॥ श्री गणेशाय नमः ॥

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-हिन्दी-व्याख्यासहिता

काशिका

अथ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

१४६. भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ (१८)

'भू' इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति। 'भू' (धा० पा० १)—भवति। 'एध' (धा० पा० २)—एधते। 'स्पर्द्ध' (धा० पा० ३)—स्पर्द्धते। 'धातु' शब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा। ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः। तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

न्यासः

भूवादयो धातवः ॥ भूरादिर्येषां ते भूवादयः। भूवादयो दशगणीपरिपठिता गृह्यन्ते। **भवतीत्यादि**। अत्र धातुसंज्ञायां सत्याम् 'धातोः' इत्यनुवर्त्तमाने 'वर्त्तमाने लट्' इति लट्प्रत्ययः। **भू इत्येवमादयः शब्दा धातुसंज्ञका भवन्तीत्यनेन** गणपाठेनैवेयं धातुसंज्ञा विधीयत इति दर्शयति। तेन अणपयति, कड्डपयति—इत्येवमादीनां धातुसंज्ञा न भवतीत्युक्तं भवति। यद्येवम्, या-वा-दिव—इत्येवमादीनां सर्वनाम-विकल्पस्वर्गाभिधायिनां धातुसमानशब्दानामक्रियावचनानामपि धातुसंज्ञा प्राप्नोतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्याद्, अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**धातुशब्द इत्यादि**। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणमिच्छन्त्याचार्या इत्येकाक्षरायां संज्ञायां कर्त्तव्यायां महत्याः पूर्वाचार्यसंज्ञाया यदाश्रयणं तस्यैतत्प्रयोजनम्—यथाविधानां ते धातुसंज्ञां कृतवन्तः, तथाविधानामेवैषा संज्ञा यथा स्यादिति। ते च क्रियावचनानामेव धातुसंज्ञां विहितवन्तः। तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावचनानामेव धातुसंज्ञा विधीयते। तेन या-वा-दिव—इत्येवमादीनां धातुसमानशब्दानामक्रियावचनान्न भवतीति भावः।

पदमञ्जरी

भूवादयो धातवः ॥ 'भू' इत्येवमादयः शब्दा इत्यनेन पाठनिबन्धनेयं संज्ञेति दर्शयति। यदि त्वनादृत्य पाठम्, क्रियावचनो धातुरित्युच्येत, तत आणवेदु इत्यादिष्वपि स्यात्। कथं पुनरपभ्रंशानामनुशासनमाशङ्क्यते? कुतो नु खल्वेतद् आणवेद्वित्यादयोऽपभ्रंशा इति, यावता ये शास्त्रेणानुगम्यन्ते ते साधवः? अवश्यं चानुबन्धादिविशिष्टं रूपं पाठेनैव दर्शनीयम्, न हि तद्रूपं प्रयोगे सम्भवति। अतोऽन्यार्थः सन् गणपाठ एवाश्रितो भवतीति धातुत्वे सति लट् भवति। **एधते, स्पर्द्धते** इत्यनुदात्तेतौ। यदि पाठमात्रनिबन्धनेयं संज्ञा, या-वा-दिवशब्दानां सर्वनामविकल्पस्वर्गवाचिनां समानशब्दानामपि प्रसङ्गः? न च प्रापणादिरर्थो नियामकः, अनार्षत्वाद्, अभियुक्तैरुत्तरकालनिर्दिष्टत्वाद्, अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च। सत्यम्; संज्ञायां को दोषः? न तावद्धातुप्रत्ययानां लडादीनां प्रसङ्गः; कर्त्रादीनामभावात्, उच्यते; याः पश्येति 'आतो धातोः' इति लोपः स्यात्।

भावबोधिनी

भू आदि शब्द क्रियावाची [होते हुए] धातुसंज्ञक होते हैं। [धातु संज्ञा के फलस्वरूप 'धातोः' (पा० सू० ३.१.९१) इसके अधिकार में होने वाले लट् आदि होते हैं] भू—भवति [होता है]। एध—एधते [बढ़ता है।] स्पर्द्ध—स्पर्द्धते [स्पर्द्धा करता है।] धातु शब्द प्राचीन आचार्यों की संज्ञा है और उन्होंने क्रियावाचकों की

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।
भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥ (म० भा० १.३.१)

न्यासः

ननु च भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ कृते, आदिशब्दे परतो यदि संहितया निर्देशः, तदा 'इको यणचि' इति यणादेशे कृते 'भ्वादयः' इति भवितव्यम्, अथाऽसंहितया निर्देशस्तदा 'भू आदय' इति, तत् कुतोऽयं वकारो यस्मिन् सति भूवादय इति निर्देशो भवतीत्यत आह—**भूवादीनामित्यादि** । भूवादीनां संज्ञिनां निर्देशेऽयं वकारो मङ्गलार्थः प्रयुज्यते । मङ्गलमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । मङ्गलशब्दो धर्मपर्यायः, धर्मार्थं इति यावत् । यथा वेदे 'त्रियम्बकं यजामहे' (तै० सं० १८.६.१०) इत्यत्र यकारस्यदृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यदृष्टार्थो धर्मार्थं एव पाठस्तस्य, तथेहापि वकारस्य । अथ वा—अपूर्वस्य वस्तुनो लाभो लोके मङ्गलं सम्मतम्, यथा प्रातर्दध्यादीनाम्; तथेहापि वकारस्यापूर्वस्य लाभो मङ्गलं प्रशस्तम् । प्रशस्तार्थो मङ्गलशब्दः । तथा चोक्तम्—'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' (म० भा० १.१.१) इति । इह चादौ वृद्धिशब्दो मङ्गलम्, मध्ये चायं वकारः, अन्ते च 'स्वरितोदयम्' इत्युदयशब्दः ।

पदमञ्जरी

ननु 'अधातुः' इति निषेधाद् अप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिरेव न स्यात्, नेतदस्ति; विभक्तावुत्पन्नायां त्यदाद्यत्वे टापि च यारूपत्वे सति धातुत्वम्, सुबुत्पत्तिदशायां तु यदित्यस्य नास्ति धातुत्वम्; वाशब्दात्तु सुबेव न स्यात्; एवं दिव्शब्दादपि । न च 'दिव औत्' इत्येतद्धातुत्वाभावे लिङ्गम्; क्विबन्तस्य दीव्यतेः सुपि सम्भवात् । सानुबन्धकत्वेऽपि तस्यैव ग्रहणं स्याद्, अतः समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह—**धातुशब्द इत्यादि** । क्वचित्तु 'भू' इत्येवमादयः शब्दा इत्यस्यानन्तरं **क्रियावाचिन** इति पठ्यते, तस्मिन् पक्षे यास्य ग्रन्थस्य शङ्का सा तस्य द्रष्टव्या । अस्य तु कथं पुनः सूत्रेऽनुपात्तः क्रियावचन इत्ययं विशेषो लभ्यते ? अत आह—**धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञेति** । ततः किमित्याह—**ते चेति** । ततोऽपि किमित्याह—**तदिहापीति** । महत्याः पूर्वाचार्यसंज्ञाया आश्रयणं तदीयोपाधिपरिग्रहार्थमेवेति भावः ॥

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ (वा० प० ३-८-१)

सिद्धं वा भवत्वसिद्धं वा, शब्देन तु यद्वस्तु साध्यत्वेनाभिधीयते सा क्रिया साध्यत्वे चाश्रितक्रमरूपत्वात् पूर्वापरीभूतावयवत्वं विततरूपत्वं यत्तद्रूपमभिधीयते तस्यैकस्मिन् क्षणेऽनवस्थानम्, यदाह—'क्रिया नामेयम् अत्यन्तापरिदृष्टाऽशक्या च सा पिण्डीभूता निदर्शयितुम्' इति । एकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपा धातुवाच्या क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । क्रमवन्त एव क्षणा एकफलोद्देशेन संपाद्यमानत्वात् ऐक्यमिवा-

भावबोधिनी

'धातु' संज्ञा की है । अतः यहाँ भी प्राचीन आचार्यों की संज्ञा का समाश्रयण करने के कारण क्रियावाचक ही 'भू' और 'वा' आदि की धातु संज्ञा का विधान किया जाता है ।

[प्रश्न यह है कि 'भूः आदिः येषां ते'—इस बहुव्रीहि में संहिता करने पर यण् होने से भ्वादयः यह होना चाहिये । यदि संहिता न मानें तो भू-आदयः—यह होना चाहिये । तो फिर बीच में 'व' कहाँ से आ गया ? इसका उत्तर श्लोक से देते हैं—]

(१) भू वा आदि [संज्ञियों] के [निर्देश में] यह 'व' मंगल के लिये प्रयुक्त है । अथवा (२) भू धातु के अर्थ को कहने वाले [वदन्ति इति वादयः] अथवा (३) भवनम् = भूः = होना, यह अर्थ है जिनका वे हैं—भ्वर्थाः, इस प्रकार के 'वा' आदि यहाँ संज्ञी माने गये हैं ।

धातुप्रदेशाः–'धातोः' (३ १.९१) **इत्येवमादयः** ॥

न्यासः

भूवो वार्थमित्यादि। अथ वा–भूवादय निर्देशे नायमादिशब्दस्य प्रयोगः, नापि मङ्गलार्थस्य, वकारस्य, किं तर्हि ? वादिशब्दस्यौणादिकस्य। वदन्तीति वादयः, वाचका इत्यर्थः। वदेर्धातोः 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' इति कर्त्तरीञ्प्रत्ययः। यद्यपि वादीति सूत्रेण्यन्तस्योपादानम्, तथापि बहुलवचनादण्यन्तादपि भवति। **भ्वर्था इति।** तेषां वादीनामिदं विशेषणम्, भवनं भूः, सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। भवतेरर्थः क्रियासामान्यम्। भूरर्थो येषां ते भ्वर्थाः। कस्मात् पुनस्ते भ्वर्थाः ? **भूवो वार्थं वदन्तीति।** इतिकरणो हेतौ—यस्माद् भुवो धातोरर्थं वदन्त्यभिदधति तस्मात् ते भ्वर्थाः। एवंविधा वादयो वाचकाः शब्दा भवत्यर्थाभिधायिन इतीह सूत्रे संज्ञिनः स्मृताः = अभिमताः, अभिप्रेता इत्यर्थः। तदेवं क्रियावचनाः शब्दा भूवादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्तं भवति। तेन या-वा-दिव-प्रभृतीनां धातुसमानशब्दानामक्रियावचनानां धातुसंज्ञा न भवति। गणपाठसामर्थ्यात् पाठोऽप्यङ्गीक्रियते। तेनाणपयतीत्येवमादीनां

पदमञ्जरी

पन्ना धातुवाच्याः तद्यथा–पचतीत्यधिश्रयणादयोऽधःश्रयणान्ताः क्लेदनफलावच्छिन्नाः। एवमपचदित्यत्रापि क्रिया साध्यैव। तादृशस्यैव हि रूपस्य तत्रात्ययः प्रतीयते यत्पूर्वापरीभूतं क्रियते। घट इत्यत्र तु घटशब्देन चक्रोदरगतोऽपि घटः सिद्धरूप उच्यते, एकस्मिन्नेव क्षणे यद्दर्शनयोग्यं रूपं तेन रूपेणेत्यर्थः। तदेवं क्रियावचनो धातुरित्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति स्थितम्।

यह भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते 'भूवादयः' इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत आह—**भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थ इति।** अभिधानधर्मस्याप्यभिधेये उपचारः, यथा—भ्रमरे द्विरेफ इति। भूवादीनां संज्ञिनां सम्बन्धी यो वकारः, तदभिधायिनि भूवादिशब्दे स्थितोऽयं प्रयुज्यते, लक्षणेनाप्राप्तो निपात्यत इत्यर्थः। स च मङ्गलार्थः। अपूर्वस्य लाभो मङ्गलम्, दध्यादिलाभ इव। अस्य वाशब्दस्यापूर्वस्य लाभायेत्यर्थः। धर्मो वा मङ्गलम्; साधुशब्दप्रयोगेऽपि धर्मो भवति, भूवादिशब्दश्च साधुः। किं च वकारे सत्यविकृतो भूशब्दो व्याहृत्यादि स्मारयतीत्यपि धर्मो भवतीति।

प्रकारान्तरमाह—भूवो वार्थं वदन्तीति। भुवो धातोरर्थं वदन्तीति वा, भूवादय इति निर्देश इत्यर्थः। **अर्थकथनं चैतद्।** **व्युत्पत्तिस्तु भवनं भूः,** क्रियासामान्यभुवं वदन्तीत्यौणादिकोऽयम्, 'वसिवपियजिराजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' इति कर्तरि वदेः इञ् प्रत्ययः। यदि क्रियासामान्यं ये वदन्ति ते संज्ञिनः, अस्तिभवतिविद्यतीनामेव स्याद्, न पचत्यादीनां विशेषवाचिनाम् ? घञ्विधिवद्भविष्यति, तद्यथा—'भाव' इति सामान्योपादानेन विधीयमानो घञ् विशेषवाचिभ्योऽपि भवति—पाकः, त्याग इति। तत्कस्य हेतोः ?

भावबोधिनी

धातु (संज्ञा) के प्रयोगस्थल—'धातोः' (पा० सू० ३.१.९१) आदि हैं।

विमर्श—इस सूत्र की व्याख्या तीन प्रकार से की गई है—(१) भूश्च वाश्च भूवौ; आदिश्च आदिश्च-आदी। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। यहाँ भू से सम्बद्ध 'आदि' शब्द व्यवस्था = अवयव का वाचक है, और 'वा' से सम्बद्ध 'आदि' शब्द 'प्रकार = सदृश' का वाचक है। भूप्रभृतयः वासदृशाः। सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वरूपेण। इस प्रकार भू आदि क्रियावचक शब्दों की धातु संज्ञा होती है।

१५०. उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥ (३)

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः = शास्त्रवाक्यानि—सूत्रपाठः, खिलपाठश्च। तत्र योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो

न्यासः

क्रियावचनानामपि धातुसंज्ञा न भवतीत्युक्तं भवति। अस्मिन् व्याख्याने भूवादय इति षष्ठीसमासो वेदितव्यः—भुवो वादयो भूवादय इति।

अथ वा—आदिशब्दस्यैवात्र 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मात् परस्य प्रयोगः। वा आदिर्येषां ते वादयः। आदिशब्दः प्रकारवाची, वाप्रकारा इत्यर्थः प्रकारस्तु सादृश्यम्, तत् पुनः क्रियात्मकतया, यदाऽह—**भ्वर्था इति**। भ्वर्थता तु भुवोऽर्थं वदतीति हेतोः। एवंविधा वाप्रकारकाः शब्दा इह सूत्रे संज्ञिनः स्मृताः। तदनेन प्रकारेण क्रियावचनानामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा भवतीत्युक्तम्। तेन धातुसमानशब्दानां या-वा-दिव-प्रभृतीनां धातुसंज्ञा न भवति। न हि ते क्रियावचनाः; निष्पन्नवस्त्वभिधायित्वात्। साध्यमानस्वरूपा हि क्रिया निरवयवा क्वचित् पूर्वापरीभूतावयवाऽनिष्पन्नवस्तुस्वभावा। गणपाठस्तु पूर्ववदेवाङ्गीक्रियते। तेनाणपयतीत्येवमादीनां शब्दानां धातुसंज्ञा न भवतीति। अस्मिन्नपि व्याख्याने 'भूवादयः' इति षष्ठीसमासोऽयम्। षष्ठी च वाच्यवाचकसम्बन्धलक्षणा वेदितव्या ॥ १ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेश इति। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति करणे

पदमञ्जरी

विशेषेष्वपि सामान्यस्य सम्भवाद् विशेषाश्रयनिषेधाभावाच्च, तद्वदिहापि। अस्मिन् पक्षे गणपाठसामर्थ्यात् सोऽप्यङ्गीक्रियते, अन्यथा शब्विकरणा ये सेटो निरनुबन्धका अन्तर्गणकार्यवर्जिता भूप्रभृतयस्तेषां पाठोऽनर्थकः स्याद्। बहुव्रीहेस्तु भूवादिशब्दस्य पृषोदरादित्वात् साधुत्वम्।

तृतीयं प्रकारमाह—**भ्वर्था वा वादयः स्मृता इति**। भवनं भूः, सोऽर्थो येषां ते भ्वर्थाः, एवम्भूता **वादयो वात्र संज्ञिनः** स्मृता इत्यर्थः। किमिदं वादय इति? 'वा गतिगन्धनयोः' वा आदिर्येषां ते वादयः, **'वा गति' इत्यारभ्याचुरादिसमाप्तेः**। तथा च भ्वादयो वादयः, भूप्रभृतय आ 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्माद्। **वादयश्च वादयश्च** बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सहविवक्षायां स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिरिति बहुव्रीहेः शेषः। **ततो भुवो वादय इति** वाच्यवाचकसम्बन्धे शेषषष्ठीसमासः। अस्मिन्पक्षे पाठविशेषोऽर्थश्चेत्युभयं सूत्राधारैरेवोपात्तं भवति ॥ १ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेश इति। 'अकर्त्तरि च कारके' इति करणे घञ्।

भावबोधिनी

(२) भुवम् = जायमानम् अर्थम् (क्रियारूपम्) ये वदन्ति ते—भूवादयः। भू पूर्वक वद धातु से औणादिक इञ् प्रत्यय होता है। (३) भवनं भूः, वा आदिर्येषां ते—'वा गतिगन्धनयोः' से लेकर कण्डूञ् तक वादि हैं। भुवः वादयः—यह षष्ठी है।

(४) किन्तु वा शब्द मंगलार्थ है क्योंकि आदि, मध्य और अन्त में मंगलाचरण माना गया है। यह सर्वसम्मत पक्ष है ॥ १ ॥

उपदिश्यते अनेन—इति उपदेशः–जिसके द्वारा उपदेश किया जाय = शास्त्रवाक्य = सूत्रपाठ और खिलपाठ = धातुपाठ। [च के बल से प्रातिपदिकपाठ ले लेना चाहिये।] इसमें जो [अच्] अनुनासिक होता है वह इत्संज्ञक होता है।

भवति । एध । स्पर्द्ध । '**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः**' (व्या० परि० १२१) ।

न्यासः

घञ् । ननु च संज्ञायामित्युच्यते, न चेयं संज्ञा ? नैतदस्ति; 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनादसंज्ञायामपि भवतीत्यदोषः । **शास्त्रवाक्यानीति** । अस्येदं विवरणम्—**सूत्रपाठ, खिलपाठश्चेति** । खिलपाठः=धातुपाठः । चकारात् प्रातिपदिकपाठश्च । अथ रगेलगेप्रभृतीनां कथमानुनासिक्यम्, न हि तेषामानुनासिक्यं गणे पठ्यते ? अथापरिपठितानामपि भवति, तदा 'भू' इत्येवमादीनां कस्मान्न भवतीत्याह—**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इत्यादि** । प्रतिज्ञयाऽऽनुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः । यत्रैवानुनासिक्यं पाणिनीयाः प्रतिजानते, तत्रैव तदपठ्यमानमपि भवति, नान्यत्र । एतदपि प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति, किं तर्हि ? यत्रैवाचार्याः स्मरन्ति तत्रैव तेन भवितव्यम् । यथा स्वरितत्वमनुदात्तत्वञ्च स्मरणेन विज्ञायते, तथाऽऽनुनासिक्यमपि । यदि तर्ह्यानुनासिक्यं प्रतिज्ञामात्रभावि तत्, किमर्थं तत् क्वचित् पठ्यते—'डुपचँष् पाके' इत्यादौ ? एवं-विधोऽर्थोऽनुनासिकः प्रतिज्ञेय इत्यर्थस्य प्रदर्शनार्थम् ।

पदमञ्जरी

ननु च नेयं संज्ञा, परत्वाच्च 'करणाधिकरणयोः' इति ल्युट् प्राप्नोति, 'हलश्च' इत्यत्रापि संज्ञायामित्येव । ल्युट् तावन्न भवति, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति । 'अकर्त्तरि च' इत्यत्र चकारो भिन्नक्रमः—संज्ञायां चेति, तेन क्वचिदसंज्ञायामपि भवति । अथोपदिश्यतेऽनेनेत्यत्रोपदेशः कोऽर्थः ? विधानम् । यद्येवम्, 'लण्' 'एध वृद्धौ' इत्यादौ न स्यात्, न ह्यत्र किञ्चिद्विधीयते । अथानिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनं तत्, 'आचारेऽवगल्भक्लीब-होडेभ्यः क्विप्' इत्यत्र गल्भाद्यकारस्य न स्यात्, न हि गल्भादीनां स्वरूपज्ञापनार्थमुच्चारणम्; पञ्चमीनिर्देशेन क्विपो विधानात् । यद्येवम्, क्विबनेनानिर्ज्ञातरूपो ज्ञाप्यते, तत्र चायं भवत्यकार इति भविष्यति । **शास्त्र-वाक्यानीति** । लण्-एध-स्पर्द्धेत्यादीनामपि विशिष्टप्रयोजनपरत्वेनोच्चारणाद् वाक्यत्वम् । **अस्यैव विवरणम्—सूत्रपाठ इति** । **खिलपाठः** = धातुपाठः, प्रातिपदिकपाठः, वाक्यपाठश्च । तत्र सूत्रे मतुबादेरुकारः, धातुषु एधाद्यकारः प्रातिपदिकेषु भवच्छब्दस्योकारः, वाक्ये गल्भाद्यकारः । ननु च सर्वत्रात्र शुद्धोऽच् पठ्यते, नानु-नासिक इत्यत आह—**प्रतिज्ञानुनासिक्या इति** । प्रतिज्ञामात्रेण समधिगम्यमानुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः । **प्रतिज्ञानुनासिका** इति तु प्रसिद्धः पाठः । तत्र प्रतिज्ञासमधिगम्यत्वाद् अनुनासिके प्रतिज्ञाशब्दो द्रष्टव्यः । **ततः समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः** । तच्च प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति, किं तर्हि ? यत्राचार्याः स्मरन्ति तत्रैव । **सूत्रकारेण तावद्विवक्षिताः सर्वेऽनुनासिकाः पठिताः**, 'डुलभँष् प्राप्तौ' इतिवत्, लेखकैस्तु संकीर्णा लिखिताः, तत्र स्मृतिपरम्परया निर्णयमित्यर्थः ।

भावबोधिनी

एध । स्पर्द्ध । [इनका अकार अनुनासिक होने से इत् है । अतः इसका लोप हो जाता है । इसीलिये अनुदात्तेत माने जाते हैं ।]

उपदेशे—यह किस लिये है ? 'अभ्र आँ अपः' । [यह आँ सूत्रादि में अनुनासिक नहीं है अपितु 'आङोऽनु-नासिकश्छन्दसि' (पा० सू० ६.१.१२६) से अनुनासिक होता है । अतः इसकी इत्संज्ञा लोप नहीं होता है ।]

अच्—यह किस लिये है ? 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' (पा० सू० ३.२.७४) इससे विहित मनिन् के म का लोप न हो । अनुनासिक यह किस लिये है ? सभी अचों की इत्संज्ञा न हो ।

विमर्श—उपदेश में करण अर्थ घञ् में प्रत्यय होना सम्भव नहीं है । अतः नव्य वैयाकरणों ने उपदेशनम्

उपदेश इति किम् ? अभ्र आँ अपः (ऋ० ५.४८.१)। **अजिति किम्** ? '**आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च**' (३.२.७४)। **अनुनासिक इति किम्** ? **सर्वस्याचो मा भूत्** ।

इत्प्रदेशाः—'**आदितश्च**' (७.२.१६) **इत्येवमादयः** ॥

न्यासः

अभ्र आँ अप इति ॥ अत्रोपदेशादुत्तरकालम् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्यनेनानुनासिको विहितः, तेनेत्संज्ञा न भवति। ननु चानुनासिकविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति, तत् किमुपदेशग्रहणेन ? इत्संज्ञायां हि सत्याम् 'तस्य लोपः' इति लोपः स्यात्, ततश्चानुनासिकविधानमनर्थकं स्यात्, सत्यमेतत्; एवं मन्यते—उत्तरार्थमवश्यमुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यम्। उत्तरार्थं क्रियमाणमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यति। अथ वा—प्रत्युदाहरणदिगियं **वृत्तिकृता** दर्शिता। इदन्त्वत्र प्रत्युदाहरणम् —'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः', दधिं ब्राह्मणकुलम्। यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् स्यात्। ननु च धातोर्नुम् विधीयते, न चायं धातुः, किं तर्हि ? प्रातिपदिकम्, तत् कथं नुम् स्यात् ? नैतदस्ति; 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति क्विबन्तत्वाद्धातुत्वं भवति। आत्मनो दधीच्छति 'सुप आत्मनः क्यच्' दधीयति, दधीयतेः क्विप्; दधिं ब्राह्मणकुलमिति। 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः। 'लोपो व्योर्वलि' इत्यादौ लोपग्रहणात् पूर्वं यकारस्य लोपो भवति। 'वेरपृक्तस्य' इति लोपाद् पूर्वं वलि लोपो भवति, पश्चाद् 'वेरपृक्तस्य' इति वकारस्य। प्रत्ययलोपलक्षणेन 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इत्यनुनासिके कृते 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति नुम् स्यात्। अश्मा, भस्मेति 'आतो मनिन्' इत्यत्र मकारस्येत्संज्ञा न भवति। यदि हि स्यात्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति हलन्तेभ्यो विधीयमानो मनिन्नचोऽन्त्यात् परः स्यात्।

सर्वस्याचो मा भूदिति। दरिद्राप्रभृतिसम्बन्धिनोऽपि ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

अभ्र आँ अप इति। नायं सूत्रादिषु स्वरूपेणोच्चरितोऽनुनासिकः, किं तर्हि ? 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्यनुनासिकशब्देन विहितः। अथ क्रियमाणेऽप्युपदेशग्रहणे 'उञः' 'ऊँ' इत्यत्र कस्मान्न भवति ? विधानसामर्थ्याद्। इत्संज्ञायां हि 'तस्य लोपः' इति लोपः स्यात्। यद्येवम्, अत्रापि विधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति। एवं तर्हि उदाहरणदिगियं दर्शिता। इदं तत्रोदाहरणम्—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' दधीच्छति ब्राह्मणकुलमिति क्यजन्तात्क्विपि अल्लोपे, वलि लोपे, नपुंसकह्रस्वत्वं दधि इति। यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् स्यात्। अत्राप्यनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवेत्संज्ञा न भविष्यति। ननु च यत्रेत्संज्ञायां सत्यां प्रयोजनं न सम्भवति, यथा—दधि, मध्विति प्रातिपदिकेषु तत्रेत्संज्ञाया अभावः। अत्रानुनासिकविधानमर्थवत्, नैतदेवम्; लोपस्येत्कार्यस्य सर्वत्र सम्भवात्। तस्मादणोऽप्रगृह्यस्य इत्संज्ञायामेव विधेयायामनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवात्र लोपो न भविष्यति। एवं तर्ह्युत्तरार्थमवश्यम् 'उपदेश' इति वक्तव्यम्, तदिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते। **आतो मनिन्निति**। अत्र मकारस्येत्संज्ञा न भवति। यदि स्याद्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति हलन्तेऽन्त्यादचः परः स्यात्। **सर्वस्येति**। दरिद्राप्रभृतिसम्बन्धिनोऽपि ॥ २ ॥

भावबोधिनी

उपदेशः—यहाँ भाव अर्थ में घञ् माना है। और उपदेश का अर्थ—आद्योच्चारण किया है। यहाँ आद्यत्व का पारिभाषिक रूप माना है। तच्चात्र आद्यत्वञ्च—स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयताव च्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकबोधप्रयोजकत्वम्।

इसकी विस्तृत व्याख्या प्रौढमनोरमा एवं शब्देन्दुशेखर आदि ग्रन्थों में देखनी चाहिये।

यहाँ अनुनासिकत्व भी पारिभाषिक है। जहाँ पाणिनि ने अनुनासिकत्व की प्रतिज्ञा = संकेत कर दिया वहाँ शिष्य-परम्परा से आज तक समझा जा रहा है। इस अनुनासिक अच् की ही इत्संज्ञा होती है ॥ २ ॥

१५१. हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ (१)

'उपदेशे' इति वर्त्तते। अन्ते भवमन्त्यम्। धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति। अ इ उ ण्—णकारः। ऋ लृ क्—ककारः। ए ओ ङ्—ङकारः। ऐ औ च्—चकारः।

उपदेश इत्येव—अग्निचित्। सोमसुत्।

न्यासः

हलन्त्यम् ॥ अन्ते भवमन्त्यमिति। दिगादित्वाद् यत्। अन्तशब्दोऽयं समाप्तौ वर्त्तते, यथा—एतदन्तं वनमिति। येन च समाप्यते समुदायः सोऽन्तः। तत्रान्ते=समाप्तौ भवमन्त्यम्। हलिति हल्शब्दस्योभयलिङ्गत्वादन्त्यमिति नपुंसकेन निर्देशः। **धात्वादेरित्यादि।** आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययागमादेशानां ग्रहणम्। तत्र धातोः—'डुकृञ्' इति ञकारः, सूत्रस्य—'अइउण्' इति णकारः; प्रातिपदिकस्य—'नदट्' इति टकारः, नदडिति पचादिषु पठ्यते। प्रत्ययस्य—'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति नकारः, आगमस्य—'त्रपुजतुनोः षुक्' इति ककारः, आदेशस्य च—'चक्षिङः ख्याञ्' इति ञकारः।

अग्निचित्, सोमसुदिति। चिनोतेः सुनोतेश्चाग्निं चितवान् सोमं सुतवानिति क्विप्, तुक्।

पदमञ्जरी

हलन्त्यम् ॥ अन्तशब्दोऽत्र समाप्तौ वर्त्तते; नावयवे; असम्भवात्। न समीपे; अतिप्रसङ्गात्। येन समाप्यते समुदायस्तदन्ते भवमन्त्यम्, दिगादित्वाद्यत्। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः, सर्वस्य हलः संज्ञा प्राप्नोति। सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्तो भवति, अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्याद्, अत आह—**धात्वादेरिति।** आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ग्रहणम्। शीङ्, लण्, नदट्, सन्, आङ्, 'त्रपुजतुनोः षुक्', 'चक्षिङः ख्याञ्' इति योऽयं धात्वादिरूपः समुदायस्तदर्थः स उपदेशः, न तु नान्तरीयकावान्तरसमुदायार्थ इत्यन्त्यस्य समुदायापेक्षायां प्राधान्याद्धात्वादेरेव ग्रहणमिति भावः। **अग्निचिदिति।** अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात्। न च तुको वैयर्थ्यम्; आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात्। न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यम्, अग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वात्। यद्यप्यत्रोभयत्रापि तावतोऽवधेस्तकारोऽन्त्यः, तथापि मुख्यसमुदायस्य नान्त्य इति नास्ति प्रसङ्गः। इह च दण्डिन्निति नकारस्येत्संज्ञायां सत्याम् 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधाल्लोपाभावेऽपि समुदायस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, यथा—श्रोत्रियशब्दे वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे। अथोपदेशानुवृत्तावपि सनुतरित्यस्य रेफस्य कस्मान्न भवति ? स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठसामर्थ्यात्।

भावबोधिनी

'उपदेशे' इसकी अनुवृत्ति होती है। अन्त में होने वाला—अन्त्य। धात्वादि-शब्द-समुदाय का जो अन्त्य हल् उसकी इत्संज्ञा होती है। उदाहरण अ इ उ ण् [इसका] णकार, ऋ लृ क् [इसका] ककार। ए ओङ् [इसका] ङकार। ऐ औच् [इसका] चकार। [उपदेश में अन्त्य हल् होने से इत्संज्ञा होती है।]

उपदेशे—इतना ही लिया जाता है—अग्निचित्। सोमसुत्। [यहाँ उपदेश में नहीं अपितु बाद में आगम होकर त् आया है। अतः उसकी इत्संज्ञा नहीं होती है।]

हस्य ल् [हसमीपवर्ती ल् अर्थात् हल् इस चतुर्दश सूत्र का ल्] हल्—यह तन्त्र द्वारा दूसरा हल्ग्रहण उपात्त है। इसलिये प्रत्याहारपाठ में 'हल्' इसमें लकार की इत्संज्ञा होती है और ऐसा होने पर 'हलन्त्यम्' यहाँ प्रत्याहार में इतरेतराश्रय दोष नहीं होता है।

विमर्श—समस्या यह है कि 'हलन्त्यम्' (पा० सू० १.३.३) में हल् का अर्थ हल् प्रत्याहार लेना सम्भव नहीं है क्योंकि हल् प्रत्याहार का ज्ञान 'आदिरन्त्येन सहेता' (पा० सू० १.१.७१) इस सूत्रवाक्यार्थ के ज्ञान के अधीन है इस सूत्र वाक्यार्थ के ज्ञान में इत्पदार्थ का ज्ञान अपेक्षित है जो 'हलन्त्यम्' (पा० सू० १.३.३) इसके ज्ञान के अधीन

हृस्य ल्—हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम्, तेन प्रत्याहारपाठे 'हल्' इत्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते। तथा च सति, 'हलन्त्यम्' (१.३.३) इत्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न्यासः

ननु च हलिति प्रत्याहारपाठे योऽन्त्यो लकारस्तस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति; इतरेतराश्रयत्वात्। तथा हि—इत्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति हलिति प्रत्याहारग्रहणं भवति। तस्मिंश्च तस्य लकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा। तदिदमितरेतराश्रयत्वं स्फुटतरमेव। 'इतरेतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्प्यन्ते' इत्यत आह—हृस्य ल् हलित्यादि। यदेकमावृत्तिभेदमन्तरेणाप्यनेकेषामुपकारं करोति तत् तन्त्रम्। यथा—प्रदीपः सुप्रज्वलितो बहूनां छात्राणामुपकारं करोति। इह तु प्रयत्नविशेषस्तन्त्रशब्देन विवक्षितः। तेन तन्त्रेण द्वितीयमत्र हल्ग्रहणमुपात्तं परिगृहीतं वेदितव्यम्। यथा श्वेतो धावतीत्येकेन प्रयत्नेन द्वे वाक्ये उच्चारिते भवतः, तथेहाप्येकेनैव प्रयत्नेन द्वौ हल्शब्दावुच्चारितावित्यभिप्रायः। हृस्य ल् हलिति समीपिसामीप्यसम्बन्धे षष्ठी। तेनेत्यादि। यतस्तन्त्रेण न्यायेन द्वितीयं हल्ग्रहणं कृतम्, तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यस्य लकारस्य हकारसमीपवर्तिनः साक्षादेव संज्ञित्वेनोपात्तस्येत्संज्ञा क्रियते, न तु प्रत्याहारसमाश्रयणेन। एवञ्च सति 'हलन्त्यम्' इत्यत्र प्रत्याहारपाठे इतरेतराश्रयदोषो न भवति। ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

इह 'शषसर्' 'हल्' इति यो लकारस्तस्येत्संज्ञायां सत्यां हलित्ययं प्रत्याहार उपपद्यते, सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव 'शषसहॅल्', इत्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहार इति इतरेतराश्रयत्वात् प्रत्याहारो नोपपन्नः। ततश्च सर्वेषामेव णकारादीनामित्संज्ञा न स्यादिति सर्व एव प्रत्याहारव्यवहारोऽनुपपन्नः, 'आदिरन्त्येन' इत्येतस्यापि वैयर्थ्यम्? स्यादेतत्—हलित्यत्र हकारात् पर लकारः, तस्य लकारस्यैकादेशो लपरः, तस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति इत्संज्ञा, स एव 'हलन्त्यम्' इत्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति। एवमपीतरेतराश्रयमेव, लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे 'ऐऔच्' इति चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः, अजिति प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञेति तस्माद्वक्तव्योऽत्र परिहारस्तमाह—हृस्य ल् हलित्यादि। साधारणं भवेत्तन्त्रम्, यथा—तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः प्रदीपः। स चेह प्रयत्नविशेषः, यथा—श्वेतो धावतीत्यत्र साधारणेनैकेनैव प्रयत्ननेन द्वयोर्वाक्ययोरुच्चारितयोः फलं सम्पद्यते, तथेहाप्येकेन तन्त्रेण प्रयत्नेन द्वितीयं हल्ग्रहणमुपात्तं परिगृहीतं वेदितव्यम्। तस्य द्वितीयस्यार्थमाह—हृस्येति। समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठीसमास इत्यर्थः। ततः किमित्याह—तेनेत्यादि। एतद् दर्शयति—हकारसमीपवर्तिनो लकारस्य न प्रत्याहारसमाश्रयणेनेत्संज्ञा, किं तर्हि? साक्षादुपादानेनेति। प्रत्याहारपाठः = अक्षरसमाम्नायः। तथा चेत्यादि। गतार्थम्। किं पुनस्तन्त्रे प्रमाणम्? अगृह्यमाणविशेषत्वमेव। ननु गृह्यते विशेषः—'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्य ग्रहणम्' इति, कृत्रिमो हि प्रत्याहारः, सत्यम्; स एवासति तन्त्रेऽनुपपन्न इति त्वयैवोक्तम् ॥ ३ ॥

भावबोधिनी

है। इसमें हल् पदार्थ का ज्ञान अपेक्षित है। इस प्रकार लकार की इत्संज्ञा होने पर हल् प्रत्याहार की सिद्धि और हल् प्रत्याहार की सिद्धि हो जाने पर इत्संज्ञा की सिद्धि। अतः हल्पदार्थज्ञान के अधीन इत्पदार्थ ज्ञान है और इत्पदार्थ-ज्ञान के अधीन हल्पदार्थज्ञान है—इस प्रकार परस्परापेक्षत्वरूप अन्योन्याश्रय दोष प्रसक्त होता है। इसके समाधान के लिये निम्न कल्पना की जाती है—

आचार्य पाणिनि ने तन्त्र के बल से एक हल् द्वारा दो हल् पदार्थों का ज्ञान कराया है। प्रथम हल् में चौदहवाँ सूत्र है, उसके ल् की इत्संज्ञा की है। इस प्रकार इत्संज्ञा का ज्ञान हो जाता है। इसके बाद 'आदिरन्त्येन सहेता'

१५२. न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ (१९०)

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते। तवर्गः, 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (७.१.१२)**-वृक्षात्, प्लक्षात्। सकारः, जस्** (४ १ २)**-ब्राह्मणाः। तस्, थस्** (३.४.७८), **-पचतः, पचथः। मकारः-अपचताम्, अपचतम्** (३.४.१०१)।

विभक्ताविति किम्? 'अचो यत्' (३.१९.७, **'ऊर्णाया युस्'** (५ २.१२३), **'रुधादिभ्यः श्नम्'** (३.१.७८)।

न्यासः

न विभक्तौ तुस्माः ॥ वृक्षादित्यत्र तकारस्येत्संज्ञायां सत्याम् 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं स्यात्। **अपचताम्, अपचतमिति।** पचेर्लङ्, 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति तान्तमादेशो भवतः। **'किमोऽत्'** इत्यत्राच्छब्दस्य 'प्राग् दिशो विभक्तिः' इति विभक्तिसंज्ञा, 'इटोऽत्' इत्यत्रापि स्थानिवद्भावेन; **ततश्चेत्संज्ञा-प्रतिषेधः** प्राप्नोति, स कस्मान्न भवतीत्याह—**अनित्यत्वादित्यादि।** अनित्यत्वमस्य विधेः 'इदमस्थमुः'

पदमञ्जरी

न विभक्तौ तुस्माः ॥ वृक्षादिति तकारस्येत्संज्ञायाम् 'तित्स्वरितम्' स्यात्। ननु **चादेशोत्तरकालं** स्थानिवद्भावेनास्य विभक्तिसंज्ञा, उपदेशानन्तरमेवेत्संज्ञा प्राप्नोति? सत्यम्; प्रतिषेधसामर्थ्यात्तु **भाविन्यपि विभक्तित्वे प्रतिषेधो** भविष्यति। वर्गग्रहणं किम्? वृक्षानित्यत्रापि यथा स्यात्। **क्व पुनरुपदेशे नकारोऽयमन्त्यः, न तावत्तस्य क्वचिदुपदेशः?** 'शसो न' इत्यत्र त्वकारो नकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थं इति शक्यं **वक्तुम्। इह तर्हि 'झस्य रन्' पचेरन्निति। ब्राह्मणा इति।** रूपोदाहरणमेतत्। कार्योदाहरणं तु 'भवतः' इति। **अत्र 'सिति च'** इति पदत्वे जश्त्वं स्यात्। **पचतः पचथ** इत्यत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्यं **वक्तुम्। अपचता-मित्यादि।** तामादयस्तसादीनामन्त्यादचः परे स्युः। 'किमोऽत्' इत्यस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति **विभक्तित्वम्। 'इटोऽत्'** इत्यस्यापि स्थानिवद्भावेनेति तयोरपि प्रतिषेधः प्राप्नोति, तत्राह—**किमोऽदित्यादि। अनित्यत्वं तु** 'इदमस्थमुः' इति थमोरुकारोऽनुबन्धाद्विज्ञायते। **क्वचित्तु** वृत्तावेव 'इदमस्थमुः' इत्यु**कारानुबन्धनिर्देशाद-**

भावबोधिनी

(पा० सू० १.१.७१) से हल् प्रत्याहार की सिद्धि हो जाने पर दूसरे हल् का 'उपदेश में अन्त्य हल् की इत्संज्ञा होती है' इस प्रकार अर्थ करके हल् प्रत्याहार से बोध्य वर्णों की इत्संज्ञा सिद्ध की जाती है। इसलिये 'न विभक्तौ तुस्माः' (पा० सू० १.३.४) यह इत्संज्ञानिषेधक सूत्र चरितार्थ होता है। अन्यथा इन वर्णों की इत्संज्ञा की प्राप्ति न रहने पर इस निषेध की व्यर्थता अपरिहार्य होती ॥ ३ ॥

पूर्व सूत्र से इत्संज्ञा के प्राप्त रहने पर विभक्ति में वर्तमान तवर्ग, सकार तथा मकार की इत्संज्ञा का प्रतिषेध कहा जा रहा है। तवर्ग—'टाङसिङसामिनात्स्याः' (पा० सू० ७.१.१२) (से विहित आत् में त् की इत्संज्ञा नहीं)—वृक्षात्, प्लक्षात्। सकार, जस्—ब्राह्मणाः तस्, थस्, पचतः, पचथः। [स् की इत्संज्ञा नहीं होती है।] मकार—अपचताम्, अपचतम्। [मकार की इत्संज्ञा नहीं होती है।]

विभक्तौ [विभक्ति = सुप् तथा तिङ् रहने पर]—यह किस लिये है? 'अचो यत्' (पा० सू० ३.१.९७) (से विहित यत् के त् की) 'ऊर्णाया युस्' (पा० सू० ५.२.१२३) (से विहित स् की), 'रुधादिभ्यः श्नम्' (पा० सू० ३.१.७८) (से विहित श्नम् के म् की) इत्संज्ञा हो जाती है क्योंकि ये विभक्तियाँ नहीं हैं।] [किम् से सप्तमी विभक्ति में 'किमोऽत्' (पा० सू० ५.३.१२) से अत् प्रत्यय होता है और 'क्वाति' (पा० सू० ७.२.१०५) से किम् का क्व आदेश होने पर 'क्व' बनता है। 'आत्मनेपद' ङित् लकार में 'इटोऽत्' (पा० सू० ३.४.१०६) इट् प्रत्यय [उत्तमपुरुष एकवचन का अत् आदेश

'किमोऽत्' (५ ३ १२), **'इटोऽत्'** (३.४.१०६) **इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति; अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य। 'इदमस्थमुः'** (५.३.२४) **इत्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥**

१५३. आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ (२२८६)

'इत्' इति वर्तते। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। 'ञि, टु, डु' इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति। 'ञिमिदा (धा० पा० ७४३)**–मिन्नः** (३.२ १८)। **'ञिधृषा'** (धा० पा० १२७०)**–धृष्टः। 'ञिक्ष्विदा'** (धा० पा० ७४०)**–क्ष्विण्णः। 'ञिइन्धी'** (धा० पा० १४४९)- **इद्धः**। **'टुवेपृ'** (धा० पा० ३६७)**–वेपथुः** (३.३.८९)। **'टुओश्वि'** (धा० पा० १०१०)**–श्वयथुः**। **'डुपचष्'** (धा० पा० ९९६)**–पक्त्रिमम्** (३.३.८८। **'डुवप्** (धा० पा० १००३)**–उप्त्रिमम्**। **'डुकृञ्** (धा० पा० १४७३)**–कृत्रिमम्**।

न्यासः

इत्यस्य मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुकारानुबन्धाद् विज्ञायते। नित्यत्वे हि सत्येतस्मादेव प्रतिषेधान्मकारस्येत्संज्ञा न भविष्यतीत्युकारानुबन्धग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ ४ ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ अत्र टुग्रहणेन 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति टवर्गस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? उकारस्यानुनासिकत्वाप्रतिज्ञानात्, 'चुटू' इत्यत्र टुग्रहणाच्च। यद्यत्र टवर्गस्य ग्रहणं स्यात्, तदानेनैव प्रत्ययादेरपि सिद्धत्वाट् टुग्रहणमनर्थकं स्यात्। **मिन्न इति**। 'ञीतः क्तः', 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः। **वेपथुरिति**। 'ट्वितोऽथुच्'। **पक्त्रिममिति**। 'ड्वितः क्त्रिः'। पाकेन निर्वृत्तम्, 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' इति मप्। **उप्त्रिममिति**। वच्यादिसूत्रेण संप्रसारणम्।

पदमञ्जरी

नित्यत्वमुपलक्ष्यते इति पठ्यते। **इदानीं तदानोमिति**—इदानीमस्तु प्रतिषेधो भवत्येव। अनित्यत्वं हि ज्ञापितम्, न पुनः प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥

आदिर्ञिटुडवः ॥ आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धयते, तेनैकवचनमुपपद्यते इति भावः। अत्र 'टु' इति न टवर्गस्य ग्रहणम्; उकारस्याननुनासिकत्वेनानुदित्त्वात्, 'चुटू' इत्युत्तरत्र वर्गग्रहणाद्, ञिडुभ्यां साहचर्याच्च। **मिन्न इति**। 'आदितश्च' 'रदाभ्यां निष्ठातो नः'। **वेपथुरिति**। 'ट्वितोऽथुच्'। **उप्त्रिममिति**। 'ड्वितः क्त्रिः' 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' यजादित्वात्संप्रसारणम्।

भावबोधिनी

होता है। ये दोनों विभक्ति ही हैं अतः इनके 'त्' के लोप का निषेध क्यों नहीं होता ?] 'किमोऽत्' (पा० सू० ५.३.१२) तथा 'इटोऽत्' (पा० सू० ३.४.१०६) इनमें प्रतिषेध नहीं होता है क्योंकि प्रस्तुत प्रतिषेध अनित्य है। [कहीं-कहीं नहीं भी लागू होता है] 'इदमस्थमुः' (पा० सू० ५.३.२४) से विहित थमु प्रत्यय का उकार अनुबन्ध इसकी अनित्यता उपलक्षित कराता है। [यदि विभक्तिस्थ मकार की इत्संज्ञा नहीं होती तो थम् के म् की भी नहीं होती। उसे वारण करने के लिये उकार (थमु) अनुबन्ध लगाना व्यर्थ है। यह वैयर्थ्य ही इस निषेध की अनित्यता ज्ञापित करता है।] ॥ ४ ॥

इत् इसकी अनुवृत्ति होती है 'आदि' शब्द सभी के साथ सम्बद्ध है। समुदाय के आदि में वर्तमान ञि, टु, डु—इनकी इत्संज्ञा का विधान किया जाता है। उदाहरण—ञिमिदा—मिन्नः। ञिधृषा—धृष्टः। ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः। ञि इन्धी—इद्धः। [ञि की इत्संज्ञा के फलस्वरूप 'ञीतः क्तः' (पा० सू० ३.२.१८७) से वर्तमान काल में 'क्त' प्रत्यय होता है और 'आ' की इत्संज्ञा के कारण 'आदितश्च' (पा० सू० ७.२.१६) से इट् का निषेध होता है।]

आदिरिति किम् ? पटूयति, (५.१.१२२) कण्डूयति (३.१.२७)। **उपदेशे इत्येव–त्रिकारीयति** ॥

१५४. षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥ (४६४)

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३.१.१४५)-**नर्त्तकी, रजकी** ।

न्यासः

पटूयतीति । 'सुप आत्मनः क्यच्', 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । **कण्डूयतीति** । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' । कथं पुनरत्रेत्संज्ञाप्राप्तिः, यावता सूत्रे टुडुशब्दौ ह्रस्वान्तावुपात्तौ, दीर्घान्ताविमौ ? नैतत्; यद्यपि दीर्घत्वे कृते दीर्घान्तावेतौ भवतस्तथाप्युपदेशे ह्रस्वान्तावेव, उपदेश इति चेहानुवर्तते । तत्र पटुशब्दस्य पृथ्वादिपाठाद् टुशब्दस्योपदेशे ह्रस्वान्तता सिद्धा । कण्डुशब्दस्य 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इत्यत्र पाठाड् डुशब्दस्यापि । द्विविधा हि कण्ड्वादयः—धातवः, प्रातिपदिकानि च । तत्र धातुः कण्डुशब्दो ह्रस्वान्तः । प्रातिपदिकं तु कण्डूशब्दो दीर्घान्तः ।

अथ वा—यद्यप्युपदेश इति नानुवर्तते, तथापि दीर्घत्वे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादस्त्येव प्राप्तिः । **त्रिकारीयतीति** । पूर्ववत् क्यच् । त्रिकारशब्दो न क्वचित् पठ्यत इति तेनात्रेत्संज्ञा न भवति ।। यदि स्यात्, लोपे कृते रूपं न सिद्ध्येत् ॥ ५ ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ रजकीति । षित्त्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । अथ केनात्रानुनासिकलोपः ? 'अनिदिताम्' इति चेत् ? न; तत्र क्ङितीत्युच्यते, न चात्र क्ङित्प्रत्ययोऽस्ति, नैष दोषः' 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञाकरणं रञ्जेर्ज्ञापकम्—अक्ङित्यपि तस्यानुनासिकलोपो भवति, अन्यथा णौ रञ्जेरकारस्यानुपधात्वाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या न भवितव्यमिति मित्संज्ञाकरणमनर्थकं स्यादित्येके ।

पदमञ्जरी

पटूयतीति । पृथ्वादिषु टुशब्दस्योपदेशः, अत्रेत्संज्ञायां सत्यामवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकमिति समुदायादथुच्प्रसङ्गः । केवलस्यानुदाहरणत्वम्; इत्कार्याभावात् । **कण्डूयतीति** । ननु चायं दीर्घान्तः कण्ड्वादिषूपदिश्यते, एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विपि कण्डु ब्राह्मणकुलं तदिच्छतीति पुनः क्यचि प्रसज्यते, तत्रेत्संज्ञायामन्तरङ्गत्वादकृत एव दीर्घे भवत्ययं डुशब्दः, गणपठितश्च कण्डूशब्द एकदेशविकृत इति स्यात् प्रसङ्गः । **त्रिकारीयतीति** । नायं समुदायः क्वचिदुपदिष्टः ॥ ५ ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ रजकीति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । कथं पुनरत्रोपधालोपः, यावता 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्युच्यते ? ज्ञापयति—रञ्जेरक्ङित्यपि क्वचिदुपधालोपो भवतीति ।

भावबोधिनी

टुवेपृ—वेपथुः । टु ओश्वि—श्वयथुः । [टु की इत्संज्ञा के फलस्वरूप 'ट्वितोऽथुच्' (पा० सू० ३.३.८९) से अथुच् प्रत्यय होता है । **डुपचष्—पक्त्रिमम् । डुवप्—उप्त्रिमम् । डुकृञ्—कृत्रिमम् ।** [डु की इत्संज्ञा के कारण 'ड्वितः क्त्रिः' (पा० सू० ३.३.८८) से 'क्त्रि' प्रत्यय और उसके बाद मप् प्रत्यय होता है ।

आदिः—इसका क्या फल है ? पटूयति, कण्डूयति । [आदि न होने से टु, डु का लोप नहीं होता है ।]

उपदेशे—इतना ही लेना चाहिये—त्रिकारीयति । [त्रिकारसमुदाय कहीं भी उपदिष्ट नहीं है ।] ॥ ५ ॥

प्रत्यय के आदिवाला ष इत्संज्ञक होता है । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (पा० सू० ३.१.१४५) नर्त्तकी, रजकी । [illegible] ष्वुन् = वु = अक और षित् होने से ङीष् होता है ।]

प्रत्ययस्येति किम् ? षोडः । षण्डः । षडिकः । आदिरित्येव–'अविमह्योष्टिषच्' (उणादि० १.४५)–अविषः, महिषः ॥

न्यासः

'घञि च भावकरणयोः' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादघिञ्यपि क्वचिद् रञ्जेरनुनासिकलोपो भवतीत्यपरे ।

षोड इति । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः, 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः, ऋकार उगित्कार्यार्थं, षष उत्वम्, 'दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च' पृषोदरादिपाठात् षषोऽन्त्यस्योत्वम्, 'आद्गुणः', उत्तरपदादिष्टुत्वमिति दकारस्य डकारः । षोडत् इति स्थिते षोडन्तमाचष्ट इति 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, 'णाविष्ठवत् कार्यम् प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः—षोडयतीति, ततः पचाद्यच्, णिलोपः ।

षण्ड इति । 'षणु दाने' । 'ञमन्ताड्डः', 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनाद् 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वं न भवति । अथ वा—'षण्ड' इत्येतदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

षडिक इति । षडङ्गुलिदत्तशब्दाद् अनुकम्पायाम् 'बह्वचोऽमनुष्यनाम्नष्ठज्वा' इति ठच् । 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति ङ्गुलिदत्तस्य लोपः, 'ठस्येकः' इतीकादेशः । षडशब्दस्य 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, तस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानात् षट्शब्दस्य 'यचि भम्' इति भसंज्ञा न भवति । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्=षकारस्य डकारः । यद्येषां षकारस्येत्संज्ञा स्यात्, स्त्रीविवक्षायाम् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् स्यात् । षण्डशब्दोऽयं यद्यपि बलीवर्दे वर्त्तते, तथापि स्त्रीगवीष्वपि षण्डधर्मयोगाद् वृत्तिरस्य सम्भवत्येव । यद्यप्येते षोडादयो लाक्षणिकाः, तथाप्युपदेशग्रहणेन षकारो विशिष्यत इति भवन्त्येतानि प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्युदाहरणानि । भवति ह्यात्राप्युपदेशे षकारः ।

अविषः, महिष इति । 'अव रक्षणे', 'मह पूजायाम्' 'अविमह्योष्टिषच्' । ननु च 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् प्रत्ययसंज्ञैवात्र न भवति, सत्यामपि तस्यामित्संज्ञा न भविष्यति, बहुलवचनात्, तत् कस्मादादिग्रहणमेतदनुवर्त्तते ? एवं मन्यते—उत्तरार्थमवश्यमादिग्रहणमनुवर्तनीयम् । उत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहापि स्पष्टार्थं भविष्यति ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

षोड इति । षड् दन्ता अस्य 'वयसि दन्तस्य दतृ', षष उत्वम्, 'दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वम्' । षषोऽन्त्यस्योत्वम्, उत्तरपदादेर्डकारः, षोडन्तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे पचाद्यचि णिलोपः । **षण्ड इति ।** 'षणु दाने' 'ञमन्ताड्डः', 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् इत्संज्ञासत्वयोरभावः । **षडिक इति ।** अनुकम्पितः षडङ्गुलिः 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा', 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति ङ्गुलिशब्दस्य लोपः, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् षकारान्तेऽवधौ भसंज्ञाया अभावादन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वम् । अत्रेत्संज्ञायां स्त्रीविवक्षायां ङीष्प्रसङ्गः । यद्यप्येते समुदाया न क्वाप्युपदिश्यन्ते, षकारस्तु षष उत्वम्, 'षणु दाने' इत्युपदेशस्थो भवति । **अविषः महिष इति । अविमह्योष्टिषच् ।** नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति; ईकारस्य टित्त्वादेव सिद्धेः । न च पक्षे ङीषर्थः षकारः, ङीपोऽपि चितः परस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात्, सत्यम्; अन्यतरस्यैव श्रवणार्थ उपदेशः स्यादिति टकारस्यापि शङ्क्येत ॥ ६ ॥

भावबोधिनी

प्रत्ययस्य–इसका क्या फल है ? षोडः । [षड् दन्ता अस्य इस अर्थ में बनता है ।] षण्डः । षडिकः [इनमें प्रकृति के ष् की इत्संज्ञा और लोप नहीं होता है ।] आदि की ही इत्संज्ञा होती है–'अविमह्योष्टिषच्' (उणादि सू० १.४५) अविषः महिषः । [अव् रक्षणे और मह् पूजायाम् से टिषच् होता है । यहाँ 'ष' मध्य में है अतः इत्संज्ञा नहीं होती है ।] ॥ ६ ॥

१५५. चुटू ॥ ७ ॥ (१८६)

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादो इत्संज्ञौ भवतः। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् (४.१.९८)**—कौञ्जायन्यः। छस्य ईयादेशं वक्ष्यति** (७.१.२)। **जस्—ब्राह्मणाः** (४.१.२)। **झस्यान्तादेशं वक्ष्यति** (७.१.३)। **'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः'** (४.३.९२)**—शाण्डिक्यः। टवर्गः, 'चरेष्टः'** (३.२.१६)**—कुरुचरी, मद्रचरी। ठस्य इकादेशं वक्ष्यति** (७.३.५०)। **'सप्तम्यां जनेर्डः'** (३.२.९७)**—उपसरजः, मन्दुरजः। ढस्य एयादेशं वक्ष्यति** (७.१.२)। **'अन्नाण्णः'** (४.४.८५)**—आन्नः।**

पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' (५.२.२६)**—केशचुञ्चुः, केशचणः। 'अवात्कुटारच्च'** (५.२.३०)। **'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः'** (५.२.३१)**—अवटीटः। आदिरित्येव—'कर्मणि घटोऽठच्'** (५.२.३५)**—कर्मठः॥**

न्यासः

चुटू ॥ कौञ्जायन्य इति। च्फञन्ताद् 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति स्वार्थे ञ्यः। **छस्येयादेशं वक्ष्यतीति।** इत्संज्ञापवादम्। **शाण्डिक्य इति।** 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' इति शण्डिकोऽभिजनोऽस्येत्यर्थे ञ्यः, तत्र हि 'सोऽस्याभिजनः' इति वर्त्तते। **मन्दुरज इति।** 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति मन्दुराशब्दस्य ह्रस्वत्वम्। **'अन्नाण्णः' आन्न इति।** 'अन्नं लब्धा' इत्यर्थे णः। तत्र हि 'धनगणं लब्धा' इत्यतो लब्धेत्यनुवर्त्तते। अथ किमर्थं पृथग्योगः क्रियते, 'चुटुषाः प्रत्ययस्य' इत्येक एव योगः क्रियतामित्यत आह—**पृथग्योगकरणमित्यादि।** 'तेन वित्तः' इत्यादिनाऽस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥ ७ ॥

पदमञ्जरी

चुटू ॥ आदी इविति। प्रारम्भे वर्तमानावित्यर्थः। **कौञ्जायन्य इति।** च्फञन्तात् 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति स्वार्थे ञ्यः। **शण्डिकादिभ्यो ञ्य इति।** 'सोऽस्याभिजनः' इति तत्र वर्त्तते। **मन्दुरज इति।** 'ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोः' इति ह्रस्वः। **अन्नाण्ण इति।** 'धनगणं लब्धा' इत्यतो लब्धेति तत्रानुवर्त्तते। **किमर्थो** योगविभागः, 'चुटुषाः प्रत्ययस्य' इत्येक एव योगः क्रियतामत आह—**पृथगित्यादि। केशचुञ्चुः, केशचण इति।** अत्र चकारस्येत्संज्ञायाम् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, पित्करणन्तु पर्यायार्थं स्यात्। **अवात् कुटारच्चेति।** अनेन 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इत्यत्र अवादित्यस्यानुवृत्तिर्दर्शिता ॥ ७ ॥

भावबोधिनी

प्रत्यय के आदि में रहने वाले चवर्ग और टवर्ग की इत्संज्ञा होती है। [क्रमशः उदा०] 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (पा० सू० ४.१.९८) कौञ्जायन्यः [कुञ्ज शब्द से च्फञ् प्रत्यय होता है, इसके च् की इत्संज्ञालोप होता है। फ का आयन होता है। ञित् होने से आदि वृद्धि होती है। यहाँ च्फञन्त कौञ्जायन से स्वार्थ में 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (पा० सू० ५.३.११३) से ञ्य प्रत्यय होने पर कौञ्जायन्यः बनता है। बहुवचन में इसका लुक् होता है। स्वार्थिक ञ्य प्रत्यय न करने पर 'कौञ्जायनः' रहता है। अतएव कुछ संस्करणों में यह भी पाठ है।] छ का ईय आदेश आदेश कहा जायगा। जस्—ब्राह्मणाः। झ का अन्त आदेश ['झोऽन्तः' (पा० सू० ७.१.३) से] कहा जायगा। 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' (पा० सू० ४.३.९२) शाण्डिक्यः [शण्डिक स्थान जिसका है।] टवर्ग—'चरेष्टः' (पा० सू० ३.२.१६) कुरुचरी, मद्रचरी। [टित् होने से ङीप् होता है।] ठ का इक् आदेश (ठस्येकः पा० सू० ७.३.५०) से कहा जायगा।] 'सप्तम्यां जनेर्डः' (पा० सू० ३.२.९७) उपसरजः, मन्दुरजः [उपसर = प्रथमगर्भग्रहण, उसमें पैदा होने वाला, उपसर+जन्+ड, डित् होने से टिलोप]। ढ का एय आदेश (आगे 'आयनेयीनीयियः फढखछघाम्' (पा० सू० ७.१.२) कहा जायगा। 'अन्नाण्णः' (पा० सू० ४.४.८५) आन्नः [अन्नं लब्धा, अन्न प्राप्त करने वाला, णित्वात् आदिवृद्धि]।

१५६. लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ (१६५)

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा **भवन्ति । लकारः, 'ल्युट् च'** (३.३.११५)**–चयनम्, जयनम्, । शकारः, 'कर्त्तरि शप्'** (३.१.६८) **–भवति, पचति । कवर्गः, 'क्तक्तवतू निष्ठा'** (१.१.२६)**–भुक्तः, भुक्तवान् । 'प्रियवशे वदः खच्'** (३.२.३८)**–प्रियंवदः, वशंवदः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः'** (३.२.१३९)**–ग्लास्नुः, जिष्णुः, भूष्णुः । 'भञ्जभासमिदो घुरच्'** (३.२.१६१)**–भङ्गुरम् । 'टाङसिङसामिनात्स्याः'** (५.२.९६)**–वृक्षात् । वृक्षस्य ।**

अतद्धित इति किम् ? चूडालः (५.२.९६) **। लोमशः** (५.२.१००) **। कर्णिका** (४.३.६५) **॥**

न्यासः

लशक्वतद्धिते ॥ प्रियंवद इति । 'प्रियवशे वदः खच्', 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम् । **जिष्णुरिति । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः'** इति । ये ग्स्नुप्रत्ययं गितमिच्छन्ति तन्मतेनेदं गकारस्योदाहरणम् । ये तु कितमिच्छन्ति तन्मतेनेदमपि ककारस्योदाहरणं भवति ।

चूडाल इति । मत्वर्थे 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच् प्रत्ययः । ननु च प्रयोजनाभावाद- त्रेत्संज्ञा न भविष्यति, लित्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं प्रयोजनमिति चेत्, न; चित्स्वरस्य हि सर्वस्वरस्यापवादत्वात् द्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे चित्करणस्यैतत् प्रयोजनम्—चित्स्वर एव यथा स्यात्, योऽन्यः स्वरः प्राप्नोति स मा भूदिति । इदं तु प्रत्युदाहरणम्—लोमान्यस्य सन्तीति 'लोमादिपामादि' इत्यादिना शः, लोमशः ? एतदपि

पदमञ्जरी

लशक्वतद्धिते ॥ प्रियंवद इति । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' । **जिष्णुरिति ।** ग्स्नुप्रत्ययस्य गित्वपक्षे गकारस्येदमुदाहरणम् । **चूडाल इति ।** मत्वर्थे 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच् । अत्र लित्स्वर- चित्स्वरयोः पर्यायः स्यात् । **लोमश इति ।** अत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्यं वक्तुम् । **कर्णिकेति । 'कर्णललाटात् कनलङ्कारे'** इति भवार्थे कन् । अत्र 'किति च' इति वृद्धिः स्यात्, रूपञ्च न सिध्येत् । अथ तुदिर्छिदिर्प्रभृतिषु इरित्यस्य समुदायस्य केनेत्संज्ञा ? मा भूत्समुदायस्य, रेफस्य 'हलन्त्यम्' इति भविष्यति, इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति । 'इरितो वा' इत्यत्रापि—इश्च रश्चेरौ तावितावस्येति विग्रहः, न तु इरित्ययं समुदायः स इदस्येति । अवश्यं च इकारस्य पृथगित्संज्ञैषितव्या, स्वरितेत इत्यात्मनेपदं यथा

भावबोधिनी

इस सूत्र को अलग बनाना अर्थात् 'चुटुषाः' ऐसा न करके दो सूत्र बनाना इस सूत्र की अनित्यता ज्ञापित करने के लिये है । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' (पा० सू० ५.२.२६) केशचुञ्चुः केशचणः' [केश से वित्त = प्रतीत होने वाला । यहाँ चकार की इत्संज्ञा नहीं होती है ।] 'अवात् कुटारच्च' (पा० सू० ५.२.३०) [अव से कुटारच् प्रत्यय होता है ।] 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटजः । (पा० सू० ५.२.३१) नाक झुकी रहने पर संज्ञा अर्थ में 'अव' शब्द से ही टीटच्, नाटच् और भ्रटच् प्रत्यय होते हैं । यहाँ नतम् नासिकायाः इस अर्थ में 'अव' से टीटच् प्रत्यय होता है— अवटीटम्, इससे सम्बन्ध होने के कारण पुरुष 'अवटीटः'—झुकी नाकवाला पुरुष होता है । 'ट' की इत्संज्ञा नहीं होती है ।]

'आदि' ही चवर्ग, टवर्ग इत् होते हैं 'कर्मणि घटोऽठच्' (पा० सू० ५.२.३५) कमठः [यहाँ मध्य में टवर्ग = ठकार की इत्संज्ञा नहीं होती है ।] ॥ ७ ॥

तद्धित को छोड़कर प्रत्यय के आदि में रहने वाले लकार, शकार और कवर्ग इत्संज्ञक होते हैं । उदाहरण लकार—'ल्युट् च' (पा० सू० ३.३.११५) (ल् की इत्संज्ञालोप और यु = अन करने पर) चयनम्, जयनम् । शकार—'कर्तरि शप्' (पा० सू० ३.१.६८) भवति, पचति । कवर्ग की इत्संज्ञा के उदाहरण—'क्तक्तवतू निष्ठा' (पा० सू० १.१.२६) । भुक्तः, भुक्तवान् । (यहाँ क की इत्संज्ञा है) 'प्रियवशे वदः खच्' (पा० सू० ३.२.३८) । [खच् में

१५७. तस्य लोपः ॥ ९ ॥ (६२)

तस्य इत्संज्ञकस्य लोपो भवति। तथा चैवोदाहृतम्। 'तस्य' ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। 'अलोऽन्त्यस्य' (१.१.५२) मा भूत्—'आदिर्ञिटुडवः' (१.३.५) इति॥

न्यासः

नास्ति, अत्रापि प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यति। इदं तर्हि प्रत्युदाहरणम्—'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' इति भवार्थे कन्, कर्णिका, यद्यत्रेत्संज्ञा स्यात् 'क्ङिति च' इत्यादिवृद्धिः स्यात्, ततश्च रूपमेव न सिद्ध्येत्? यद्येवम्, इदमेवोपन्यसनीयम्, नेतरे? एवं मन्यते—एतदर्थम् 'अतद्धिते' इति क्रियमाणमिहापि मन्दधियां प्रतिपत्तिगौरवं परिहर्तुं चूडालः, लोमश इत्येवमर्थमपि भवितुमर्हतीति॥ ८॥

तस्य लोपः॥ अथ किमर्थम् 'तस्य' इत्युच्यते, यावतेत्संज्ञायाः प्रकृतत्वाद् यस्येत्संज्ञा विहिता सामर्थ्यात् तस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह—**तस्य ग्रहणमित्यादि।** कः पुनरित्संज्ञको योऽलोऽन्त्यस्य निवृत्त्यर्थं तस्य ग्रहणं प्रयोजयतीत्याह—**आदिर्ञिटुडव इति।** असति तस्य ग्रहणे, एषामपि ञिप्रभृतीनाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनादन्त्यस्य लोपः स्यात्। तस्य ग्रहणेन तु प्रकृत इत्संज्ञके सन्निधापिते सर्वस्य लोपो भवति, नान्त्यस्य; अन्यथा हि तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात्। यदि तु 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्येषा परिभाषाऽऽश्रीयते, तदा तस्य ग्रहणमकर्तुं शक्यते। तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्॥ ९॥

पदमञ्जरी

स्यादिति। यद्येवम्, 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् प्राप्नोति, कुम्भीधान्यन्यायेन न भविष्यति। तद्यथा—कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते, यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं भवति; यस्य पुनः कुम्भ्यां वान्यत्र वा, नासौ कुम्भीधान्यः। नायं न्यायो नुम्विधौ शक्य आश्रयितुम्। इह हि न स्यात्—'टुनदि' नन्दथुरिति। ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयम् 'न दृशः' इति क्सस्य प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—नेदितां नुम्भवति; अन्यथा दृशेरिदित्त्वान्नुमि सति अनिगुपधात्वात् क्सस्य प्राप्तिरेव नास्ति, किं तन्निषेधेन! परिहारान्तरमप्यत्र नुम्विधौ वक्ष्यते॥ ८॥

तस्य लोपः॥ तस्य ग्रहणं किमर्थम्, यावताऽभावो लोपः, स च कस्यचिदेव भवति, तत्र प्रकरणादिसंज्ञकस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह—**तस्य ग्रहणमित्यादि। आदिर्ञिटुडव इति।** असति तस्य ग्रहणे येऽनेकाल इत्संज्ञका ञिप्रभृतयस्तेष्वलोऽन्त्यस्य लोपः स्यात्, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्तु सर्वस्य भविष्यति। एतच्च 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यस्य विधिः' इत्यनाश्रित्योक्तम्॥ ९॥

भावबोधिनी

ख् की इत्संज्ञा होने से खित् होता है। अतः खित्वात् मुम् होता है] प्रियम्वदः, वशम्वदः। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (पा० सू० ३.२.१३७) ग्लास्नुः [ग्स्नु के ग् की इत्संज्ञा है। इसी प्रकार] जिष्णुः [चकार के बल से भू से भी ग्स्नु होता है]—भूष्णुः। भञ्ज-भास-मिदो घुरच् (पा० सू० ३.२.१६१)। भङ्गुरम् [घ की इत्संज्ञालोप होता है।] 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (पा० सू० ५.२.९६) वृक्षात्। रामस्य [ङसि और ङस् के ङ् की इत्संज्ञालोप होता है।]

अतद्धिते—(तद्धित को छोड़कर) इसका क्या फल है? चूडालः। लोमशः। कर्णिका। [चूडा+लच्, लोम+श, कर्ण+कन् में तद्धित प्रत्यय होने से इनकी इत्संज्ञालोप नहीं होता है।]॥ ८॥

उस [पूर्वोक्त] इत्संज्ञक का लोप हो जाता है। जैसा कि पहले उदाहरण दिया जा चुका है। 'तस्य' [illegible] यह उल्लेख सम्पूर्ण इत्संज्ञक के लोप के लिये है। 'अलोऽन्त्यस्य' (पा० सू० १.१.५२) अन्त्य अल् के स्थान [illegible]—यह लागू न हो सके अतः 'आदिर्ञिटुडवः' (पा० सू० ३.१.५) [यहाँ आदि का ग्रहण है।]॥ ९॥

१५८. यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ (१२८)

संख्याशब्देनात्र क्रमोलक्ष्यते । यथासंख्यं = यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यनुदेशः = पश्चा-दुच्चार्यत इत्यर्थः । समानाम् = समसंख्यानां समं परिपठितानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिर-नुदेशिनः संबध्यन्ते । 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः' (४.३.९४) **। प्रथमात् प्रथमः, द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ।**

न्यासः

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ संख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यत इति । यत्रानेके उद्देशिनोऽनुदेशिनश्च, तत्रानियमेन सम्बन्धे प्राप्ते नियमार्थमिदमारभ्यते । यत्रोद्देशिनोऽनुदेशिनोऽनेकसंख्याः; तत्रावश्यं संख्याभेदेन भवितव्यम् । यत्र च संख्याभेदः, तत्र नियतभावी क्रमः; संख्याभेदवतां युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वात् । अतः साहचर्यात् संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । अर्थधर्मत्वं तु शब्दे समारोप्य संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यथा-क्रमग्रहणं कथं न कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् ।

यथासंख्यमिति । 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । **अनुदिश्यत इत्यनुदेश इति ।** 'अकर्त्तरि

पदमञ्जरी

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ सङ्ख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यत इति । कथम् ? अव्यभिचारात् । यत्रैक एवोद्देश्यनुद्देशी च, यथा 'मुद्गादण्' इति, न तत्र नियमप्रसङ्ग इत्यनेकत्वसङ्ख्याया एवेह ग्रहणम् । सा च क्रमं न व्यभिचरति; युगपदनेकस्य शब्दस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । मुख्ये त्वर्थेऽयमर्थः स्यात्—समानां समसङ्ख्यानामुद्देशिनां या सङ्ख्या चतुरादिलक्षणा तया उद्देश्यः सम्बध्यते = तत्सङ्ख्याको भूत्वा सम्बध्यते इति, ततश्चानर्थकमेव स्यात्; समत्वादेवास्यार्थस्य सिद्धत्वाद् । अतः क्रमपर एव सङ्ख्याशब्द इति । यथाक्रम-ग्रहणं तु न कृतम्, सङ्ख्याद्वारकं साम्यं यथा विज्ञायेत; अन्यथा स्थानप्रयत्नादिकृतमपि समत्वं प्रतीयेत । ननु च क्रियमाणमपि सङ्ख्याग्रहणं क्रमपरमिति कथमतः संख्यासाम्यप्रतिपत्तिः ? सत्यम्; क्रमे शब्दः पर्यवस्यति, मुख्योऽप्यर्थः प्रतीयते । स हि प्रतीतो लाक्षणिकं गमयति; तस्मात् संख्याग्रहणसामर्थ्यात् तद्द्वारकमेव साम्यं गृह्यते । **यथासंख्यमिति ।** 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । **अनुदेशो भवतीति ।** सम्बन्धी भवतीति द्रष्टव्यम् । **तथा च वक्ष्यति—अनुदेशिनः सम्बध्यन्ते इति । अनुदिश्यत इत्यनुदेश इति ।** 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यसंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । अनुशब्दः पश्चादर्थे, दृशिरुच्चारणक्रिय इत्याह—**पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थ इति ।** यदुक्तं संख्याद्वारकं साम्यं गृह्यते इति तद्दर्शयति—**समानां समसंख्यानाम् ।** अस्यैव विवरणम्—**समं पठितानामिति । उद्देशिनामिति ।** कञ्चिद्धर्मं विधातुं प्रसिद्धिवच्छब्दपरामर्शयोग्येन रूपेण उपादानमुद्देशः, **तद्वन्त उद्देशिनः;** विधेयतया पश्चादुच्चारणमनुदेशः, **तद्वन्तोऽनुदेशिनः ।** यद्यपि सूत्रे उद्देशिनो न श्रुतास्तथाप्य-नुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् समसंख्यत्वस्य च प्रतियोग्यपेक्षत्वात् त एव गम्यन्ते । उद्देशिनामनुदेशिनां चेति यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठी । **यथाक्रममिति ।** पूर्ववदव्ययीभावस्तृतीयान्तं चैतत् ।

तदयमत्रार्थः—समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यो यः क्रमः = प्रथमचरमभावस्तेन तेनानुदेशिनः

भावबोधिनी

संख्या शब्द से इसमें क्रम लक्षित होता है । यथासंख्य = यथाक्रम (क्रमानुसार) अनुदेश होता है । **अनु = पश्चात्, दिश्यते = उच्चार्यते । बाद में** उच्चारित होता है, यह अर्थ है । सम = बराबर संख्यावाले, **बराबर संख्या में पढ़े गये उद्देशियों और अनुदेशियों** का क्रमानुसार उद्देशियों के साथ अनुदेशियों का सम्बन्ध होता है । अर्थात् जिस क्रम से उद्देशी = उद्देश्यभूत हैं और जिस क्रम से अनुदेशी = विधेयभूत हैं

समानामिति किम् ? 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' (१.४.९०)। **लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः, प्रत्यादयस्त्रयः, सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।**

न्यासः

च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्। **पश्चादुच्चार्यत इति।** अनुशब्दस्य पश्चादर्थवृत्तित्वाद्दिशेश्चोच्चारणक्रियत्वात्। **समसंख्यानामिति।** समसंख्यतया समानत्वं दर्शयति। **समगणनपरिपठितानामिति।** तमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति। **उद्देशिनामनुदेशिनाञ्चेति।** यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठी। उद्देशिनो यद्यपि सूत्रे न श्रूयन्ते, तथापि सम्बन्धित्वात् पश्चाद्भावस्यानुदेशग्रहणाल्लभ्यन्ते। **यथाक्रममिति।** पूर्ववद् वीप्सायामव्ययीभावः, तृतीयान्तश्चैतत्; तदयमत्रार्थः—उद्देशिनामनुदेशिनाञ्च योऽयं क्रमस्तेन क्रमेणानुदेशिनः सम्बध्यन्त उद्देशिभिः सहेति। यद्यप्युद्देशिनामिति षष्ठ्यन्तं प्रकृतम्, तथाप्यर्थाद्विभक्तेर्विपरिणामो भविष्यतीति तृतीयान्तं सम्पद्यते। **प्रथमात् प्रथम** इत्यादिना यथाक्रमसम्बन्धं दर्शयति। आदिशब्दस्तृतीयात् तृतीयः, चतुर्थाच्चतुर्थं इत्यादि परिग्रहाय। **तौदेय** इत्यादौ 'सोऽस्याभिजनः' इत्यत्रार्थे तद्धितः।

पदमञ्जरी

सम्बध्यन्ते, उद्देशिभिः सहेत्यर्थाद् गम्यते। क्वचित् उद्देशिभिरिति पठ्यते। तत्र सहयोगे तृतीया। **प्रथमाद् प्रथम** इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति। वहन्ति, वर्षन्ति, नदन्तीत्यादौ लोक एव **यथासंख्यसम्बन्धस्य** दृष्टत्वान्नार्थं एतेन ? उच्यते; व्युत्क्रमेणापि सम्बन्धो लोके दृश्यते—कन्याब्रह्मचारिणौ, दण्डकन्दुकहस्ताविति। योग्यतावशादत्र सम्बन्ध इति चेत्; क्रमेणापि सम्बन्धः, तद्वशादेव योग्या हि नद्यो वहने, घनाश्च वर्षणे। अत एवैकस्य धर्मिणि विहितेषु विधानक्रमेणान्यथा वा योग्यतानुरूप एव सम्बन्धो भवति—अमुमुद्वर्त्तय, स्नापय, भोजय; भोजय, स्नापय उद्वर्त्तयेति! स्यादेतत्—'स्वतः प्राप्तिरियं यदुक्तक्रमेण सम्बन्धः। तथा हि, योग्यताविशेषानवधारणे प्रथमप्रतीतयोः सम्बन्धः, बाधकाभावात्। तावता हि द्वयोरपि चरितार्थत्वम्, द्वितीयस्य धर्मिणो धर्मस्य वा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रथमश्रुतस्य चरितार्थत्वाद्, अचरितार्थेन द्वितीयेन प्रतियोगिनां सम्बन्धः। एवं सर्वत्र तस्मात् स्वतः प्राप्त्या क्रमसम्बन्धः सिद्धः' इति। यद्येवम्, 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादौ **वैषम्येऽप्येवमेव स्याद्,** यावतां साम्यं तावतामादितः क्रमेण सम्बन्धः, परिशिष्टस्य तु सर्वैरनन्तरेण वेत्यतः **समानामिति वक्ष्यामीत्यारम्भः।**

स्वरितेनेति विशेषं वक्ष्यामीति। क्वचिद्धि साम्येऽपि नेष्यते। अथारभ्यमाणेऽप्यस्मिन् 'परस्मैपदानां णलादयः', 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः', 'एचोऽयवायावः' इत्यत्र कथमस्य प्रवृत्तिः, यावता परस्मैपदादिसंज्ञया युगपदेव संज्ञिनां प्रतीतिः, न क्रमेण ? सत्यम्; तिबादिसूत्रे, अक्षरसमाम्नाये च तिबादयः क्रमेण प्रतीताः, स एव क्रमो नियामको भविष्यति। एवं द्वन्द्वेऽपि। पाण्ड्येत्यादौ युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वेऽपि क्रमस्य प्रतीतेः

भावबोधिनी

उनका क्रम मान कर ही विधान होता है।] उदाहरण 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः' (पा० सू० ३.४.९४) इसके द्वारा प्रथम [तूदी] से प्रथम (ढक्), द्वितीय (शलातुर) से द्वितीय (छण्), आदि होते हैं—तौदेयः, शालातुरीयः, [वर्मती से ढञ् = एय होने पर] वार्मतेयः, [कूचवार से यक् होने पर] कौचवार्यः।

समानाम् = बराबर संख्या वाले—यह किस लिये है ? 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' (पा० सू० १.४.९०) यहाँ लक्षण आदि चार हैं प्रति आदि तीन ही हैं [अतः यथासंख्य नहीं होता है]। सभी की सभी (सभी अर्थों) में कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है।

इह कस्मान्न भवति-'वेशोयशआदेर्भगाद्यल्' (४.४.१३१) **'ख च'** (४.४.१३२) **इति ? स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यम् । यत्र नेष्यते, तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । 'स्वरितेनाधिकारः'** (१.३.११) **इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि संबध्यते ॥**

न्यासः

इहेत्यादि । 'वेशोयश आदेर्भगात्' इति द्वे प्रकृती, 'यल्खौ' इति प्रत्ययावपि द्वावेव; अतो यथासंख्येन भवितव्यमित्यभिप्रायः । इह केनचिदाचार्येण शिष्याः प्रतिग्राहिताः—'वेशो यश आदेर्भगाद्यल् ख च' इत्येको योगः । अन्ये तु द्वावेतौ योगाविति—'वेशोयश आदेर्भगात्' इत्येको योगः, 'यल् ख च' इति द्वितीयः । तत्र य एक एवायं योग इत्येवं शिष्या ग्राहितास्तान् प्रत्ययं प्रश्नः । **वृत्तिकारेणापि** तन्मतमेवाश्रित्य **'स्वरितेन'** इत्यादिना परीहार उक्तः । ये तु द्वावेतौ योगावित्येवं ग्राहितास्तान् प्रत्येष प्रश्नो नास्ति; योगविभागेनैव यथासंख्यस्य निरस्तत्वात् । तथा च तत्र वक्ष्यति-'योगविभागो यथासंख्यस्य निरासार्थः' (४.४.३२)। यदि योगविभागे सति यथासंख्यं स्याद्, योगविभागकरणमनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः । कथं पुनः स्वरितेन लिङ्गेन यथासख्यं लभ्यते, यावता नेह स्वरितग्रहणमस्तीत्याह—**स्वरितेनाधिकार** इत्यादि । 'स्वरितेनाधिकारः' इति योगं विभज्य 'स्वरितेन' इत्येको योगः, 'अधिकारः' इति द्वितीयः । तत्र प्रथमो योगः पूर्वेणापि **'यथासंख्यम्'** इत्यादिना सम्बध्यते । अपिशब्दात् परेणापि 'अधिकारः' इत्यनेन । यदि तर्हि स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यम् भवति, एवं हि सति सन्देहः स्यात् । तथा हि—यथासंख्यमिति स्वरितेनाधिकारोऽपि, तत्र न ज्ञायते—किमधिकारार्थः स्वरितानुषङ्गः ? अथ वा यथासंख्यार्थं इति ? सन्देहमात्रमेतत् । सर्वसन्देहेष्विदमुच्यते—'भवति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति ॥ १० ॥

पदमञ्जरी

स एव नियामकः । ननु च तिपो णल्, तसोऽतुस्, पः पिबः, घ्रो जिघ्रः—इत्येवं भिन्नवाक्यतयोपदेशोऽस्तु, एवं हीदं न वक्तव्यं भवति ? सत्यम्; एवं तु गौरवं स्यात्, तस्य रूपेणानिर्देशात्, तत्र विभक्तेर्भेदेनोच्चारणाच्च । तथा 'विदो लटो वा' इत्यत्रानन्तर्यन्मिसो मेत्येव सम्बध्येत, तदाह—'संज्ञासमासनिर्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य । तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्, संज्ञासमासनिर्देशश्च पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः, प्रकरणे च सर्वसम्प्रत्ययार्थः' इति । तौदेय इत्यादौ 'सोऽस्याभिजनः' इत्यत्रार्थे प्रत्ययः ।

इहेत्यादि । एकयोगत्वपक्षे चोद्यम्, भिन्नयोगपक्षे तु योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ इति वक्ष्यति । **केचित्तु विभज्य योगं पठन्ति, अन्ये त्वेकमेव । स्वरितेनेत्यादि** परिहारः । कथं पुनरयं विशेषो लभ्यत इत्याह—**स्वरितेनाधिकार** इत्यादि । यद्येवम्, स्वरिते दृष्टे सन्देहः स्यात्, न ज्ञायते --किमयं यथासंख्यार्थः ? आहोस्विदधिकारार्थः ? इति । सन्देहमात्रमेतद् भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति । तत्र व्याख्यानान्निर्णयो भविष्यति ॥ १० ॥

भावबोधिनी

'यहाँ क्यों नहीं होता है—वेशो-यश-आदेर्भगाद्यल् ख च' (पा० सू० ४.४.१३१) ? [क्योंकि यहाँ दो प्रकृति और प्रत्यय हैं ।] स्वरित चिह्न से ही यथासंख्य होता है । जहाँ इष्ट नहीं है, वहाँ स्वरितत्व-प्रतिज्ञा नहीं रहती है । 'स्वरितेनाधिकारः' (पा० सू० १.३.११) इसका स्वरितग्रहण पूर्वसूत्र [यथासंख्यम्० पा० सू० १.३.१०] से भी सम्बद्ध होता है ॥ १० ॥

१५८. स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ (४६)

'स्वरितेन' इति 'इत्थम्भूतलक्षणे**' (२.३.२१) तृतीया। स्वरितो नाम स्वरविशेषो[1] वर्णधर्मः, तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः। अधिकारः=विनियोगः। स्वरितगुणयुक्तं** शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते।

न्यासः

स्वरितेनाधिकारः॥ इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयेति। स्वरितेन चिह्नेनाधिकारस्योपलक्षणीयत्वात्। यदि पारिभाषिकस्येह स्वरितस्य ग्रहणं स्याद्, 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यत्र णकाराणकारस्याधिकारता न स्यात्; पारिभाषिकस्याज्धर्मत्वात्। णकारस्यानच्कत्वादिति मत्वा सर्वेणां वर्णानामचां हलाञ्च स्वरिताख्यो यो वर्णधर्मो गुणस्तस्येदं ग्रहणम्, न परिभाषिकस्येति दर्शयन्नाह–**स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म इति।** वर्णधर्मस्य तु ग्रहणमधिकारावगमाय। स इह हल्यपि स्वरितासञ्जनाद् विज्ञायते। **अधिकारो विनियोग इति।** व्यापारकरणम्। **अधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठत इति।** यथा पुरुषो यत्राधिकृतो नगरादौ तत्रैवोपतिष्ठते, तथा स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपं नियुक्तं सूत्रकारेण तत्र तत्रोपतिष्ठते। 'उत्तरत्र' इति वचनमुपलक्षणार्थम्। क्वचित् पूर्वत्राप्युपतिष्ठत एव।

क्व पुनरस्य सद्भावो भवति? क्व च वा न भवति? इत्याह—**प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीया इति।** प्रतिज्ञया स्वरितो येषां ते तथोक्ताः। तदेतदुक्तं भवति—यत्रैव त आचार्याः स्वरितत्वं प्रतिजानते तत्रैवास्य सद्भावो भवति, नान्यत्रेति। तदपि प्रतिज्ञानं नानियमेन भवति, किं तर्हि? यत्राचार्याः स्मरन्ति तत्रैव भवति। स चायं धर्मः कलाद्युपम इति वेदितव्यः। कार्यार्थमुपादीयते, कृतकार्यस्तु निवर्तते; न तु प्रयोगसमवायी भवति। 'प्रत्ययः' इत्यादिना येऽधिकाराः स्वरितेनावच्छिद्यन्ते तेषामुदाहरणानि दर्शयति। **अथ किमर्थोऽयमधिकारः** क्रियते? प्रतियोगं तस्य ग्रहणं मा कार्षीदित्येवमर्थमिति चेत्, न; यथा देवदत्ताय गोर्दीयतां कम्बलश्चेत्युक्ते न च पुनरुच्यते देवदत्तायेति, अथ च प्रस्तुतत्वाद् देवदत्तस्य कम्बलश्चेत्यस्य साकाङ्क्षत्वात्

पदमञ्जरी

स्वरितेनाधिकारः॥ अत्र पारिभाषिकस्य स्वरितस्य ग्रहणे 'रषाभ्यान्नो णः' इत्यादौ नकारादेर्व्यञ्जनस्याधिकारोपलक्षणं नोक्तं स्याद्, पारिभाषिकस्याज्धर्मत्वादिति मत्वाह—**स्वरितो नाम वर्णधर्म इति।** वर्णमात्रधर्म इत्यर्थः। स चायं धर्मः कलाध्माताादितुल्यः केवलं सूत्रेष्वेव भवति, न प्रयोगे। क्वचित्तु **स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म** इति पाठः। तत्र स्वरदोषः = उच्चारणदोषः, अधिकारशब्दो भावसाधनः। **विनियोग इति।** व्यापारणम्। अथ शब्दस्य विनियुक्तस्य को व्यापार इत्याह–**अधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठत इति।** उपस्थानमप्येतदेव यदुतास्य तत्रबुद्धिस्थता। उत्तरत्रेत्युपलक्षणम्, क्वचित् पूर्वत्राप्युपतिष्ठते; सूत्रकारेण पठितस्यास्य स्वरितत्वस्य संकीर्णत्वात् पाठस्य विषयविभागो दुर्ज्ञेय इत्याह—**प्रतिज्ञास्वरिता इति। प्रत्यय** इत्याद्युदाहरणानि।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता निर्दिश्यमानं लोकेऽधिक्रियते, यथा—देवदत्ताय गोर्दीयतां कम्बलश्चेति **देवदत्तायेति गम्यते, तथा 'सृ स्थिरे'** इत्यादीनां साकाङ्क्षात्वादनुवृत्तैर्घञादिभिरेव सम्बन्धो भविष्यति? **अन्यनिर्देशस्तन्निवर्त्तकः, तद्यथा-देवदत्ताय गोर्दीयताम्,** विष्णुमित्राय कम्बल इति **कम्बलो** गोर्निवर्त्तको भवति, **तथेहापि 'अभिविधौ भावे'** इतीनुण् घञो निवर्त्तकः स्यात्, ततश्च 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' इत्यादिष्वनन्तर इनुणेव

भावबोधिनी

स्वरितेन—यह इत्थम्भूतलक्षण में तृतीया है। [क्योंकि स्वरित चिह्न से अधिकार उपलक्षित होता है।] स्वरित स्वरविशेष वर्णधर्म है [अर्थात् वर्ण में रहने वाला एक प्रकार का वैशिष्ट्य है। इस चिह्न से अधिकार समझना चाहिये। अधिकार = विनियोग [व्यापार करना]। स्वरितगुणयुक्त शब्दरूप, अधिकृत होने के कारण, उत्तर सूत्र में उपस्थित होता है। [उपस्थित होना ही शब्द का व्यापार = विनियोग है।]

---

१. स्वरदोषः इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः।

'प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः' (व्या० प० १२२)—**'प्रत्ययः'** (३.१.१), **'धातोः'** (३.१.९१), **'ङ्याप्प्रातिपदिकात्'** (४.१.१), **'अङ्गस्य'** (६.४.१), **भस्य'** (६.४.१२९), **'पदस्य'** (८.१.१६) ॥

न्यासः

तेनैव सम्बन्धो भवति; तथा च 'सृ स्थिरे' 'भावे' इत्येवमादीनामपि वाक्यानां साकाङ्क्षत्वाद् घञादीनाञ्च प्रस्तुतत्वात् तैरेव सम्बन्धो भविष्यति, तत् किमधिकारेण ? सत्यमेतत्; यत्रान्यनिर्देशो नास्ति तत्रोपतिष्ठते, यत्र त्वन्यनिर्देशस्तत्रासौ प्रकृतस्य निवर्तक एव स्यात् । तथा हि- गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्रायेत्युक्तेऽन्यनिर्देशेन प्रस्तुतो देवदत्तो निवर्तते। एवञ्चान्यनिर्देशेनास्य निवर्तकत्वे सति 'अभिविधौ भाव इनुण्' इत्यस्येनुणो निर्देशेन प्रस्तुतस्य घञो निवर्तितत्वाद् 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' इत्यत्रानन्तरेणेनुना सम्बन्धः स्यात्, न पुनर्व्यवहितेन घञा, घञ् त्विष्यते। ननु च दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञेवानुवर्तिष्यते, तेनैवाभिसम्बन्धो भविष्यति, तथा च तत्र वक्ष्यति—'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात् तत्र घञेवानुवर्तते, नानन्तर इनुण्' इति ? नैतदस्ति; यदि दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञ एवानुवृत्तिः स्यात्, तदा 'ऋदोरप्' इत्यत्रोत्तरेष्वपि योगेषु घञेवानुवर्त्तेत, नाप्प्रत्ययः। यत् पुनर्वक्ष्यति—'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात्' इति, तत्र दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यशब्देन स्वरितत्वमेवोक्तम्। दृष्टमनुवृत्तौ सामर्थ्यम्—अधिकृतस्य शब्दरूपस्य यस्मादिति बहुव्रीहिं कृत्वा। तस्मात् स्वरितत्वादित्ययमत्रार्थः। यद्येषोऽर्थः सूत्रकाराभिमतः स्यात्, स्वरितत्वादिति कस्मान्नोक्तमिति चेत् ? न; स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः, अर्थस्तु परीक्षणीय इत्यचोद्यमेतत्। तदेवं यतोऽन्यनिर्देशः प्रस्तुतस्य निवर्त्तको भवति तस्मादधिकारः कर्त्तव्यः। तस्मिंश्च क्रियमाणे तदवगमोपायदर्शनाय 'स्वरितेनाधिकारः' इत्येतदपि कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

स्यात्, तस्मात्परिभाषा। अधिकारपरिमाणज्ञानं तु न ज्ञायते—कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्त्तेत इति ? **यथा**—प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः ? उतासप्तमपरिसमाप्तेः ?, धातोरिति प्राक् लादेशेभ्यः ? उताध्यायस्य परिसमाप्तेः ? एवं तर्ह्युभयार्थमिदम्—अधिकारार्थं च निवृत्त्यर्थं च। कथम् ? स्वरितेनाधिकारः **स्वरिते** दृष्टेऽधिकारो न भवतीत्यर्थः, तेन 'विंशतिकात् खः' इत्यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञेयं तद्दर्शनाच्च द्वित्रिपूर्वा**दित्यस्य निवृत्तिरवसीयते। एवमपि** स्वरिते दृष्टे संदेहः स्यात्—किमयमधिकारार्थः ? आहोस्वित् प्रकृतस्य **निवृत्त्यर्थं इति ? एवं तर्हि यस्य यावत्सु योगेष्वनुवृत्तिरिष्यते तत्र** तावतिथोऽल्लनुबन्धनीयः, यथा—'द्वित्रि**पूर्वान्निष्कात्'** इत्यत्रेकारः। तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भविष्यति। एवमन्यत्रापि यत्र तावतिथोऽल् नास्ति **तत्र प्राग्वचनं कर्तव्यम्, यथा**—'अङ्गस्य प्राक् टेः' इति तद् गुरु भवति। स्यादेतत्, व्याख्यानात् परिमाणं **ज्ञास्यते इति ? अधिकारोऽपि** तर्हि व्याख्यानात् ज्ञायताम्। इनुणघञिति संदेहे घञिति व्याख्यास्यामः, इनुण **आनन्तर्यम्, घञोऽप्यनुवृत्तिसामर्थ्यं** दृष्टमित्यस्त्येव संदेहः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यादिषु त्वनन्तरस्यापि **एवाधिकारः, न दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यस्यापि घञः; सिद्धत्वाद्, व्याख्यानाद्वा। यदप्युत्प्रेक्षितम्**—आकांक्षारहितेऽपि **वाक्ये प्रकृतस्य सम्बन्धार्थं शास्त्रीयोऽधिकारः—यथा 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च'** इत्यत्र पञ्चम्यधिकार इति। **तत्रापि व्याख्यानमेव शरणमिति तदेव सर्वत्रास्तु नार्थ एतेन ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—अन्यत्र दृष्टस्याधिकारस्य स्वरितेनोपलक्षणं यथा स्याद्, यथा—'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य, न ह्येनल्लौकिकेनाधिकारेण सिद्धम्, आनुषङ्गिकं वास्य प्रयोजनं यत् साकांक्षेषु व्यवहितस्य चानुवृत्तिः ॥ ११ ॥**

भावबोधिनी

पाणिनीय [पाणिनि-प्रोक्त धात्वादि] प्रतिज्ञा से स्वरित होते हैं [अर्थात् आचार्य ने जहाँ स्वरितत्व संकेतित कर दिया है वहाँ समझना चाहिये]—प्रत्ययः (पा० सू० ३.१.१), धातोः (पा० सू० ३.१.९१) 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (पा० सू० ४.१.१), 'अङ्गस्य' (पा० सू० ६.४.१), 'भस्य' (पा० सू० ६.४.१२९), 'पदस्य' (पा० सू० ८.१.१६)

१६०. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ (२१५७)

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते, तत्रायं नियमः क्रियते-अनुदात्तेतो ये धातवो

न्यासः

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ तत्रायं नियमः क्रियत इति । विधीयमानत्वात् प्रधानस्य प्रत्ययस्य न तु प्रकृतेरिति विज्ञायते । अत एवाह--**अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च इति ।** यदि पुनरयं प्रकृतिनियमः स्यात्, तदा किं स्यात् ? अनुदात्तङिद्‌भ्यः प्रत्ययान्तरं न स्यात् । कामं वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययान्तरमपि भविष्यतीत्येष दोषः शक्यते परिहर्त्तुम् । यस्तु वचनसामर्थ्यद्वारेणाभीष्टेऽर्थे प्रतीयमाने प्रतिपत्तिगौरवदोषः स्यात् सोऽपरिहार्य

पदमञ्जरी

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ अविशेषेणेत्यादि । लस्य तिबादयः, 'लटः शतृशानचौ' 'लिटः कानज्वा' 'क्वसुश्च' 'लृटः सद्वा' इत्यात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विहितत्वादापादपरिसमाप्तेर्नियमार्थं प्रकरणमित्यर्थः । एकवाक्यतया विधावितरेतराश्रयणप्रसङ्गः । स्यादेतत् --"यथा 'बहुषु बहुवचनम्' 'कर्मणि द्वितीया', 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्येतैरेकवाक्यभूतैः स्वादीनां विशिष्टविधिः; एवमनेन प्रकारेण लस्य तिबादय इत्यादिभिश्च तिङामपि विशिष्टविधिरस्तु" इति, यद्येवम्; आत्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञाभ्यां तिबादीनां विधिः, विहितानां च संज्ञाभ्यां भाव्यमितीतरेतराश्रयं प्राप्नोति । स्वरूपेण विशिष्टविधौ शत्रादिष्वतिप्रसङ्गः । स्यान्मतम्---लस्य 'तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्' लस्य तिबादयो भवन्ति, ततः 'अनुपराभ्यां कृञः'---कर्त्तर्यनुपूर्वात् करोतेः परस्य लस्य तिबादयो भवन्ति । किमर्थमिदम् ? 'गन्धनावक्षेपणस्वरितञितः' इति वक्ष्यति तद्बाधनार्थं कर्तृग्रहणम्; भावकर्मणोः इति वक्ष्यमाणस्य तङो बाधो मा भूदिति । एवम् 'अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः' इत्यादि 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमन्तं कृत्वा ततः 'अनुदात्तङितस्तातांझथासाथान्ध्वमिड्वहिमहिङ्', अनुदात्तङितः परस्य लस्य तादयो भवन्ति, तिबादीनामपवादः, ततो 'भावकर्मणोः' इत्यादि, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इत्येवमन्तं करिष्यते, तत्रायमप्यर्थः---आत्मनेपदग्रहणं शेषग्रहणं परस्मैपदग्रहणं च न कर्तव्यं भवति । एवमपि प्रकरणान्तरावस्थितानां शत्रादीनां नियमो न स्याद्, अतो न स्वरूपेण विशिष्टविधिर्युक्तः । संज्ञाश्रयणे तु यत्रैतत्संज्ञकयोर्विधानं तत्र सर्वत्रोपस्थानान्नायं दोषः, किं त्वितरेतराश्रयः प्राप्नोति । यदि त्वस्य सूत्रस्य शाटकं वयेतिवद् भाविनी संज्ञा विज्ञायेत, ततो नेतरेतराश्रयं लाघवं प्रति न कश्चिद्विशेष इति किं मुधा भाविसंज्ञाश्रयणखेदेनेति भिन्नवाक्यतया नियमपक्ष एवाश्रितो वृत्तिकारेण ।

यद्येवम्, विकरणव्यवधाने नियमाप्रसङ्गः; लिङ्लिट्ङ्नम्श्लुलुक्षु वचनानुबन्धयोरर्थवत्त्वाद् । इह हि विकरणानामवकाशः-अलादेशाश्चानशादयः; नियमस्यावकाशः, यत्र विकरणा न सन्ति-स्पर्द्धिषीष्ट, पस्पर्द्धे, आस्ते, शेते, अर्ति, जुहोति, भिनत्ति, भूयादित्यादि; एधते, स्पर्द्धते, कुरुते, निविशते इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधानान्नियमो न स्याद् । असति नियमे, यदि तावत् प्रकृतिनियमोऽनुदात्तङिदादिभ्य आत्मनेपदमेव, शेषाद्धातोः परस्मैपदमेवेति, ततोऽस्मिन् विषये उभयप्रसङ्गः; प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति धातोरनन्तरस्य लस्य यद्यात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः, अनुदात्तङिच्छेषानन्तरमेवेत्येवं नियमो विज्ञायमानो धात्वन्तरादेव व्यावर्तयेदिति विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तावुभयप्रसङ्ग

भावबोधिनी

[इन सभी में स्वरितत्व प्रतिज्ञा है । अतः इनका अधिकार चलता है, अगले सूत्रों में इन शब्दों की उपस्थिति होती है ।] ॥ ११ ॥

धातु से आत्मनेपद का और परस्मैपद का सामान्यरूप से विधान किया जायगा [अर्थात् धातुमात्र से दोनों प्रकार के प्रत्यय विहित हैं ।] उसमें यह नियम कहता है---"अनुदात्तेत [अनुदात्त स्वर है इत् जिसमें] और

ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति, नान्येभ्यः। अनुदात्तेद्भ्यः-'आस्' (धा० पा० १०२२) **आस्ते। 'वस'** (धा० पा० १०२४) **वस्ते। ङिद्भ्यः खल्वपि-'षूङ्'** (धा० पा० १०३२) **सूते। 'शीङ्'** (धा० पा० १०३३) **शेते।**

न्यासः

एव। यदि तर्हि प्रत्ययनियमोऽयम्, तदा प्रकृतीनामनियतत्वात् ताभ्यः परस्मैपदमपि स्यात्? न भविष्यति; 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' इति द्वितीयनियमविधानाच् शेषादेव परस्मैपदम्, नान्यस्मादिति। **आस्त इत्यादि।** 'आस उपवेशने', 'वस आच्छादने', 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने', 'शीङ् स्वप्ने', अदादित्वाच्छपो लुक्। **शेते इति।** 'शीङः सार्वधातुके गुणः' ॥ १२ ॥

पदमञ्जरी

एव। एकवाक्यतया विधाने तु नायं दोषः, विहितेषु लादेशेषु सार्वधातुकापेक्षैर्विकरणैर्भाव्यम्, विधानं चानेन प्रकरणेन सहेति नेतः प्राग्विकरणसम्भवः। स्यादयो लावस्थायां विधीयमाना अपि लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा इति लमात्रापेक्षेष्वन्तरङ्गेष्वत्रादेशेषु कृतेष्वेव भविष्यन्तीति न तत्रापि दोषः। ज्ञापकात् सिद्धम्, यदयं 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति स्ये विकल्पं शास्ति, तज्ज्ञापयति—विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। एतेनेतदपि निरस्तम्-चङङ्भ्यामात्मनेपदप्रसङ्ग इति, कथम्? पूर्वनियमे प्रवृत्ते पश्चात् चङङौ भवत इति।

प्रत्येकमिच्छब्दस्यान्वय इत्याह—**अनुदात्तेत इति। ये धातवो ङितश्चेति।** समुदायबन्धे तु चक्षिङ एव स्यात्; स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते, विचक्षण इत्यत्र युज् यथा स्याद्। अकारस्त्वनुदात्तेत्त्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, तेन 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्', 'न सहामि साहसमसाहसिकि' इत्यादि सिद्धम्।

धातव इत्येतत् कुतो लभ्यते? केचिदाहुः—'भूवादयो धातवः' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते, तच्च 'अनुदात्तङितः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् पञ्चम्या विपरिणम्यते, अत एव चङङ्भ्यामात्मनेपदं न भवतीति। यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति बेभिद्यत इति, यङेवं ह्यत्र ङिद्, न तदन्तो धातुः; अवयवे चाचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, तस्मादिह धातोरिति नानुवर्त्यम्। प्रायोवृत्त्या तु वृत्तौ धातव इत्युक्तम्। चङङोस्तु परिहार उक्त एव। यद्ययं प्रकृतिनियमः स्याद्-अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति, तृजादयो न स्युः? वचनाद् भविष्यन्ति। अस्ति वचनस्यावकाशः—परस्मैपदिनः, तत्रापि नियमः-शेषात् परस्मैपदमेवेति, तेन वचनाद् भविष्यन्ति। तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, कश्च तुल्यजातीयः? आत्मनेपदस्य परस्मैपदम्, तस्य च तत्। एवमपि 'शेषात् कर्तरि' इति शेषग्रहणं न कर्त्तव्यं प्रकृतिनियमपक्षे, कथम्? प्रकृतयो नियताः, आत्मनेपदं परस्मैपदं चानियतम्, ततो वक्ष्यामि—परस्मैपदमिति, तन्नियमार्थं भविष्यति-यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेवेति। प्रत्ययनियमस्तु नान्तरेण शेषग्रहणं शक्यो विज्ञातुमिति शेषग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य स एवाभिप्रेत इत्याह—**तेभ्य आत्मनेपदं भवति, नान्येभ्य इति।** यदि प्रत्ययनियमोऽयम्? 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' इत्यत्र यदि तावदेवं नियमः-कर्तरि यदि भवति शेषादेवेति, ततोऽशेषात् कर्तरि मा भूद्, भावकर्मणोस्तु शेषाच्च परस्मैपदं प्राप्नोति। अथ शेषाद्यदि भवति कर्तर्येवेति? ततः शेषाद् भावकर्मणोर्मा भूद्, अशेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति। न चैकस्मिन्वाक्ये नियमद्वयं शक्यं विज्ञातुम्—शेषादेव भवति, तत्रापि कर्त्तर्येवेति। एवं तर्हि योगविभागेन नियमद्वयं तत्रैव साधयिष्यामः। **आस्त इत्यादि।** 'आस उपवेशने', 'वस आच्छादने', षूङ् 'प्राणिप्रसवे', शीङ् स्वप्ने—अदादयः। 'शीङः सार्वधातुके गुणः' ॥ १२ ॥

भावबोधिनी

ङित् [ङ् है इत् जिसमें] जो धातुयें हैं उनसे ही आत्मनेपद (प्रत्यय) होते हैं, दूसरों से नहीं। अनुदात्तेत से—आस् = आस्ते। (१) वस् [आच्छादने] = वस्ते। (२) ङित् से भी—षूङ् = सूते। शीङ् = शेते ॥ १२ ॥

१६१. भावकर्मणोः ॥ १३ ॥ (२६७९)

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३.४.६९) **इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते–भावे कर्मणि आत्मनेपदं भवति । भावे–ग्लायते भवता, सुप्यते भवता, आस्यते भवता ।**

न्यासः

भावकर्मणोः ॥ भाव इति धात्वर्थः क्रियात्मक उच्यते, कर्म तु पारिभाषिकमेव । **तत्रेदमुच्यते** नियमार्थं इति विशेषः । अयमपि पूर्ववत् प्रत्ययनियमः—भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवति, नार्थनियमः । अर्थनियमे सति 'को भवता दायो दत्तः', 'को भवता लाभो लब्धः' इति कर्मणि घञादिदुर्लभः स्यात् । **सुप्यत इति ।** 'ञिष्वप् शये', वच्यादिना संप्रसारणम् । **क्रियत इति ।** 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । **लूयते केदारः स्वयमेवेति ।** 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यत्र व्यपदेशातिदेशशास्त्रातिदेशपक्षयोः कर्मकर्त्तरि परस्मैपदेन

पदमञ्जरी

भावकर्मणोः ॥ भाव्यत इति भावः, ण्यन्ताद् भवतेः कर्मणि घञ् । धात्वर्थः क्रियात्मक उच्यते, कर्म तु पारिभाषिकम् । घञादिविधौ तु 'भाव' इति शुद्धाद् भवतेर्भावे घञ् । भाव = सत्ता, धात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते । अयमपि नियम इति दर्शयितुमन्यतः सिद्धिमाह—**लः कर्मणि चेत्यादि ।** कथं पुनरयं नियमः, यावता 'अनुदात्तङित एवात्मनेपदम्' इति पूर्वेण नियमेन यथा शेषात् कर्त्तर्यात्मनेपदं व्यावर्त्तितम्, एवं भावकर्मणोरपीति तद्विषये विध्यर्थमिदं युक्तम् ? सत्यम्; यदि पूर्वसूत्रे प्रवृत्तेऽस्य प्रवृत्तिः, विपर्ययोऽपि शक्यते वक्तुम्—भावकर्मणोरेवात्मनेपदमिति, अस्मिन्नियमे प्रवृत्ते 'अनुदात्तङितः' कर्त्तर्यात्मनेपदमप्राप्तमिति पूर्वसूत्रमपि विध्यर्थमिति । तेन द्वयोरपि लस्य तिबादय इत्येतदपेक्षया नियमार्थत्वम्, परस्परापेक्षया तु विध्यर्थत्वमेवमापादपरिसमाप्तेर्द्रष्टव्यम् । अत एवास्यान्यथासिद्धं दर्शयताप्येव शब्दो न प्रयुक्तः । तिबादिसूत्रेण धातुसामान्यविहितं च लकारमाश्रित्य तिबादयो विहितास्तत्रैभ्य एव धातुभ्य इति पूर्वो नियमः, अयं त्वेतयोरेवार्थयोरिति । ननु चात्रार्थनियम एव ग्रन्थे प्रतीयते, अयं त्वत्रार्थः–'लः कर्मणि च' इति भावकर्मणोर्यो विहितो लकारस्तस्य सामान्येन तिबादयः सर्वे वक्ष्यन्ते, न त्वात्मनेपदमेव, अतस्तदेव यथा स्यादित्यमारम्भ इति । प्रत्ययनियमे तु भावकर्मकर्तृष्वपि विहितस्य लस्य सामान्येन तङ् वक्ष्यत इति वाच्यं स्यात्, सत्यम्; अयं त्वत्रार्थः—'भावकर्मणोः' इत्युपलक्षणम्, भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः, तिबादय इति सूत्रे तिपः प्रथमनिर्देशादेवमुक्तम् । तिबादिष्वन्तर्भूतास्तङ इत्यर्थः, तङानाविति यावत् । किं पुनः स्याद् यद्ययमर्थनियमः स्याद् ? इह को भवता लाभो लब्धः, को भवता दायो दत्त इति कर्मणि घञ् न स्याद् । 'अकर्त्तरि च' इत्यस्य त्वपादानादिरवकाशः, यद्यपि तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति परिहारोऽस्ति; तथापि पूर्वसूत्रे तावत् प्रत्ययनियम इतीहापि स एवाश्रितः । **ग्लायत इति ।** 'ग्लै म्लै हर्षक्षये' । **सुप्यत इति ।** 'ञिष्वप् शये', 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । **क्रियत इति ।** 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' यदा 'कर्मवत्कर्मणा' इत्ययं शास्त्रातिदेशो व्यपदेशातिदेशो वा,

भावबोधिनी

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (पा० सू० ३.४.६९) इस सूत्र से भाव तथा कर्म अर्थ में विहित लकार के स्थान पर सामान्यरूप से तिप् आदि कहे जायेंगे; उसमें यह कहा जा रहा है—भाव और कर्म [अर्थों] में आत्मनेपद [प्रत्यय] होते हैं । भाव में—ग्लायते भवता, [आप ग्लान हो रहे हैं] 'सुप्यते भवता' [आप सो रहे हैं, [आस्यते भवता [आप बैठ रहे हैं ।] कर्म में—क्रियते कटः [चटाई बनाई जाती है ।] ह्रियते भारः [बोझा ढोया जाता है ।] कर्मकर्ता में—लूयते केदारः स्वयमेव [क्यारी स्वयं कट रही है ।] इसमें परस्मैपद नहीं होता है । क्योंकि परस्मैपद के विधान में एक दूसरे कर्तृग्रहण की अनुवृत्ति [कर्तरि कर्मव्यतिहारे पा० सू० १.३.१४ से] होती है,

कर्मणि—क्रियते कटः, ह्रियते भारः। कर्मकर्त्तरि—लूयते केदारः स्वयमेवेति, परस्मैपदं न भवति। तस्य (१.३.७८) विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते, (१.३.१४) तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति॥

१६२. कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ १४ ॥ (२६८०)

कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतीहारो=विनिमयः। यत्रान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीं चेतरः, स कर्मव्यतीहारः। तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति। व्यतिलुनते, व्यतिपुनते।

न्यासः

परत्वाद् भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्त्तुमाह—**कर्मकर्त्तरीत्यादि। द्वितीयं कर्तृग्रहणमुपतिष्ठत इति।** 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यतः। तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता शुद्धः केवलः कर्मवद्भावरहितः, तत्र परस्मैपदं भवति; यत्र कर्मवद्भावस्तत्रात्मनेपदं भवति। कार्यातिदेशपक्षे 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यनेनैवात्मनेपदं भवति ॥ १३ ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ कर्मशब्दः क्रियावाची। एतेन लौकिकमिह कर्म क्रियात्मकं गृह्यते, न पारिभाषिकमिति दर्शयति। कुत एतल्लभ्यते? प्रत्यासत्तेः। क्रिया हि धातोः प्रत्यासन्ना, तत्र साक्षाद्वृत्तेः। साक्षाद्वृत्तिस्तु धातुवाच्यत्वात् क्रियायाः। पारिभाषिके तु साधनात्मके कर्मणि धातुः साक्षान्न वर्त्तते; तस्याधातुवाच्यात्। तस्माद् धातुं प्रति न तस्य प्रत्यासत्तिरिति न गृह्यते, तेन साधनकर्मव्यतीहारे न भवत्यात्मने-

पदमञ्जरी

तदा शास्त्रव्यपदेशयोरतिदिष्टयोः स्वेन स्वेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं भवति तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य शुद्धः कर्ता, कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति, अत आह—**कर्मकर्तरीत्यादि। द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तत इति।** 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यतः कार्यातिदेशपक्षे त्वात्मनेपदमेव। **परमिति।** नायं परिहारो वाच्यः॥ १३ ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे॥ अत्र लौकिकं कर्म गृह्यते, न पारिभाषिकमित्याह—**कर्मशब्दः क्रियावाचीति।** ननु कृत्रिमत्वात्पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तं ततो देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीत्यत्रैव स्यात्, एवं मन्यते—इह 'कर्त्तरि व्यतीहारे' इतीयता सिद्धम्, करणादिव्यतीहारे कस्मान्न भवति, उच्यते; क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात् कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्युभयव्यतीहारे लब्धे कर्मग्रहणं क्रियते; तद्यदि साधनं कर्म गृह्येत, तदा क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् कृत्रिमकर्मत्वमिति पुनरुभयोरपि ग्रहणात् कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। किं चात्मनेपदेनाक्षिप्तोऽनुवृत्तो वा धातुः कर्मव्यतिहारेण विशेष्यते—तत्र वर्त्तमानाद्धातोरिति, न च साधनकर्मणि धातोर्वृत्तिः सम्भवति, तस्य क्रियावाचित्वादिति। विनिमयो व्यत्यास इत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—यत्रेति। योग्यतावशादस्येदं साधनम्, अस्येयं

भावबोधिनी

उससे कर्ता ही जो कर्ता रहता है, उसी में परस्मैपद होता है [अर्थात् केवल कर्ता अर्थ में परस्मैपद होता है, अतिदेश से जो कर्ता बनता है, उसमें नहीं होता है।]

विमर्श—कभी-कभी सौकर्य के लिये कर्म भी कर्ता मान लिया जाता है। जैसे 'तण्डुलः पच्यते।' यहाँ 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० ३.१.८७) से कर्मवद्भाव होने पर यक् आदि प्रत्यय होते हैं। यहाँ तण्डुल शुद्ध कर्ता नहीं है अतिदिष्ट कर्ता है। अतः इसमें परस्मैपद नहीं होता है॥ १३ ॥

कर्म शब्द क्रिया का वाचक है, व्यतीहार = विनमय = अदला-बदली। जहाँ एक की क्रिया को दूसरा (पहला) करता है और दूसरे (पहले) की क्रिया को दूसरा करता है, वह कर्मव्यतीहार होता है। कर्मव्यतीहार-विशिष्ट

कर्मव्यतीहारे इति किम् ? लुनन्ति ।

कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्-'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) **इति ।**

न्यासः

पदम्—देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । लुनातिरुपसंग्रहार्थे लवने वर्त्तते । **देवदत्तेन यद् धान्यं संगृहीतं** पुरस्ताल्लवनेनोपसंगृह्णन्तीत्यर्थः । ततश्चान्यसम्बन्धिनो धान्यस्यान्येन संग्रहणाद् भवति **साधनकर्मव्यतीहारः । अन्यसम्बन्धिनीमिति ।** अन्यस्य कर्त्तुरभीष्टा या क्रियेमां क्रियां करिष्यामीति सेहान्यसम्बन्धिन्यभिप्रेता, **अन्यथा** यद्यन्येन निष्पादिता या क्रिया सेहान्यसम्बन्धिन्यभिप्रेता स्यात् तदा व्यतीहारो नोपपद्येत, न अन्येन निष्पादितायाः पुनर्निष्पादनमुपपद्यते । **व्यतिलुनत इति ।** 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यादादेशः, **'श्नाभ्यस्तयोरातः'** इत्याकारलोपः ।

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? भावकर्मनिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न; अभीष्टत्वाद् भावकर्मणोरात्मनेपदम्—व्यतिभूयते सेनया, व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः, व्यतिहन्यते दस्यव इति । 'भावकर्मणोः' इत्यनेनैव यथा स्यात्, अनेन मा भूदित्येवमर्थमिति चेत्, न; विशेषाभावात् । न हि तेनात्मनेपदे सत्यनेन वा कश्चिद् विशेषोऽस्ति । यद्यनेन स्यात् तदा 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधः स्यात्, तेन चात्मनेपदे विधीयमाने न भवत्येष दोष इति चेत्, सत्यम्; एषोऽस्तु विशेषः, तथापि न कर्तृग्रहणं कर्त्तव्यम्; यस्मात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते, न पूर्वा । तेन भावकर्मणोरात्मनेपदं भविष्यति । अत आह—**कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति ।** कः पुनरसावुत्तरो योगो यत्रास्य प्रयोजनमित्याह—**शेषादित्यादि** ॥ १४ ॥

पदमञ्जरी

क्रिया साध्येति निर्ज्ञातयोर्विपर्यासः साध्यसाधनभावस्य स व्यतीहार इति विवक्षितम् । यत्रेत्युपक्रमात्तु स व्यतीहारस्य विषयो विवक्षित इत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतीहार उच्यते—संप्रहरन्ते राजानः, व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्निति । **व्यतिलुनत इति ।** 'लूञ् छेदने' 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याकारलोपः, 'प्वादीनां ह्रस्वः' । अन्योन्ययोग्यमन्योन्यविषये वा लवनं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं **रूपश्चार्थोऽनेककर्तृकत्वे** सति प्रतीयत इत्येकवचनं न भवतीति केचिदाहुः । व्यत्यसे, व्यतिहे इत्येकवचनमपि तत्र **तत्रोदाहरिष्यते ।**

'अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः' इति **भट्टिप्रयोगः** (२.३५) ।

कर्मव्यतीहार इति किमिति । कर्तृग्रहणमेव व्यतिलुनत इत्यादौ प्रापकत्वेनोपयोक्ष्यत इति भावः ।

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? भावकर्मनिवृत्त्यर्थं न वा पूर्वेण भावाद् । भावकर्मणोर्हि पूर्वेणात्मनेपदं **भवत्येव—व्यतिलूयते व्यतिपूयत** इति, तेन यथा स्याद्, अनेन मा भूत्, कः पुनरत्र विशेषः ? **तेन वा स्यादनेन वा ? अयमस्ति** विशेषः **—अनेन** सति 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति **प्रतिषेधः** प्राप्नोति— **व्यतिगम्यते ग्रामः, व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधाद्** व्यतिहन्यत इत्यत्र द्वे प्राप्ती—**'भावकर्मणोः'** इति **च, 'कर्मव्यतीहारे'** इति **च ।** तथा **'अनन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वा'** इति अनन्तरा **कर्मव्यतीहारलक्षणा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते, पूर्वा तु भविष्यति, नार्थ** एतेन कर्तृग्रहणेनेत्यत आह—**कर्तृग्रहणमिति ।** 'शेषात्कर्तरि' इति **प्रदर्शनमेतद् । 'आङो दोऽनास्यविहरणे'** इत्यादावप्यस्योपयोगं वक्ष्यामः ॥ १४ ॥

भावबोधिनी

क्रिया-वाचक धातु से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—व्यतिलुनते, व्यतिपुनते [पहले वालों की कटाई दूसरे और दूसरों **की कटाई पहले वाले करते हैं, इसी प्रकार सफाई भी अदल-बदल कर करते हैं ।]**

कर्मव्यतीहारे—इसका क्या फल है ? लुनन्ति [काटते हैं । यहाँ क्रियाविनिमय न होने से आत्मनेपद नहीं होता है ।]

कर्तरि—इसका ग्रहण 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १.३.७८) इसमें अनुवृत्ति के लिये हैं । [इसकी अनुवृत्ति के कारण ही केवल कर्ता अर्थ में परस्मैपद होता है, कर्मकर्ता में नहीं यह ऊपर स्पष्ट किया जा चुका है ।] ॥१४॥

१६३. न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ (२६८१)

पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते। गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदं न भवति। व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति। हिंसार्थेभ्यः–व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति।

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् (म० भा० १.३.१५ वा० १)। व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति।

हरतेरप्रतिषेधः (म० भा १.३.१५ वा० २)। सम्प्रहरन्ते राजानः। [संविवहन्ते गर्गैरिति[1]]।

न्यासः

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ व्यतिगच्छन्तीति। 'इषुगमियमां छः' इति छत्वम्, 'छे च' इति तुक्। व्यतिसर्पन्तीति। 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' लघूपधगुणः। व्यतिहिंसन्तीति। 'तृहि हिसि हिंसायाम्'। व्यतिघ्नन्तीति। 'हन हिंसागत्योः', 'गमहन' इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्।

प्रतिषेध इत्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। उपसंख्यानशब्दोऽत्रानेकार्थत्वाद्धातूनां प्रतिपादने वर्त्तते। तच्च प्रतिपादनं प्रकृतत्वात् प्रतिषेधस्येति गम्यते। तदयमर्थः—प्रतिषेधे कर्त्तव्ये हसादीनामप्यात्मनेपदप्रतिषेधस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यमिति। तत्रेदं प्रतिपादनम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन हसादीनामपि भविष्यतीति। ततः 'गतिहिंसार्थेभ्यः' इति द्वितीयो योगः, तत्र 'न' इति वर्त्तते। किमर्थं पुनरयम्? पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम्, तेन 'न' इति योगविभागेन हसादीनामेव प्रतिषेधो भविष्यति, नान्येषामिति ॥ १५ ॥

पदमञ्जरी

न गतिहिंसार्थेभ्यः। व्यतिगच्छन्तीत्यादि। 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' 'तृहि हिसि हिंसायाम्' 'हन हिंसागत्योः', गमेः 'इषुगमियमां छः', 'छे च' इति तुक्, सृपेर्लघूपधगुणः, हन्तेर्गमहनेत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। हसादीनामिति। हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः।

उपसंख्यानमिति। संख्यायते = संक्षिप्य प्रतिपाद्यतेऽनेनार्थ इति संख्यानम् = सूत्रम्, तस्योपोच्चारितमुपसंख्यानं सूत्रम्, समीप इदमपि सूत्रं पठितव्यमित्यर्थः। हरतेरप्रतिषेध इति। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त इह गृह्यन्त इति उपसर्गवशेन हिंसार्थत्वाद्धरतेरप्रतिषेध इत्याहुः। इह तु—

'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इति।

योत्स्यमानाविति विवक्षितम्, न व्यतीहारः। इह च संव्यवहरन्ते गर्गैरिति वहेरगत्यर्थत्वादप्रतिषेधः, देशान्तरप्रापणं हि वहेरर्थः—भारं वहतीति; नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्ययः कन्याप्रापणमुखेन गर्गाः सम्बध्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

भावबोधिनी

पहले वाले सूत्र से प्राप्त आत्मनेपद का प्रतिषेध किया जा रहा है। गत्यर्थक और हिंसार्थक धातुओं से कर्मव्यतीहार [क्रिया-विनिमय] में आत्मनेपद नहीं होता है। उदाहरण—व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति। हिंसार्थक से—व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति। [एक दूसरे के बदले में जाते हैं, मारते हैं।] *'प्रतिषेध में हस् आदि का भी उपसंख्यान कर देना चाहिये' *उदाहरण—व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति। [इनमें आत्मनेपद नहीं होता है।] *'हर का प्रतिषेध नहीं करना चाहिये' *उदाहरण—सम्प्रहरन्ते राजानः [एक दूसरे के बदले लड़ते हैं।] ॥ १५ ॥

---

१. बन्धनीचिह्नाङ्कितो मूलस्थः एव पाठः भाष्ये दृश्यते।

१६४. इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ (२६८२)

इतरेतरः, अन्योऽन्यः—इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदं न भवति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति।

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.१६ वा० १)। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

१६५. नेर्विशः ॥ १७ ॥ (२६८३)

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति परस्मैपदे प्राप्ते, निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं विधीयते। नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति। निविशते, निविशन्ते।

न्यासः

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ उपोच्चारितं पदमुपदम्। इतरेतरान्योऽन्यशब्दावुपपदे यस्य स तथोक्तः। अथोपपदग्रहणं किमर्थम्, 'नेतरेतरान्योऽन्याभ्याम्' इत्युच्यताम्? अशक्यमेवं वक्तुम्; एवं ह्युच्यमाने पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्युत्तरस्यैव स्यात्—इतरेतरस्य व्यतिलुनन्तीति, इह तु न स्याद्—व्यतिलुनन्तीतरेतरस्येति।

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यमिति। परस्परशब्द उपपदं यस्य तस्मात् प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन परस्परोपपदादपि प्रतिषेधो भविष्यतीति ॥ १६ ॥

नेर्विशः ॥ निविशत इति। 'विश प्रवेशने', तुदादित्वाच्छः।

पदमञ्जरी

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ उपोच्चारितं पदमुपदम्, न पारिभाषिकम्; असम्भवाद्। असत्युपपदग्रहणे पञ्चमीनिर्देशे परस्यैवानन्तरस्य स्यात्; 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति वचनात्। सप्तमीनिर्देशे तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति पूर्वस्यैवानन्तरस्य स्यात्। तत्र यद्यपि लकारोऽनन्तरः परो न सम्भवति, धातुस्तु सम्भवति; पूर्वस्तु धातुरनन्तरो न सम्भवति, लकारस्तु संभवति। तृतीयानिर्देशस्तु पञ्चमीसाधारणत्वादनध्यवसान इत्युपपदग्रहणं क्रियते। **इतरेतरस्येत्यादि।** लौकिके तु शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादराद् इतरेतरादिशब्दास्तङ् उपसर्गाश्च कर्मव्यतीहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते। कर्मव्यतीहारे 'सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुलम्' यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तस्येतरशब्दस्य द्विर्वचने समासवद्भावेन सुब्लुकि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वात् पुनः षष्ठ्येकवचनम्। अन्यशब्दस्य तु बहुलग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य षष्ठ्येकवचनस्य प्रथमैकवचनम्। एवं परस्परस्येत्यत्रापि कस्कादिषु दर्शनाद्विसर्जनीयस्य सत्वम्। पदस्य द्विर्वचनविधानादन्योऽन्यपरस्परेति सूत्रवाक्ययोः प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

नेर्विशः ॥ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते इति। अनारम्भस्यापि शेषपक्षे निक्षेपात्। आत्मनेपदं

भावबोधिनी

इतरेतर तथा अन्योन्य—ये उपपद जिसके हैं ऐसी धातु से कर्मव्यतीहार में आत्मनेपद नहीं होता है। उदाहरण—इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति [एक दूसरे के बदले में काटते हैं।]

*'परस्पर उपपद धातु से भी नहीं होता है—यह कहना चाहिये' *परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥ १६ ॥

'शेषात् कर्तरि०' (पा० सू० १.३.७८) इससे परस्मैपद प्राप्त रहने पर निपूर्वक विश् धातु से आत्मनेपद का विधान किया जाता है। नि से परे विश् से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—निविशते, निविशन्ते।

नेरिति किम् ? प्रविशति । 'यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' (प० ११), **तेनाटा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत । नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्–'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्'** (व्या० प० १) **इति, तस्मादिह न भवति– मधुनि विशन्ति भ्रमराः ॥**

१६६. परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥ (२६८४)

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (धा० पा० १४७४) **ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम् । अकर्त्र-**

न्यासः

न्यविशतेति । अडागमेन व्यवधानमित्यात्मनेपदेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् अतस्तान्निराकर्तुमाह—**अडागम इत्यादि । मधुनि विशन्तीति ।** अत्र नेः परस्य विशतेरात्मनेपदं प्राप्नोति, तत् कस्मान्न भवतीत्याह—**नेरुपसर्गस्येत्यादि ।** मधुशब्दस्य सप्तम्येकवचने 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि कृते मधुनीति रूपं भवति, तस्य चावयवो निशब्दोऽनर्थकः ॥ १७ ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ परिक्रीणीते इति । 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम् । **पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्त इति । कथम् ?** क्रिय इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी, न पञ्चमी—क्रियो ये सम्बन्धिनः पर्यादय इति । अर्थद्वारकश्च तेषां

पदमञ्जरी

विधीयत इति । यद्यपि तिङ्ङादिसूत्रापेक्षया सर्वस्यैव प्रकरणस्य नियमार्थत्वम्, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' **'भावकर्मणोः'** इति सूत्रद्वयापेक्षया तु विध्यर्थत्वमपि सम्भवतीति मत्वैवमुक्तम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

न्यविशतेत्यत्र लङि निविश् ल् इति स्थिते लादेशो लकारमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गः, अडागमस्तु लुङादिविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति पूर्वं लादेशे विकरणश्च प्राप्नोति अडागमश्च, नित्यत्वाद्विकरणः । अडागमो हि विकरणे कृते तदन्तमेव लङि परतोऽङ्गम् तदादिग्रहणस्य स्यादिनुमर्थत्वादिति तस्यैव प्राप्नोति, अकृते विकरण धातुमात्रस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः; ततश्च विकरणान्तस्य विधीयमानोऽडागमो धातुमात्रं प्रत्यभक्त इति **नेश्च धातोश्च व्यवधायक** इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोतीत्यत आह—**यदागमा इत्यादि ।** एवं मन्यते—बाह्योपसर्ग- **सम्बन्धापेक्षत्वादयं** विधिर्बहिरङ्गः, अस्मिंश्चाप्रवृत्ते लादेशोऽप्यप्रवृत्त एव, अपवादविषयपरिहारेण हि तेन **प्रवर्तितव्यम् । अनिर्वृत्तश्च** लादेशो **विकरणोत्पत्तौ** न निमित्तम्, तेन लावस्थायामेवाड् भवन् धातुमात्रस्यैव **भवति, ततश्च,** तदवयवत्वान्न **तस्यैव व्यवधायक इति । कथं तर्ह्युक्तम्**—व्यवधानेऽपि भवतीति ? श्रुतिमात्रा- **पेक्षया । क्वचित्तु—अटा नास्ति व्यवधानमित्येव** पाठः । **मधुनि विशन्तीति** अङ्गभक्तो नुम् ङेरनवयव इति **निशब्दस्यानर्थक्यम् । क्वचित्तु मधूनि निविशन्ति भ्रमरा** इति शसन्तं पठ्यते ॥ १७ ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्त इति कथं 'क्रियः' इति षष्ठी, उपसर्गैरेव पर्यादिभिरर्थ- **द्वारको विशेषणविशेष्यभावलक्षणसम्बन्धः,** न च क्रियो ये उपसर्गास्तेभ्यः परं धात्वन्तरं सम्भवतीति क्रीणा-

भावबोधिनी

नेः [नि से परे]—यह किस लिये है ? प्रविशति । [यहाँ नहीं होता है ।] 'जिसका आगम होता है, उसी के ग्रहण से आगम का भी ग्रहण होता है' अतः अट् से व्यवधान नहीं होता है—'न्यविशत' । 'नि' उपसर्ग का ही ग्रहण है, क्योंकि 'अर्थवान् के ग्रहण में अनर्थक का ग्रहण नहीं होता है ।' इस कारण यहाँ [आत्मनेपद] नहीं होता है— मधुनि विशन्ति भ्रमराः [मधु में भौंरे प्रवेश कर रहे हैं । यह 'नि' प्रत्ययावयव है उपसर्ग नहीं ।] ॥ १७ ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमय (खरीदना) अर्थ में है, ञित् होने से कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद सिद्ध है । क्रियाफल के कर्तृगामी न रहने पर आत्मनेपद करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है । परि, वि, अव—इनके

भिप्रायार्थोऽयमारम्भः। परित्यवेभ्य उत्तरस्मात् क्रीणातेरात्मनेपदं भवति। परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते।

पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति—बहुवि क्रीणाति वनम् ॥

१६७. विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ (२६८५)

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इत्यस्यापवादः। विपरापूर्वाज्जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति। विजयते, पराजयते। विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते; साहचर्यात्। तेनेह न भवति—बहुवि जयति वनम्। परा जयति सेनेति (म० भा० १.३.१९)॥

न्यासः

सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावलक्षणः। स चोपसर्गैरेव पर्यादिभिः सम्भवति, नान्यैरिति सामर्थ्यादुपसर्गग्रहणं भवति। **बहुवि क्रीणातीति**। बहवो वयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। विशब्दोऽत्र पक्षिणि वर्त्तते ॥ १८॥

विपराभ्यां जेः ॥ साहचर्यादिति। उपसर्गग्रहणे हेतुः 'नेर्विशः' इत्यत्र नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्। अनन्तरसूत्रेऽपि पर्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणम्। अतः प्रकरणसाहचर्याद् विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते—इत्येके।

अपरे तु वर्णयन्ति—साहचर्यं प्रत्यासत्त्युपलक्षणम्। येषां साहचर्यं तेषां नियोगतः प्रत्यासत्त्या भवितव्यमिति। अतः साहचर्यस्य प्रत्यासत्त्याऽविनाभावित्वात् तेन प्रत्यासत्तिर्लभ्यते। तदेतदुक्तं भवति—प्रत्यासत्तेर्विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते इति। प्रत्यासत्तिश्च जयतेर्विपराशब्दाभ्यामुपसर्गाभ्यामेव, नानुपसर्गाभ्याम्। तथा हि—ताभ्यामेव जयत्यर्थो विशिष्यते, नेतराभ्यामिति ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

तेरेवात्मनेपदं भवतीति। यद्वा—पर्यादिविशेषणाय षष्ठीमनुभूयात्मनेपदसम्बन्धे 'क्रियः' इति पञ्चमी सम्पद्यते, तदाह—**इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् क्रीणातेरिति**।

बहुवीति। बहवो वयः पक्षिणोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, कर्मपदं चैतत्, पक्षिवाचिनो विशब्दस्य नपुंसकत्वाभावाद् विभक्त्यास्य व्यवधानात्केवलो नोदाहृतः। ननु बहुव्रीहावपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यम्, अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वमिति न भविष्यति ? एवं तर्ह्युदाहरणदिगियं दर्शिता। इदं तत्रोदाहरणम्—वे क्रीणासि, अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः; वी क्रीणीतः—अत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्प्रसङ्गः ॥ १८ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ साहचर्यादिति। द्वयोर्दृष्टापचारत्वेऽपि परस्परसाहचर्यादित्यर्थः। 'नेर्विशः' इत्यादिप्रकरणसाहचर्याद्वा। **बहुवीति**। अत्रापि वे जयसि, वी जयत इत्युदाहार्यम्। **परा** उत्कृष्टा। अथ कथं जेरेति निर्देशः, यावता प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङादेशेन भवितव्यम्, न च दीर्घेषु सावकाशमियङं परत्वाद् 'घेर्ङिति' इति गुणो बाधत इति युक्तम्; ह्रस्वेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेन इयङ इष्टत्वात्, तथा च 'क्षियः' इति निर्देशः ? उच्यते; धातुत्वं तावदर्थाश्रयम्—क्रियावचनो धातुरिति, इह वा विवक्षितार्थं रूपमात्रमनुकृतमिति। अनुकार्यस्यापि धातुत्वं नास्ति, प्रागेवानुकरणस्य ॥ १९ ॥

भावबोधिनी

बाद आने वाली √क्री धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—परिक्रीणीते [खरीदता है], विक्रीणीते [बेचता है], अवक्रीणीते [सस्ता खरीदता है]।

परि आदि उपसर्ग ही लिये जाते हैं। अतः यहाँ आत्मनेपद नहीं होता है—बहुवि क्रीणाति वनम्। [बहवः वयः= पक्षिणः यस्मिन् तत्, यहाँ 'बहुवि' यह वनम् का विशेषण है। उपसर्ग 'वि' नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है] ॥१८॥

'शेषात् कर्तरि' (पा० सू० १.३.७८) का अपवाद यह है। 'वि और परा' उपसर्गों से युक्त जि धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—विजयते, पराजयते [जीतता है। हारता है।] साहचर्य के कारण वि और परा ये दोनों

१६८. आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ (२६८६)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। आङ्पूर्वाद्ददातेरनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति। विद्यामादत्ते।

अनास्यविहरण इति किम्? आस्यं व्याददाति।

***आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः** (म० भा० १.३.२०)* **। विपादिकां व्याददाति। कूलं व्याददाति** (म० भा० १.३.२०) **।**

न्यासः

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ ददातेरेवास्यविहरणे वृत्तिः सम्भवति, नान्येषां दारूपाणां धातूनामिति। अतस्तत्प्रतिषेधेन तस्यैव ग्रहणं विज्ञायत इत्यत आह—**आङ्पूर्वाद्दाञ इति। आदत्ते इति।** पूर्ववदाकारलोपः, **'खरि च'** इति चर्त्वम्।

'आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युसंख्यानव्याजेनास्यविहरणविषयं दर्शयति। **कथम्?** विहरणग्रहणं न कर्त्तव्यम्, इहा 'आङो दोऽनास्ये' इत्येतद्वक्तव्यम्, तत्रास्ये दाञो वृत्तिर्न सम्भवतीति सामर्थ्यादास्यसमवायिन्यां क्रियायां बृत्तिर्विज्ञास्यते, तत्रैव प्रतिषेधः, तत् किं विहरणग्रहणेन? ननु च 'आङो दोऽनास्ये' इत्येतावत्युच्यमाने, स्वं मुखमादत्ते देवदत्त इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नैष दोषः; या ह्यास्यविषयेव क्रिया तस्यां वर्त्तमानो ददातिरास्यवृत्तिर्भवति, विहरणमेवास्यविषयम्, ग्रहणं त्वास्यविषयं ग्रहीतृविषयञ्च। तदेवं विहरणमन्तरेणापि सिद्धे यद्विहरणग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधोऽयं यथा स्यादित्येवमित्येके। 'इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेनास्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो भवतीत्यपरे।

पदमञ्जरी

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ यथैवावत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते सम्भवद्वत्ससम्बन्धा गोधेनुरेवानीयते, न महिष्यादिधेनुः; तथेहापि सम्भवदास्यविहरणस्य 'डुदाञ् दाने' इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति सर्वेषां दारूपाणामित्याह—**आङ्पूर्वाद्दाज इति ॥ आदत्त इति।** श्लौ द्विर्वचनम्, पूर्ववदाकारलोपः, दकारस्य चर्त्वम्। क्वचिद्—आङो ङिद्विशिष्टस्य ग्रहणं किम्? भिक्षामाददातीति पठ्यते, तत्र स्मृतावाकारः।

आस्यविहरणसमानक्रियादपीति। कथमिह 'आङो दोऽनास्ये' इतीयता सिद्धं द्रव्ये धातोर्वृत्त्यसम्भवादास्यसमवायिन्यां क्रियायां वर्तमानस्य समुदायस्य निषेधो विज्ञायते, नचैवं स्वं मुखमादत्त इत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, ग्राह्यास्य एव समवेता क्रिया, तस्यां वर्तमानो ददातिरास्ये वृत्तिर्भवति, ग्रहणन्तु ग्राह्यग्राहिणोरुभयोरपि समवेतम्। अनास्य इति पर्युदासः, आस्यानास्यसमुदायश्चास्यादन्य इति विधिरेव भविष्यति। एवं सिद्धे विहरणग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षार्थम्, तेनासत्यप्यास्ये तादृशे विहरणे भविष्यति यादृशमास्यविहरणम् आस्यव्यादानम्। **विपादिकेति।** पादस्फोटः = विपादिका।

भावबोधिनी

उपसर्ग ही लिये जाते हैं। इसलिये 'बहुवि जयति वनम्' [बहुत पक्षियों वाले वन की जय होती है।] परा जयति सेना [परा = उत्कृष्ट सेना जीतती है]—यहाँ नहीं होता है ॥ १९ ॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में आत्मनेपद की सिद्धि के लिये यह सूत्र बनाया जा रहा है। अनास्यविहरण [मुख का न खोलना] अर्थ में विद्यमान आङ् पूर्वक दा धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—विद्याम् आदत्ते [विद्या ग्रहण करता है।]

अनास्यविहरणे—इसका क्या फल है—आस्यं व्याददाति। [मुख खोलता है। यहाँ आत्मनेपद न हो।]

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (म० भा० १.३.२० वा० २) । इह मा भूत्-व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् (म० भा० १.३.२०) ॥

१६६. क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ (२६८७)

'क्रीड् विहारे' (धा० पा० ३५०)-एतस्माद् अनु, सम्, परि-इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च आत्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङः खल्वपि-आक्रीडते ।

समासाहचर्यादन्वादिरुपसर्गो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति-माणवकमनु क्रीडति (म० भा० १.३.२१) ।

समोऽकूजने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० २) । इह मा भूत[1]-संक्रीडन्ति शकटानि ।

न्यासः

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । वक्तव्यमिति शेषः । न चात्राद्रवमूर्त्तिमल्लक्षणं पारिभाषिकं स्वाङ्गं विवक्षितम्, किं तर्हि? स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति । तत् कर्म यस्य स स्वाङ्गकर्मकः, तस्मात् स्वाङ्गकर्मकात् प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन परसम्बन्धिना मुखेन यदा सकर्मको भवति तदा भवत्येवात्मनेपदम्—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—कर्त्तरीति वर्त्तते, आस्यमिति च सम्बन्धिशब्दः, तत्रैवं विज्ञायते—'यस्मिन् कर्त्तर्येवात्मनेपदं भवति तस्य चेदास्यम्, इति । 'आङः' इति योगविभागः क्रियते—आगमयस्व तावन्माणवकम्, आनुते शृगालः, आपृच्छते गुरूनित्येवमर्थः तेन 'आगमेः क्षमायाम्' इति 'आङि नुप्रच्छयोः' इति च नोपसंख्येयं भवति ॥ २० ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ समा साहचर्यादिति । यद्यप्यन्वादिरुपसर्गत्वं व्यभिचरति, सम्शब्दस्तु न व्यभिचरति, अतस्तत्साहचर्यादन्वादिरुपसर्ग एव गृह्यते । **माणवकमनुक्रीडतीति** । माणवकेन सह क्रीडनीत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

पदमञ्जरी

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, न तु पारिभाषिकमद्रवादिलक्षणम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवोक्तम्, कथम्? कर्तरीति वर्तते, आस्यशब्दश्चायं सम्बन्धिशब्दः, कस्यास्यमित्यपेक्षायां यस्मिन् कर्तर्यात्मनेपदं तस्य चेत्तदास्यमिति विज्ञाते तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति ॥ २० ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ माणवकमनुक्रीडतीति । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' इत्यनुः कर्मप्रवचनीसंज्ञकः । **आगमेरिति** ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । **आगमयस्व तावदिति** । सहस्व कञ्चित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

भावबोधिनी

*'मुख फैलाना के समान क्रियावाचक से भी आत्मनेपद का प्रतिषेध कहना चाहिये' *उदाहरण—विपादिकां व्याददाति [पैर की बिवाईं को खोलता है ।] कूलं व्याददाति [किनारे को काटता है ।]

*'अपना अङ्ग कर्म हो ऐसी आङ् पूर्वक दा धातु से होता है—यह कहना चाहिये ।' *उदाहरण—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् [चींटी पतंगे का मुख खोलती हैं]—यहाँ पर न हो ॥ २० ॥

√क्रीड् विहारे-खेलना अर्थवाली क्रीड धातु से पहले—अनु, सम् और परि तथा आङ् उपसर्ग रहने पर उससे आत्मनेपद होता है । उदाहरण—अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङ् पूर्वक से भी होता है—आक्रीडते [खेलता है ।]

सम् इसके साहचर्य के कारण अनु तथा परि उपसर्ग ही लिये जाते हैं अतः 'माणवकम् अनु क्रीडति [माणवक के साथ खेलता है]—यहाँ कर्मप्रवचनीय के योग में आत्मनेपद नहीं होता है ।

---

१. सम्पादकैरनवधानतया परित्यक्तोऽयमंशः । अर्थसंगतेः भाष्ये दर्शनाच्च संयोजित ।

★आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ३)★। **क्षमा=उपेक्षा, कालहरणमिति यावत्। आगमयस्व तावन्माणवकम्।**

★शिक्षेर्जिज्ञासायाम् (म० भा० १.३.२१ वा०४)★। **विद्यासु शिक्षते** (म० भा० १.३.२१)।

★आशिषि नाथः (म० भा० १.३.२१ वा० ७)★। **सर्पिषो नाथते। मधुनो नाथते** (म० भा० १.३.२१)। **आशिषीति किम्? माणवकमनु नाथति।**

न्यासः

आगमेरिति। आङ्पूर्वस्य गमेर्ण्यन्तस्य ग्रहणम्। **क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति।** कालप्रतिपालनं प्रतीक्षणमित्यर्थः। **आगमयस्वेति।** 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञायाम्, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्, 'थासःसे', 'सवाभ्यां वामौ' इति वादेशः।

शिक्षेरिति। शकिः सन्नन्तो गृह्यते। **विद्यासु शिक्षत इति।** विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः। शकेः सन्, 'सनि मीमाघुरभलभ' इत्यादिनेस्भावः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य लोपः। 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपः, शिक्ष इति स्थिते लट्। वस्तु 'शिक्ष विद्योपादाने' इति पठ्यते, ततोऽनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं सिद्धमेव।

आशिषि नाथ इति। 'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' इत्यनुदात्तेत् पठ्यते। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे सिद्धे 'आशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं भवति, याच्ञादिषु मा भूत्' इति नियमार्थमेतत्। **सर्पिष इति।** 'आशिषि नाथः' इति कर्मणि षष्ठी।

पदमञ्जरी

शिक्षेरिति। 'शिक्ष विद्योपादने' इत्यस्यानुदात्तेत्त्वादेव सिद्धमिति शकेः सन्नन्तस्य **ग्रहणम्। शिक्षत इति।** 'सनि मीमाघु' इत्यत्र इस्, स्कोः 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। क्रियाविषयो हि शकेः प्रयोगः—भोक्तुं शक्नोति, गन्तुं शक्नोतीति। तदिह ज्ञानं विषयः, आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयत्वस्य गमितत्वाज्ज्ञानमिति न प्रयुज्यते।

आशिषि नाथ इति। 'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' अनुदात्तेत्। नियमार्थं तु वचनम्—आशिष्येव यथा स्यात् याच्ञादिषु मा भूदिति। अनुदात्तेत्त्वं युजर्थम्। **सर्पिषो नाथ इति।** 'आशिषि नाथः' इति कर्मणि षष्ठी, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः। **हरतेरिति।** गतिः प्रकारः। **पैतृकमिति।** पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। 'ऋतष्ठञ्', 'इसुसुक्तान्तात्कः'। प्रत्युदाहरणे सादृश्यमात्रं विवक्षितम्, न प्रकारताच्छील्यम्।

भावबोधिनी

*'कूजन से भिन्न अर्थ में सम् उपसर्ग के साथ क्रीड से आत्मनेपद होता है'। *यहाँ न हो—प्रत्युदाहरण—संक्रीडन्ति शकटानि। गाड़ियाँ आवाज करती हैं। *'क्षमा अर्थ में आङ् पूर्वक गमि धातु से आत्मनेपद होता है'। *क्षमा = उपेक्षा, समय बिताना। उदाहरण—आगमयस्व तावन्माणवकम् [कुछ देर तक छात्र की प्रतीक्षा कर लीजिये]। *शिक्ष से जिज्ञासा अर्थ में आत्मनेपद होता है' *विद्यासु शिक्षते। [यहाँ शक् धातु का सन्नन्त रूप है क्योंकि शिक्ष तो स्वतः आत्मनेपदी है। विद्या जानने के लिये समर्थ होना चाहता है।] *'आशीर्वाद अर्थ में नाथ से आत्मनेपद होता है'। *'सर्पिषो नाथते' मधुनो नाथते। [घृत हो—इसका आशीर्वाद देता है, मधु हो—इसका आशीर्वाद देता है 'आशिषि नाथः' वार्त्तिक से कर्म में षष्ठी है।] 'आशिषि' इसका क्या फल है? माणवकम् अनुनाथति [माणवक को माँगता है। यहाँ नहीं होता है।]

हरतेर्गतताच्छील्ये' (म० भा० १.३.२१ वा० ६)। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते (म० भा० १.३.२१ वा० ६)। गतताच्छील्य इति किम् ? मातुरनुहरति। [पितुरनुहरति।]

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ५)। अपस्किरते वृषभो हृष्टः। जीविकायाम्–अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। कुलायकरणे–अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी (म० भा० १.३.२१ वा० ५)। हर्षादिष्विति किम् ? अपकिरति कुसुमम्।

आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम् (म० भा० १.३.२१ वा० ८)। आनुते शृगालः, आपृच्छते गुरुम्।

शप उपलम्भन इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ९)। वाचा शरीरस्पर्शनम्=उपलम्भनम्। देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते (म० भा० १.३.२१)। उपलम्भने इति किम् ? शपति ॥

न्यासः

हरतेर्गतिताच्छील्य इति। गतेस्ताच्छील्यं गतिताच्छील्यम्, ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता। **पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्त इति।** पितृवन् मातृवद् गमनमेषां स्वभाव इत्यर्थः। **मातुरनुहरति, पितुरनुहरतीति।** मातुराकारं पितुराकारमनुकरोतीत्यर्थः। मातृसदृशः, पितृसदृश इत्यर्थः। पैतृकमिति पितुरागतमिति 'ऋतष्ठञ्', 'इसुसुक्तान्तात् कः'। मातुरनुहरतीत्यत्र गतिताच्छील्यं न विवक्षितम्।

किरतेरित्यादि। 'कॄ विक्षेपे' अस्य विक्षेप एवार्थः। हर्षादयस्तस्य विषयभूताः। अत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्, जीविकाकुलायकरणञ्च तत्फलम्। एतेष्वेवार्थेषु किरतेरात्मनेपदं भवति। **अपस्किरत इति।** 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' सुट्।

आनुते इति। 'णु स्तुतौ', अदादिः। अयञ्चात्रोत्कण्ठापूर्वकशब्दने वर्तते। **आपृच्छत इति।** 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तौदादिकः, ग्रह्यादिना संप्रसारणम्।

वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनमिति। शपथविशेषः। तथा हि—देवदत्तस्य शरीरं स्पृशामीति शपथं कुर्वाणो देवदत्ताय शपत इति प्रयुज्यते। 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञायाम्, देवदत्तायेति सम्प्रदाने चतुर्थी। शपतीत्याक्रोशतीत्यर्थः। 'समोऽकूजने' इत्यादिग्रन्थस्य शप उपलम्भनपर्यन्तस्य योऽर्थः स इह चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेनोपात्तः, तस्यैवार्थस्य चकारोपात्तस्य स्पष्टीकरणायास्य ग्रन्थस्योपन्यासः कृतः ॥ २१ ॥

पदमञ्जरी

किरतेरिति। विक्षेपार्थः किरतिः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः। तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्। जीविकाकुलायकरणे तु फलम्। एतेष्वर्थेषु 'अपाच्चतुष्पात्' इति सुड्विधीयते। **आनुत इति।** उत्कण्ठापूर्वं शब्दं करोतीत्यर्थः। 'णु स्तुतौ' अदादिः। **आपृच्छत इति।** 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादिः, ग्रहीत्यादिना सम्प्रसारणम्। **वाचा शरीरस्पर्शनमिति।** 'त्वत्पादौ स्पृशामि, नैतन्मया कृतम्' इत्येवंरूपः शपथविशेषः। **देवदत्तायेति।** 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानसंज्ञा ॥ २१ ॥

भावबोधिनी

'गतताच्छील्ये = गमन आदि स्वभाव वाला होना अर्थ होने पर हृ धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण— पैतृकम् अश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावः अनुहरन्ते [घोड़े पिता की चाल आदि स्वभाव का और बैल या गाय माता आदि के स्वभाव=चाल का अनुहरण करते हैं।]

'गतताच्छील्ये' [गमनादिस्वभावता] यह किसलिये है ? मातुः अनुहरति, [पितुः अनुहरति] माता के आकार का और पिता के आकार का अनुकरण करता है, उनके समान है।]

१. गति—इति न्यासपदमञ्जरीसम्मतः पाठः, मूलन्तु भाष्यसम्मतः।

१७०. समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ (२६८६)

सम्, अव, प्र, वि–इत्येवं पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते ॥

***आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.२२ वा० १)*। **अस्ति सकारमात्रमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते** (म० भा०) ॥

न्यासः

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ सन्तिष्ठते इति। पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः।

अस्ति सकारमातिष्ठत इति। सकारमात्रमस्ति धातुम् **आपिशलिराचार्यः** प्रतिजानीते। तथा हि—न तस्य **पाणिनेरिव** 'अस भुवि' इति गणपाठः, किं तर्हि ? 'स भुवि' इति स पठति। **आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठत इति।** स त्वागमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते। एवं हि स[1] प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

पदमञ्जरी

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ सन्तिष्ठत इति। पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः। अत्राप्युपसर्गग्रहणादिह न भवति—वे तिष्ठसि, वी तिष्ठत इति।

अस्ति सकारमिति। "स्तः सन्तीत्यादौ सकारमात्रस्य दर्शनात् 'स भुवि' इत्येव धातुः पाठ्यः, अस्तीत्यादौ पिति सार्वधातुके अडागमो विधेयः, आस्ताम् आसन्नित्यादौ आडागमः स्यात्" इति **आपिशला** मन्यन्ते। **आगमौ गुणवृद्धी इति।** वैयाकरणाः, सौवश्व इत्यादौ वृद्धेरागमत्वमित्याहुः। गुणस्य त्वागमत्वे उदाहरणं मृग्यम् ॥ २२ ॥

भावबोधिनी

हर्ष, जीविका और कुलायकरण [घोसला बनाना] इन अर्थों में कृ धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—अपस्किरते वृषभो हृष्टः। जीविका अर्थ में—अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। कुलायकरण में—अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी।

हर्ष आदि अर्थों में—इसका क्या फल है ? अपकिरति कुसुमम् [फूल को बिखेरता है]।

'आङ् उपसर्ग साथ में रहने पर √'नु' और √पृच्छ धातुओं से आत्मनेपद कहना चाहिये।' उदाहरण—आनुते शृगालः, आपृच्छते शृगालः।

'शप से उपलम्भन=उलाहना अर्थ में आत्मनेपद कहना चाहिये।' वाणी के साथ शरीर को छूना उपलम्भन है। उदाहरण—देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते। 'उपलम्भन में हो इसका क्या फल है ? शपति ॥ २१ ॥

सम्, अव, प्र और वि—इन उपसर्गों के साथ √स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते।

'प्रतिज्ञान अर्थ में आङ् पूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है।' उदा० अस् धातु को [आपिशलि आचार्य] केवल 'स्' ही प्रतिज्ञात [स्वीकार] करते हैं। गुण और वृद्धि को आगम की प्रतिज्ञा करते हैं, स्वीकार करते हैं ॥ २२ ॥

---

१. स इति आपिशलिराचार्य इत्यर्थः। आपिशलिमते-सकारमात्रस्यासधातोः स्तः स्यः सन्तीत्यादीन्युदाहरणानि। अस्ति, आसीदित्यादिसिद्धये तु सोऽडाटावागमौ प्रतिजानीते। तावडाटावेव पाणिनीयशास्त्रेऽकाराकारस्वरूपत्वाद् गुणवृद्धी इति; अतः स गुणवृद्धी आगमौ प्रतिजानीत इति न्यासकारस्याभिप्राय इति बोध्यम्।

१७१. प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ (२६६०)

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनम्। स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या। तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः, विवादपदनिर्णेता लोके स्थेय इति प्रसिद्धः, तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम्। प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। प्रकाशने तावत्–तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः। स्थेयाख्यायाम्–त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' (कि० ३.१४) ॥

१७२. उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ (२६६१)

न्यासः

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेय इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरण 'अचो यत्'। 'ईद् यति' इतीत्त्वम्। गुणः। **विवाद इति।** सन्देहविषये। **निर्णेतेति।** निश्चेता, प्रमाणभूत इत्यर्थः। कथं पुनः स्थेयशब्दात् तस्य प्रतीतिर्भवति, यावता स्थेयशब्दो भावसाधनोऽप्यस्ति गतिनिवृत्तिवचन इत्याह— **तस्येत्यादि।** यस्य 'स्थेय' इत्याख्या, लोके तस्य प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थमाख्याग्रहणम्। तेनाख्याग्रहणेन तस्य प्रतीतिर्भवतीति दर्शयितुमाख्याग्रहणं कृतम्। **तिष्ठते कन्या छात्रेभ्य इति।** पूर्ववत् संप्रदानसंज्ञायां सत्यां छात्रेभ्य इति चतुर्थी। **प्रकाशयत्यात्मनमित्यर्थं इति।** अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरत्र प्रकाशने वर्त्तते। **संशय्येति।**

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ (किरात० ३.१४)

इत्यस्य श्लोकस्यायमेकदेश इहोपन्यस्तः। संशय्येति विवादपदभूते वस्तुनि संशयितो भूत्वा कर्णादिषु तिष्ठत इति। कर्णशकुनिप्रभृतिषु निर्णेतृत्वेनाभिमतेषु सत्सु पक्षान्तरं परित्यज्य तिष्ठते; तदुपदर्शितस्यैव पक्षस्याश्रयणात् ॥ २३ ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ अनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादित्युक्ते, यश्चोदयति—'ननु च तिष्ठतेरकर्मकक्रियावचन-

पदमञ्जरी

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ स्वाभिप्रायकथनमिति। कथनमाविष्करणमात्रं न तु शब्देनैव, तेनाभाषमाणायामपि कन्यकायां भवति। **तिष्ठत्यस्मिन्निति।** प्रकरणादिनात्र विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिः, न तु शाब्दीति विग्रहवाक्ये आत्मनेपदं न कृतम्। **संशय्य कर्णादिष्वति।** संशयस्थानेषु कर्णादीन् निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ कर्मशब्दः क्रियावाचीति। साधनकर्मणि धातोर्वृत्त्यसम्भवादिति भावः।

भावबोधिनी

अपना अभिप्राय कहना = प्रकाशन है। स्थेय की आख्या = कथन—स्थेयाख्या है। 'तिष्ठन्ति यस्मिन्' जिस पर लोग निर्भर करें; विवादों का निर्णय करने वाला व्यक्ति लोक में 'स्थेय' इस रूप में प्रसिद्ध है। इसकी प्रतीति कराने के लिये आख्या का ग्रहण है। प्रकाशन में और स्थेयाख्या अर्थ में विद्यमान स्था धातु से आत्मनेपद होता है। प्रकाशन अर्थ में उदाहरण—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। अपने को प्रकाशित करती है—यह अर्थ है। स्थेयाख्या = निर्णायकत्व कथन में—त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते, संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः [मुझ पर निर्णय छोड़ता है, मुझ पर निर्णय छोड़ता है, जो सन्देह स्थलों पर कर्ण को निर्णायक रूप से मानता है] ॥ २३ ॥

अनूर्ध्वकर्म [ऊपर उठना अर्थ न] होने पर उत् से परे 'स्था' धातु से आत्मनेपद होता है। कर्मशब्द क्रियावाची है। अनूर्ध्वकर्मविशिष्ट क्रियावाचक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—गेहे उत्तिष्ठते,

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्तमानादात्मनेपदं भवति। कर्मशब्दः क्रियावाची। अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। गेहे उत्तिष्ठते। कुटुम्बे उत्तिष्ठते। तदर्थं यतते इत्यर्थः।

उद ईहायामिति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२४ वा० १)। इह मा भूत्—अस्माद् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति। शतमुत्पद्यते इत्यर्थः। ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणम्, नापवादः।

अनूर्ध्वकर्मणीति किम्? आसनादुत्तिष्ठति॥

१७३. उपान्मन्त्रकरणे॥ २५॥ (२६८२)

न्यासः

त्वाम्न कर्मणि वृत्तिरुपपद्यते। तत् किमुच्यते—'अनूर्ध्वकर्मणि वर्तमानात्' इति, तं प्रत्याह—**क्रियावाचीति**। यदुक्तम्—अनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादिति, तस्यार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह—**अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनादिति**।

उद ईहायामिति वक्तव्यमिति। उत्पूर्वात् तिष्ठतेरीहायां परिस्पन्दने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्तरेणापि कर्मग्रहणं क्रियामात्रवृत्तित्वे तिष्ठतेः सिद्धे यत् कर्मग्रहणं तल्लोके या क्रिया कर्मत्वेन प्रसिद्धा तस्याः प्रतिपत्त्यर्थं कृतम्, सा तु परिस्पन्दनात्मिकैव घटनभ्रमणादिका, तथा हि—तां कुर्वाणः 'सक्रियः' इत्युच्यते। स्थानासनादिकां त्वपरिस्पन्दनात्मिकां कुर्वाणोऽपि 'निष्क्रियः' इति। तस्मादात्मनेपदमिदं कर्मग्रहणादीहायामेव वर्त्तमानाद् भविष्यति। उद ईहायामित्युक्ते, ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मणोऽपवाद इति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—**ईहाग्रहणमित्यादि**। विशेषणं व्यक्तीकरणमिहाभिप्रेतम्। एतदुक्तम् भवति—यदिदमुक्तम् 'उद ईहायामिति वक्तव्यम्' इति, तत्र यदीहाग्रहणं तदनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं सूत्रोपात्तस्य व्यक्तीकरणार्थम्। ईहात्मकमिहानूर्ध्वकर्म विवक्षितमिति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः॥ २४॥

उपान्मन्त्रकरणे॥ मन्त्रकरण इति। मन्त्रः करणं = साधकतमं यस्य धात्वर्थस्य स तथोक्तः। **उपादित्यादि**। अत्र वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः; तेन उपपूर्वात्तिष्ठतेर्देवपूजादिष्वर्थेष्वप्यात्मनेपदं भवति।

पदमञ्जरी

उद ईहायामिति। ईहा = परिस्पन्दः। **ईहाग्रहणमित्यादि**। ईहात्मकं यदनूर्ध्वकर्म इत्येवमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणमीहाग्रहणम्, न पुनरनूर्ध्वकर्मग्रहणमपनीय ईहाग्रहणं कर्त्तव्यमित्युच्यते इत्यर्थः। तथा हि सत्यासनादुत्तिष्ठतीत्यत्रापि स्यात्, परिस्पन्दरूपत्वादुत्थानस्येति भावः। उद ईहायामित्येतत्कर्मग्रहणात् सिद्धमित्याहुः। कथम्? 'ईहाऽनूर्ध्वं' इत्येतावताऽनूर्ध्वताविशिष्टं क्रियावाचित्वं सिद्धम्, धातोः क्रियावाचित्वात्। एवं सिद्धे कर्मग्रहणाल्लोकप्रसिद्धं परिस्पन्दात्मकं कर्म गृह्यत इति॥ २४॥

उपान्मन्त्रकरणे॥ पारिभाषिकमत्र करणं गृह्यते, मन्त्रः करणं यस्यार्थस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थः।

भावबोधिनी

कुटुम्बे उत्तिष्ठते, [घर में उन्नति करता है] कुटुम्ब के लिये यत्न करता है। 'उत् से परे स्था धातु से ईहा अर्थ में आत्मनेपद कहना चाहिये'। यहाँ न हो—अस्मात् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति। इस गाँव से सौ रुपये उत्पन्न होते हैं। ईहाग्रहण अनूर्ध्वकर्म का ही विशेषण है, अपवाद नहीं।

अनूर्ध्वकर्मणि = [ऊपर उठना कर्म न हो] इसका क्या फल है? आसनात् उत्तिष्ठति। [आसन से उठता है। यहाँ नहीं होता है]॥ २४॥

मन्त्रकरण [मन्त्र द्वारा अनुष्ठानादि] अर्थ में वर्तमान, उपपूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते [इन्द्रदेवता-सम्बन्धी ऋचा से गार्हपत्य अग्नि का उपस्थान = समीप

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते। आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते।

मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन।

उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् (म० भा० १.३.२५ वा० १)। देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते। सङ्गतिकरणे–रथिकानुपतिष्ठते। मित्रकरणे–महामात्रानुपतिष्ठते। मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः ? संगतिकरणमुपश्लेषः, तद्यथा–गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते; मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः। पथि–अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते।

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२५ वा० २)। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा (म० भा० १.३.२५)॥

१७४. अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥ (२६९३)

न्यासः

वा लिप्सायामिति। लब्धुमिच्छा = लिप्सा। लिप्सायां गम्यमानायामित्येषोऽर्थो वेदितव्यः, न तु तत्र वर्त्तमानात् तिष्ठतेरिति न लिप्सा तिष्ठतेरर्थः। तथा हि—**भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते** इत्यत्र तिष्ठतिरुपसंक्रमणे वर्त्तते। लिप्सा तूपसंक्रमणस्य हेतुभूता गम्यते। लिप्सायां हेतुभूतायां ब्राह्मणकुलमुपसंक्रामतीत्यर्थः॥ २५॥

अकर्मकाच्च॥ अकर्मकादिति। नास्य कर्मास्तीति बहुव्रीहिः। 'डुकृञ् करणे', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्, धातोर्गुणः, 'शेषाद् विभाषा' इति कप्। ननु धातोः क्रियावचनादकर्मकत्वं न सम्भवतीति तस्माद-

पदमञ्जरी

उपादित्यादि। अमन्त्रकरणार्थमिदम्। **सङ्गतकरणमुपश्लेष इति।** विनापि मैत्रीसम्बन्धात्। **स्रुघ्नमुपतिष्ठते इति।** प्राप्नोतीत्यर्थः।

भिक्षुक इति। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥ २५॥

अकर्मकाच्च॥ अत्रासम्भवात् क्रिया कर्म न गृह्यते, न ह्यस्ति सम्भवः = धातुश्च भवत्यक्रियावचनश्चेति। ननु च साधनकर्मणाप्यकर्मत्वमव्यभिचारादविशेषणम्, न हि शब्दात्मकस्य धातोः कर्मणा योग-

भावबोधिनी

गमन करता है।] आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते। [अग्नि देवता-सम्बन्धी ऋचा के द्वारा आग्नीध्र का उपस्थान = समीप गमन करता है।]

मन्त्रकरणे—इसका क्या फल है ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन। [यहाँ नहीं होता है।]

'देवपूजा, संगतिकरण, मित्रकरण और मार्ग-अर्थों में उप से परे स्था धातु से आत्मनेपद होता है। देवपूजा अर्थ में—आदित्यमुपतिष्ठते। संगतिकरण में—रथिकानुपतिष्ठते [रथिकों से मिल जाता है]। मित्रकरण अर्थ में—महामात्रान् उपतिष्ठते [महामात्रों को मित्र बनाता है।] मित्रकरण और संगतिकरण में क्या भेद है ? संगतिकरण = उपश्लेष = परस्पर मिल जाना, जैसे—गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते [गङ्गा यमुना से मिलती है।] मित्रकरण तो उपश्लेष [परस्पर मिलना] के बिना भी मैत्री सम्बन्ध है। पन्था अर्थ में—अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। 'यह रास्ता' स्रुघ्न को प्राप्त करता है]।

'लिप्सा अर्थ में विकल्प होता है।' भिक्षुकः ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा॥ २५॥

'उपात्' इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्मक क्रियावाचक, उपपूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—यावद्भुक्तम् उपतिष्ठते। [भोजन के समय आ जाता है] प्रत्येक भोजन में समीप आ

'उपात्' इति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकात् = अकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तम् इति भावे क्त प्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयते इत्यर्थः ।

अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ॥

१७५. उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ (२६६४)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते । उत्, वि-इत्येवं पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते, वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव । [इह मा भूत्] उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता ।

न्यासः

युक्तमकर्मकादिति विशेषणम्, व्यवच्छेद्याभावादित्यत आह—**अकर्मकक्रियावचनादिति** । अकर्मिका चासौ क्रिया चेत्यकर्मकक्रिया, तस्या वचनो यः, तां वक्ति सोऽकर्मकक्रियावचनः । एतेनार्थद्वारकं विशेषणमिदं दर्शयति—अकर्मको यो धात्वर्थस्तत्साहचर्यादभिधेयधर्मस्याभिधान उपचारात् धातुरकर्मक इति । अर्थस्य च युक्तमेतद् विशेषणम्, तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वसम्भवात् । **यावद्भुक्तमिति** । यावच्छब्दो निपातोऽव्ययम्, तस्य यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः, सप्तम्यन्तश्चैतद् । अत एवाह—**भोजने भोजने सन्निधीयत इति** । **भावे क्त इति** । 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन ॥ २६ ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यमिति । स्वाङ्गं कर्म यस्य तस्मात् तपतेरात्मनेपदं भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्

पदमञ्जरी

वियोगो सम्भवतः, साधनयोगस्य क्रियाधर्मत्वादत आह—**अकर्मकक्रियावचनादिति** । एतेनार्थद्वारकमेतद् धातोर्विशेषणमिति दर्शयति । **यावद्भुक्तमिति** । यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चैतत् । **संनिधीयत इत्यर्थ इति** । भावे लकारः । अर्थतो व्याख्यानं चैतत्—यो ह्युपतिष्ठते स संनिधत्ते यश्च संनिधत्ते तेन संनिधीयते ।

अकर्मकादिति किमिति । पूर्वसूत्रे 'उपात्' इति योगविभागादिष्टस्य सिद्धं पश्यति । न चैवमतिप्रसङ्गः, 'मन्त्रकरणे' इत्यस्य नियमार्थत्वात्—सकर्मकाद्यदि भवति मन्त्रकरण एवेति । **राजानमुपतिष्ठतीति** । विपरीतोऽपि नियमः स्यात्—करणे यदि भवति मन्त्रकरण एवेति, ततश्चात्र स्यादेवेति भावः ॥ २६ ॥

उद्विभ्यां तपः । उत्तपति सुवर्णमित्यत्र सन्तापने विलापने वा तपिर्वर्तत इति सकर्मकत्वम् ।

स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति । यस्मिन्कर्तर्यात्मनेपदं तस्य चेत् स्वमङ्गमित्यर्थः । यद्यन्वर्थग्रहणम् ? ततोऽप्राणिन्यपि कर्त्तरि यस्य यदङ्गं तत्कर्मकादपि प्रसङ्गः । पारिभाषिके त्वेष दोषो न भवति; तस्य

भावबोधिनी

जाता है । यावदोदनमुपतिष्ठते । जब तक चावल है, समीप में आता है । भुक्तम्—में भाव में क्त है । हर भोजन में समीप रहता है, यह अर्थ है । [अव्ययीभाव समास है और यह सप्तम्यन्त है ।] अकर्मक से—इसका क्या फल है ? राजानमुपतिष्ठति ॥ २६ ॥

'अकर्मकात्' इसकी अनुवृत्ति होती है । अकर्मक क्रियावाचक, उप और वि उपसर्ग-पूर्वक तप धातु से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—उत्तपते, वितपते । दीप्त होता है—यह अर्थ है । अकर्मक से ही अतः यहाँ नहीं हुआ—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । [सुनार सोने को खूब तपाता = गरम करता है ।] वितपति पृष्ठं सविता । [सूर्य पीठ को तपाता है ।]

***स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्** (म० भा० १.३.२७ वा० १)* । **उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्; वितपते पाणिम्, वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते–'अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गम्' इति; किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति–देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।**

उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

१७६. आङो यमहनः ॥ २८ ॥ (२६९५)

'अकर्मकात्' इति वर्तते । 'यम उपरमे' (धा० पा० ९८४), **'हन हिंसागत्योः'** (धा० पा० १०१२) **इति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । हनः खल्वपि–आहते, आघ्नाते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव–आयच्छति कूपाद् रज्जुम्, आहन्ति वृषलं पादेन** (म० भा० १.३.२८ वा० १) ।

***स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्**(म० भा० १.३.२८ वा० २)* । **आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः** (म० भा० १.३.२८) । **स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, तेनेह न भवति—आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥**

न्यासः

स्वाङ्गकर्मकादपि भविष्यति । स्वाङ्गञ्चेह न पारिभाषिकम्, किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति । आत्मीयमङ्गमित्यर्थः । **निष्टपतीति** । 'निसस्तपतावनासेवने' इति मूर्धन्यः ॥ २७ ॥

अङो यमहनः ॥ आहते इति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । **आघ्नते इति** । 'गमहन' इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इत्यादिना कुत्वम् ।

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यमिति । अस्य पूर्ववदर्थः । व्याख्यानमपि पूर्ववदेव ॥ २८ ॥

पदमञ्जरी

प्राणिस्थत्वात् । अन्वर्थेऽपि न दोषः, तपेः प्राणिकर्तृकत्वात् । पारिभाषिकस्य त्वसम्बन्धिशब्दत्वात् कर्तुश्चेत्स्वमङ्गमित्येवं न प्रतीयेतेति भावः ॥ २७ ॥

आङो यमहनः ॥ आहतेति । 'अनुदात्तोपदेश'इत्यनुनासिकलोपः । **आघ्नत इति** । पूर्ववदादेशोपधालोपौ कुत्वं च । **आहन्ति शिरः परकीयमिति** । 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र तु गाण्डावी विषमविलोचनस्य वक्ष एत्य स्वं वक्षो हतवानित्यर्थः । मल्लोऽप्युत्साहवर्धनाय स्वं वक्ष आस्फालयति ॥ २८ ॥

भावबोधिनी

'स्वाङ्गकर्मक से ही होता है—ऐसा कहना चाहिये' । उदाहरण—उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पाणिम्, वितपते पृष्ठम् [हाथ को तपाता है, पीठ को तपाता है ।] यहाँ पारिभाषिक स्वाङ्ग—'द्रवभिन्न, मूर्तिमान्, अविकारज और प्राणिस्थ—' नहीं लिया जाता है । तो क्या ? स्व = अपना, अङ्ग—स्वांग । इसलिये यहाँ नहीं होता है—देवदत्त यज्ञदत्त की पीठ तपाता है । [यहाँ पराङ्ग है ।]

उत् और वि से परे—यह किस लिये है ? निष्टपति । [यहाँ निस् उपसर्ग के स् का मूर्धन्य और ष्टुत्व होता है । आत्मनेपद नहीं होता है ।] ॥ २७ ॥

'अकर्मकात्' इसकी अनुवृत्ति होती है । √यम उपरम अर्थ में तथा √हन हिंसा और गमन अर्थ में परस्मैपदी है । अकर्मक क्रियावाचक, आङ् उपसर्गपूर्वक इन दोनों धातुओं से आत्मनेपद होता है । उदाहरण—आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । ['इषुगमियमां छः' (पा० सू० ७।३।७७) से यम् के म का छ् होता है] हन् से भी—आहते, आघ्नाते, आघ्नते । [अनुनासिकलोप, उपधालोप, कुत्वादि करते हैं ।] अकर्मक से ही—आयच्छति कूपाद्

१७७. समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥ (२६९९)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते। 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति प्राप्ते। संपूर्वेभ्यो गमि-ऋच्छि-प्रच्छि-स्वरति-अर्ति-श्रु-विदि-इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति। संगच्छते। समृच्छते। संपृच्छते। संस्वरते। संकल्पा अस्य समरन्त।

अर्तेर्लुङि च्लेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' (३.१.५६) इत्यङादेशः। तत्र 'परस्मैपदेषु'(३.१.५५) इत्येतन्नाश्रीयते, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६.४,७५) इत्याट् प्रतिषिध्यते। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७.४.१६) इति गुणः। समरन्त। संशृणुते। संवित्ते।

न्यासः

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ संस्वरते इति। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। **समरन्त इति।** अर्तेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यत्र पुषादिसूत्रात् परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरात्मनेपदेष्वङादेशेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तान्निराकर्तुमाह—**तत्र हीत्यादि। संशृणुत इति।** 'श्रु श्रवणे', 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च।

ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणमिति। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' इत्यस्य। **समृच्छिष्यते इति।** लृट, स्यप्रत्ययः। यद्यादेशस्य ग्रहणं स्यात् तदेतन्न सिध्येत्, पाघ्रादिसूत्रेणार्त्तेर्ऋच्छादेशस्य शितीत्येवं विधानात्। अथार्त्यादेशस्यापि ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह—**अर्त्यादेशस्य त्वर्त्तीत्येवमित्यादि।**

पदमञ्जरी

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्येतावत्सूत्रम्। प्रच्छ्यादयस्तु वार्त्तिकदृष्टाः सूत्ररूपेण पठिताः, सूत्रकारवद्वार्त्तिककारोऽपि शास्त्रस्य कर्ता, न व्याख्यातेति दर्शयितुम्। **तत्र हीति।** उत्तरार्थमनुवर्तमानमपि योगविभागसामर्थ्यात् तत्र न सम्बध्यत इत्यर्थः।

न लाभार्थस्येति। सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यमेवेति भावः। **दृशेश्चेत्यादि।** इदं वक्तव्यरूपेणैव पठितम्। विचित्रा हि वृत्तेः कृतिः वृत्तिकारेण। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मकाः हनिगमिप्रभृतयः, तेषां कथमकर्मकत्वम्? उच्यते—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ (वा० प० ३.७.८८)

भावबोधिनी

रज्जुम् [कुआं से रस्सी खींचता है।] आहन्ति वृषलं पादेन [शूद्र को पैर से मार डालता है।]* 'स्वाङ्गकर्मक से होता है—यह कहना चाहिये'* उदाहरण—आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः। यहाँ भी स्वाङ्ग पारिभाषिक नहीं लिया जाता है; तो क्या? स्व = अपना अङ्ग—स्वाङ्ग; इसलिये यहाँ नहीं होता है—आहन्ति शिरः परकीयम् [दूसरे का सिर पीटता है] ॥ २८ ॥

'अकर्मकात्' इस की अनुवृत्ति होती है। 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर सम्पूर्वक गम्, ऋच्छ, प्रच्छ, स्वर्, ऋ, श्रु तथा विद्—इन अकर्मक धातुओं से आत्मनेपद होता है। संगच्छते (एक साथ चलता है।) सम्पृच्छते (सम्यक् पूछता है।) संस्वरते [स्वर करता है]। संकल्पा अस्य समरन्त [इसके संकल्प एक साथ हुये।], ऋ धातु से लुङ्, लकार में 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' (पा० सू० ३।१।५६) से च्लि का अङ् आदेश होता है। उसमें 'परस्मैपदेषु' इसका आश्रयण नहीं होता है। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इस सूत्र से आट् का प्रतिषेध होता है। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० सू० ७।४।१६) से ऋ का गुण रपर होता है—समरन्त। संशृणुते [अच्छी प्रकार सुनता है।] संवित्ते [अच्छी प्रकार जानता है।]

ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम्—समृच्छिष्यते। अत्यविशस्य त्वर्तीत्येवं सिद्धमात्मनेपदम्। अतदुभयत्र पठ्यते—'ऋ गतिप्रापणयोः' (धा० पा० ९३६) **इति भ्वादौ, 'ऋ सृ गतौ'** (धा० पा० १०९८-१०९९) **इति जुहोत्यादौ; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्।**

विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्, (धा० पा० १०६५) **परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यान्न लाभार्थस्य। स्वरितेत्त्वादुभयतोभाषस्य** (धा० पा० १४३३)।

★**दृशेश्चेति वक्तव्यम्**★ (म० भा० १.३.२९ वा० २)। **संपश्यते। अकर्मकादित्येव–ग्रामं संपश्यति।**

१७८. निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ (२७०३)

न्यासः

अथ वा—यद्यनादेशस्य ग्रहणं स्यात्, आदेशस्यात्मनेपदं न सिध्यतीत्यत आह—**अत्यविशस्य त्वर्तीत्येवमित्यादि।** स्थानिवद्भावेनेत्यभिप्रायः।

न लाभार्थस्येति। 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य। अथ 'न तु सत्तार्थस्य, नापि विचारणार्थस्य' इत्येवमपि कस्मान्नोक्तम्? एवं मन्यते—नित्यात्मनेपदित्वादनयोरात्मनेपदार्थं ग्रहणं नाशङ्क्यतेवेति।

दृशेश्चेति वक्तव्यमिति। 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् संपूर्वादात्मनेपदं भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु पूर्ववदेव। **संपश्यते इति।** पाघ्रादिना पश्यादेशः ॥ २९ ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ह्व इति 'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दने च' इत्यस्य कृतात्त्वस्य 'आतो धातोः' इत्याकारलोपं कृत्वा निर्देशः। **निह्वयत इति।** ननु च कृतात्त्वस्य निर्देशादत्रात्मनेपदेन न भवितव्यम्, न हि विकृतिः

पदमञ्जरी

वहति भारमिति—प्रापणे सकर्मको वहिः। स्यन्दने त्वकर्मकः—वहन्ति नद्य इति। प्राणविशिष्टं धारणं जीवतिराह, तत्र प्राणानां धातुनैवोपात्तत्वान्न तेन कर्मणा सकर्मकत्वम्, न च प्राणकर्मके धारणेऽन्यस्य कर्मत्वमिति जीवतिरकर्मकः। प्रसिद्धेर्यथा—वर्षतीत्यनुपात्ते कर्मान्तरे नियमेन जलं प्रतीयत इति न तेन सकर्मकत्वम्, तेन 'वृष्टे देवे' इति कर्तरि क्तो भवति। व्यभिचारिणा तु रुधिरादिना सकर्मक एव—रुधिरं वर्षति, शरान्वर्षतीति। कर्मणोऽविवक्षयाप्यकर्मकत्वम्, यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते इत्यत्र कर्मविवक्षायां तत्कर्मिकैव क्रिया प्रतिषिद्धा स्याद्, न पाकमात्रमित्यविवक्षा कर्मणः ॥ २९ ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ निह्वयते इति। कथं पुनरत्रात्मनेपदम्, यावता 'ह्वा' इत्याकारान्तादियं पञ्चमी, एकारान्तश्चायम्, न च विकृतिः प्रकृतिं संगृह्णाति? सत्यम्; आकारान्तात्पञ्चमी, न त्विदं प्रयोग-

भावबोधिनी

ऋच्छ यह मूल धातु ली जाती है, ऋ की आदेशभूत नहीं। क्योंकि 'ऋ' का स्वतः उल्लेख होने से आत्मनेपद सिद्ध है। ऋ धातु दो स्थलों पर पढ़ी गयी है—ऋ गति-प्रापणयोः यह भ्वादि में तथा 'ऋ सृ गतौ' यह जुहोत्यादि में; कोई विशेष उल्लेख न होने से यहाँ दोनों ली जाती हैं।

परस्मैपदी गम् आदि के साहचर्य के कारण ज्ञानार्थक [अदादिगणी] विद का ही ग्रहण है न कि लाभार्थक उभयपदी [विद्लृ लाभे इस तुदादिगणी] का।★ 'दृश् से भी आत्मनेपद कहना चाहिये★—सम्पश्यते। अकर्मकात्—यही लेना है—ग्रामं संपश्यति।

विमर्श—भाष्यादिग्रन्थों में केवल 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' (पा० सू० १।३।२९) इतना ही सूत्र उपलब्ध होता है। परन्तु काशिकाकार ने वार्तिकों को भी मिला कर लम्बा सूत्र लिख दिया है। फिर भी 'दृशेश्च' यह वार्तिक अलग से लिखा है। इनके इस लेखन का औचित्य समझना कठिन है वास्तव में यह प्रमाद है ॥ २९ ॥

'अकर्मकात्' इति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम्, उप, वि- इत्येवम्पूर्वाद् ह्वयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते, विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि ञित्वात् सिद्धमेवात्मनेपदम् ॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् (मा० भा० १.३.२९ वा० ३) । निरस्यति, निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

१७६. स्पर्द्धायामाङः ॥ ३१ ॥ (२७०४)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धा=

न्यासः

प्रकृतिं गृह्णाति; अन्यत्वात्, नैष दोषः; क्वचिद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णात्येव । कथं ज्ञायते ? यदयं 'न व्यो लिटि' इति कृतात्वस्य व्येञो निर्देशेनात्वप्रतिषेधं शास्ति, ततो ज्ञायते—विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णातीति; अन्यथा 'व्यः' इति निर्देशेन व्येञो ग्रहणाभावात् कस्यायं प्रतिषेधः स्यात् !

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमिति । वक्तव्यमित्यर्थः । 'असु क्षेपणे', 'ऊह वितर्के' । अस्यतीति श्यना निर्देशाद्दैवादिकस्य ग्रहणम्, न त्वादादिकस्य—'अस भुवि' इत्यस्य ॥ ३० ॥

स्पर्धायामाङः ॥ स्पर्धायां विषय इति । स्पर्धेह धात्वर्थस्य विषयोऽभिमतः, न धातोः । अत एवाह— **स्पर्धा=संघर्षः । पराभिभवेच्छेति ।** स्पर्धायाः स्वरूपं दर्शयित्वा धात्वर्थस्य विषयं दर्शयितुमाह —**स विषयो धात्वर्थस्येति ।** कः पुनर्धातोरर्थो नाम यस्यैवं विषयः ? इत्याह—**धातुस्तु शब्दक्रिय इत्यादि ।** शब्दनं शब्दः । सा क्रिया यस्य स तथोक्तः । शब्दनक्रियावाचीति यावत् । यद्यपि ह्वयतिः स्पर्द्धायामपि पठ्यते, तथाप्याङ्पूर्व-स्तत्र न वर्त्तते, यथा—तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ पठ्यते, अथ च प्रपूर्वो गतावेव वर्त्तते, न गतिनिवृत्तौ; तथा हि

पदमञ्जरी

स्थम्याकारान्तस्यानुकरणम्, किं तर्हि ? धातुपाठेऽवस्थितैकारान्तस्य, तस्यैव लक्षणवशादात्वम् । न चानुक्रिय माणरूपविनाशप्रसङ्गः; शास्त्रवासनया तस्यैव प्रतीतेः, यथा—'यस्येति च' इतीकाराकारयोः ॥ ३० ॥

स्पर्द्धायामाङः ॥ सविषय इति । हेतुभावेन च विषयत्वम्, अत एव हेतौ शानच् प्रयुक्तः । **स्पर्द्ध-मानस्तस्याह्वानमिति । शब्दक्रिय एवेति ।** यद्यपि स्पर्द्धायां पठ्यते, तथाप्याङ्पूर्वस्तत्र न वर्तते, किं तर्हि ? शब्दनक्रियावाचीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावबोधिनी

'अकर्मकात्' इसकी निवृत्ति हो जाती है । इसके बाद सामान्य रूप से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिये । नि, सम्, उप, वि—ये जिसके पूर्व में हैं ऐसी ह्वेञ् धातु से आत्मनेपद होता है । उदा०—निह्वयते (निश्चितरूपेण बुलाता है), संह्वयते (अच्छी प्रकार बुलाता है), उपह्वयते (समीप बुलाता है), विह्वयते (विशेषरूप से बुलाता है) । अकर्तृगामी क्रियाफलवाली धातु के लिये यह सूत्र बनाया गया है । अन्य अर्थ में तो ञित् होने (उभयपदी होने) के कारण आत्मनेपद सिद्ध है ।

'उपसर्ग से परे अस् और ऊह धातु से विकल्प से आत्मनेपद होता है' निरस्यति, निरस्यते । समूहति, समूहते । [असु क्षेपणे—ली जाती है ।] ॥ ३० ॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है । स्पर्द्धा-विषय में आङ् पूर्वक ह्वेञ् धातु से आत्मनेपद होता है । स्पर्द्धा = सङ्घर्ष, पराभिभव की इच्छा, यह धात्वर्थ का विषय रहता है । धातु तो शब्दक्रिया (= बोलना)

संघर्षः, पराभिभवेच्छा, स विषयो धात्वर्थस्य। धातुस्तु शब्दक्रिय एव। मल्लो मल्लमाह्वयते, छात्रश्छात्रमाह्वयते। स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः।

स्पर्द्धायामिति किम्? गामाह्वयति गोपालः॥

१८०. गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥३२॥ (२७०५)

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति। गन्धनम् = अपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम्। तथा हि–'वस्त गन्ध अर्दने' (धा० पा० १६८४-१६८५) 'अर्द्द हिंसायाम्' (धा० पा० १८२९), इति चुरादौ पठ्यते। अवक्षेपणम् = भर्त्सनम्। सेवनम् = अनुवृत्तिः। साहसिक्यम् = साहसिकं कर्म। प्रतियत्नः = सतो गुणान्तराधानम्। प्रकथनम् = प्रकर्षेण कथनम्। उपयोगः = धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः।

न्यासः

प्रतिष्ठित इत्युक्ते गच्छतीत्यर्थः। तस्मादाङ्पूर्वस्य ह्वयतेः स्पर्द्धायां वृत्त्यभावात् स्पर्द्धा धात्वर्थस्य विषयः। धात्वर्थविषयत्वं तु तद्धेतुभावेन वेदितव्यम्॥ ३१॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः। अपकारप्रयुक्तमिति। तृतीयासमासोऽयम्। अपकारमुद्दिश्य यत् प्रवर्त्तते तदपकारप्रयुक्तं वेदितव्यम्। **हिंसात्मकमिति।** हिनस्तीति हिंसः, पचाद्यच्, हिंस आत्मा यस्य तत् तथोक्तम्। पीडाकरणमित्यर्थः। **सूचनमिति।** दोषाविष्करणम्। कथमेतद् विज्ञायत एवंविधं सूचनं गन्धनमित्याह— **तथा हीत्यादि। वस्तेत्यादिना** गन्धयतिधातुरर्दयतेरर्थे वर्त्तत इति दर्शयति। **अर्द हिंसायामित्यादिना** अर्दयतेर्हिंसात्मकत्वम्। एवञ्च हिंसार्थेनार्दयतिना गन्धयतेः समानार्थतां दर्शयता गन्धनशब्दवाच्यस्यार्थस्य हिंसात्मकत्वं दर्शितं भवति। **भर्त्सनं** = तिरस्करणम्। **अनुवृत्तिः** = परचित्तावधारणम्।

पदमञ्जरी

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः॥ **अपकारप्रयुक्तमिति।** अपकारेण प्रयुक्तमनेन मेऽपकृतमित्येतया बुद्ध्या कृतमित्यर्थः। अथ वा—कथं मयाऽपकृतं स्यादिति बुद्ध्या प्रवर्तितमित्यर्थः। **हिंसात्मकमिति।** सूचितस्य वधबन्धनादिका हिंसा, इह तु तत्करणत्वात्सूचनमेव हिंसा-स्वभावमित्युक्तम्। कथं पुनर्ज्ञायते गन्धनं हिंसात्मकमित्यत आह— **तथा हीति। चुरादाविति।** स्वभावानुवादः। **साहसिक्यमिति।**

भावबोधिनी

अर्थ वाली ही है। मल्लः मल्लम् आह्वयते। (एक पहलवान दूसरे पहलवान को बुलाता है।) छात्रश्छात्रमाह्वयते (छात्र छात्र को बुलाता है।) स्पर्द्धा करता हुआ उसका आह्वान करता है—यह अर्थ है।

स्पर्द्धायाम्—इसका क्या फल है? गोपाल गाय को बुलाता है। (यहाँ नहीं होता है।) ॥ ३१॥

जहाँ क्रियाफल कर्तृगामी (कर्ता को मिलने वाला) रहता है वहाँ तो आत्मनेपद सिद्ध ही है (क्योंकि ञित् होने से उभयपदी है) अतः अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है। गन्धनादि सात अर्थों में वर्तमान कृञ् धातु से आत्मनेपद होता है। गन्धन = अपकारप्रयुक्त, हिंसात्मक सूचन। (चुगली करना) क्योंकि 'वस्त गन्ध अर्दने' और 'अर्द हिंसायाम्' यह चुरादिगण में पठित है। [इस प्रकार गन्ध = अर्द = हिंसा] अवक्षेपण = भर्त्सन (डरवाना)। सेवन = सेवा करना। साहसिक्य = बलात् करना, जबरदस्ती करना। प्रतियत्न = अन्य गुण को अन्य गुण में बदलना। प्रकथन = बढ़ा चढ़ा कर कहना। उपयोग = धर्म आदि के लिये लगाना।

गन्धने तावत्—उत्कुरुते। उदाकुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणे—श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते। भर्त्संयतीत्यर्थः। सेवने–गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते। सेवते इत्यर्थः। साहसिक्ये–परदारान् प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः। प्रतियत्ने–एधो दकस्योपस्कुरुते। काण्डं गुडस्योपस्कुरुते। तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः।

षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयते (२-३.५३; ६.१.१३९)। प्रकथने–गाथाः प्रकुरुते। जनापवादान् प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगे–शतं प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते। धर्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः।

एतेष्विति किम्? कटं करोति॥

१८१. अधेः प्रसहने॥ ३३॥ (२७०६)

न्यासः

साहसिक्यं=साहसं कर्म इति। 'ओजः सहोऽम्भसा वर्तते' इति ठक्, साहसिकः। तस्य कर्मेति तस्माद् गुणवचनब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, साहसिक्यम्। **उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोग इति**। धर्मादिषु प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः। आदिशब्दः कामादिपरिग्रहाय। **एधो दकस्योपस्कुरुत इति**। 'उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु' इति सुट्। 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी॥ ३२॥

अधेः प्रसहने॥ तमधिचक्र इति। कृञो लिट्, तस्य चैशादेशः। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावाद्

पदमञ्जरी

सहसा वर्तते साहसिकः 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक्, तस्य कर्मणि ष्यञ्। **वर्तिका**=शकुनिविशेषः। **एधोदकस्येति**। समाहारद्वन्द्वः। 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी। **उपस्कुरुत इति**। 'उपात्प्रतियत्न' इत्यादिना सुट्॥३२॥

अधेः प्रसहने॥ प्रसहनमभिभव इति। 'मामाह यो युधा नृभिः' (ऋ० ५.२५.६) 'तमग्ने पृतनाषाहं' (ऋ० ५.२३.२) इत्यादौ दर्शनात्। केचित्तु 'षह मर्षणेऽभिभवे छन्दसि' इति पठन्ति, तत्र 'छन्दसि' इति प्रायिकं द्रष्टव्यम्। **अपराजयो वेति**। पराजेतुं समर्थस्यैव क्षमया यस्तदभावः स इत्यर्थः। तथा च **भारविः**–'भवादृशाश्चे-

भावबोधिनी

(१) गन्धन में—उत्कुरुते। उदाकुरुते। सूचित करता है। (२) अवक्षेपण—बाज पक्षी बत्तख को डरवाता है, धमकाता है। (३) सेवन में—गणकों की सेवा करता है, महामात्रों (प्रधान मन्त्रियों) की सेवा करता है। उपकुरुते=सेवा करता है। (४) साहसिक्य में—दूसरे की स्त्री पर बलात्कार करता है। उसमें बिना विचार के प्रवृत्त होने लगता है। (५) प्रतियत्न—लकड़ी पानी के गुण को बदल देती है। काण्ड = सूखा भिण्डी का पौधा गुण को बदल देता है। उसके विद्यमान गुण को बदल देता है यह अर्थ है।

कृञ् धातु से प्रतियत्न में ही षष्ठी विभक्ति और सुट् का आगम होता है। [अतः अन्यत्र यथाप्राप्त द्वितीयादि ही होती है।] (६) प्रकथन में गाथाः प्रकुरुते। कथायें बढ़ा-चढ़ा कर कहता है। जनापवादान् प्रकुरुते। लोगों की बुराई को बढ़ा-चढ़ा कर कहता है। (७) उपयोग में—सौ लगाता है हजार लगाता है। [धर्म के उद्देश्य से सौ और हजार लगाता है—यह अर्थ हेड़ सका है] इनमें ही होता है—इसका क्या फल है? कटं करोति। [चटाई बनाता है।] ॥३२॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के लिए यह सूत्र बनाया गया है। प्रसहन अर्थ में वर्तमान, अधिपूर्वक कृ धातु से आत्मनेपद होता है। प्रसहन = अभिभव = दबाना, अथवा अपराजय [जो दबाने में समर्थ होता है उसीकी पराजय नहीं होती है।] उदा०—तम् अधिचक्रे, उसे दबाया, अभिभूत किया, या पराजित नहीं हुआ।

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनम् = अभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे । तमभिबभूव, न तेन पराजित इति वा ।

प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

१८२. वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ (२७०७)

'कृञः' इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी, न क्रियावचनः । 'क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् ।'

शब्दकर्मण इति किम् ? विकरोति पयः ॥

न्यासः

द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम्, रपरत्वञ्च, 'हलादिः शेषः', 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम् ॥ ३३ ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ 'कर्त्तरि कर्म' इत्येवमादौ क्वचित् कर्मशब्दस्य क्रियावाचिता दृष्टा । इहापि तस्य क्रियावाचिता मा विज्ञायीत्याह—**कर्मशब्द इह कारकाभिधायीति ।** अथ क्रियाभिधायी कस्मान्न भवति ? विपूर्वस्य करोतेः शब्दनक्रियायां वृत्त्यसम्भवात् । **शब्दकर्मण इति ।** धातोरर्थद्वारकं चेदं विशेषणम्—शब्दः कर्मास्येति; शब्दकर्मा धात्वर्थः । तदर्थस्य शब्दकर्मत्वाद् तद्द्वारेण धातुरपि शब्दकर्मेति; अन्यथा हि क्रियावाचित्वाद्धातोः कथं शब्दः कर्मास्येति सम्बन्ध उपपद्यते ॥ ३४ ॥

पदमञ्जरी

दधिकुर्वते परान्' (कि-१.४३) इति भवादृशाश्चेत्परानधिकुर्वते = क्षमया न पराजयन्ते, क्षमन्त इत्यर्थः, तदाह—**न वा तेन पराजित इत्यर्थ इति ।** तेनात्मनेपदवाच्येन कर्त्रा तमित्येतद्वाच्यः कर्मभूतो न पराजित इत्यर्थः । **पृथग्योगकरणमित्यादि ।** प्रकथनोपयोगप्रसहनेषु 'अधेः' इत्युच्यमाने गन्धनादिष्वपि अधिपूर्वादेव स्यात् । अथ तत्राधिग्रहणं न क्रियेत, प्रसहनेऽप्यध्यभावेऽपि प्रसङ्गः, अत उत्सर्गेण प्रसहनं विशेषयिस्यामोति प्रसहने वा उत्सर्गं विशेषयिष्यामीति योगविभाग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यादिवत् कर्मशब्दः क्रियावाची मा विज्ञायीत्याह—**कर्मशब्द इत्यादि ।** विपूर्वस्य करोतेः शब्दक्रियायां वृत्त्यसम्भवात्, कृत्रिमसम्भवे लौकिकस्य ग्रहणायोगाच्च । किंच 'वेः शब्दः' इत्येवं वक्तव्यम्, कर्मग्रहणमनर्थकम्, **विकरोति पय इति** सकर्मकत्वाद् उत्तरेणापि न भवति ॥ ३४ ॥

भावबोधिनी

प्रसहने—यह किस लिये है ? अर्थम् अधिकरोति । [अर्थ = धन को अधिकार में लेता है ।] अधि इस उपसर्ग से विशेषित करने के लिये यह सूत्र अलग से बनाया गया । [अन्यथा पूर्ववर्त्ती सूत्र में ही प्रसहन जोड़ा जा सकता था ।] ॥ ३३ ॥

कृञ्—इसकी अनुवृत्ति होती है । अकर्तृगामी क्रियाफल रहने पर शब्दकर्मक, वि पूर्वक कृ धातु से आत्मनेपद होता है । कर्म शब्द यहाँ कारक का वाची है । क्रियावाची नहीं है । [अतः जब शब्द को कर्म माना जाय तभी इसकी प्रवृत्ति होती है ।] उदा०—सियार आवाज को बिगाड़ कर बोलता है । कौवा आवाज को बिगाड़ कर बोलता है । शब्दकर्मणः [शब्द ही कर्म है जिसका उससे] यह किसलिये है ? विकरोति पयः [दूध विकृत हो जाता है ।] ॥ ३४ ॥

१८३. अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ (२७०८)

'वेः कृञः' इत्यनुवर्त्तते। विपूर्वात् करोतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। विकुर्वते सैन्धवाः। साधुदान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः। ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते। निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः॥

१८४. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥३६॥ (२७०९)

'णीञ् प्रापणे' (धा० पा० ९०१)—अस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। 'णीञ् प्रापणे'—इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु।

सम्माननम्=पूजनम्। नयते चार्वी लोकायते। चार्वी=बुद्धिः, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थान् नयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति।

न्यासः

अकर्मकाच्च ॥ ओदनस्य परिपूर्णा इति। सुहितार्थयोगे षष्ठी। 'पूरणगुणसुहितार्थ' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधेन ज्ञापितमेतत्—सुहितार्थयोगे षष्ठी भवतीति। सुहितार्थाः=तृप्त्यर्थाः। पूर्णास्तृप्ता इत्यर्थः ॥३५॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ सम्माननादिषु विशेषणेष्विति। किंस्विदत्र विशिष्यते नयत्यर्थोऽनेनेति विशेषणम्? किंस्विन्नयत्यर्थ एव विशेषणम्? विशिष्यते व्यावर्त्यतेऽर्थान्तरादिति कृत्वा। तत्र सम्माननमाचार्यकरणं भृतिश्चेति पूर्वेणैवार्थेनैतानि, विशेषणानि परिशिष्टानि तु नयत्यर्थस्वभावानि

पदमञ्जरी

अकर्मकाच्च ॥ ओदनस्य पूर्णा इति। सुहितार्थयोगे षष्ठी भवति, ज्ञापनात्. यदयं पूरणगुणसुहितार्थेति सुहितार्थयोगे या षष्ठी सा न समस्यत इत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवति सुहितार्थयोगे षष्ठीति। अकर्मकादिति किमिति[1]। पूर्वसूत्रे वेरिति योगविभागेनेष्टसिद्धि मन्यते, न चैवमतिप्रसङ्गः, शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात्—कर्मणि यदि भवति शब्द एवेति, कटं विकरोतीति। विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत–शब्दे यदि भवति कर्मण्येवेति, ततश्चात्रापि स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्स्विति। युक्तं सम्माननाचार्यकरणवेतनानां विशेषणत्वम्, तत्र हि प्रापणमेव धात्वर्थः, सम्माननादीनि तु तमेव

भावबोधिनी

'वेः कृञः' इनकी अनुवृत्ति होती है। अकर्मक क्रियावाचक विपूर्वक कृ धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—विकुर्वते सैन्धवाः, अच्छी प्रकार से सिखाये गये घोड़े चौकड़ी भरते हैं। ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते—खूब चावल खाये हुये छात्र बेकार कूद फांद करते हैं, निष्फल चेष्टा करते हैं, यह अर्थ है ॥ ३५ ॥

णीञ् प्रापणे (पहुँचना)—इस धातु से कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद सिद्ध ही है। अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में यह सूत्र आरम्भ किया जा रहा है। 'णीञ् प्रापणे' इस धातु से, सम्मानन आदि सात विशेषण रहने पर, आत्मनेपद होता है।

(१) सम्मानन=पूजन। उदा०—नयते चार्वी लोकायते। चार्वी = बुद्धि, इसके सम्बन्ध के कारण आचार्य भी 'चार्वी' हो जाता है वह आचार्य लोकायत = बौद्ध शास्त्र में पदार्थों को प्रतिष्ठित करता है = उपपत्तियों से सिद्ध करके शिष्यों को समझाता है। वे शिष्य युक्तियों द्वारा स्थापित होते हुये सम्मानित = पूजित होते हैं।

---

१. एतत्पाठपर्यालोचनयानुमीयते—वृत्तावयं पाठो भ्रष्ट इति। यद्वा स्पष्टतार्थं पदमंजरीकारेणैव योजितः।

उत्सञ्जनम् = उत्क्षेपणम् । माणवकमुपनयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।

आचार्यकरणम् = आचार्यक्रिया । माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति, यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

ज्ञानम् = प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः ।

भृतिः = वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः ।

विगणनम् = ऋणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः ।

व्ययः = धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । धर्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ।

एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥

न्यासः

द्वितीयेन विशेषणानि । **नयते चार्वी लोकायत इति ।** अत्र नयतेः प्रापणमर्थो विशेष्यः, शिष्यसम्माननन्तु तस्य फलभावेन विशेषणम् । तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वीत्युच्यत इति । यथा कुन्तान् प्रवेशयेत्युक्ते कुन्तशब्दः कुन्तसम्बन्धात् पुरुषेष्वपि वर्त्तते, तथेहापि चार्वीशब्दश्चार्वीसम्बन्धादाचार्येऽपि । **स्थिरीकृत्येति ।** निश्चलीकृत्येत्यर्थः । निश्चलत्वन्तु तेषामनन्यार्थभावः । **स्थाप्यमाना इति ।** लोकायते शास्त्रे पदार्थानां सम्यगवबोधः । **पूजिता भवन्तीति ।** अभिलषितार्थसम्पादनमेव तेषां पूजा । अभिलषितोऽर्थस्तु लोकायते शास्त्रे पदार्थानां सम्यगवबोधः । **उत्क्षिपतीत्यर्थ इति ।** एतेनोत्सञ्जनं नयतेरर्थः, न तु तस्य विशेषणमिति दर्शयति । एवं **निश्चिनोतीत्यर्थ** इत्यादिभिरपि ज्ञानादीनां यथासम्भवं नयत्यर्थनां दर्शयतीति वेदितव्यम् । **ईदृशेनेति ।** यादृशः

पदमञ्जरी

विषयतया व्यवच्छिन्दन्ति । उत्सञ्जनादीनां त्वयुक्तम्; तेषामेव धात्वर्थत्वात्, तद्व्यतिरिक्तस्य विशेष्यस्यासम्भवात्, उच्यते; सम्माननादेरुत्सञ्जनादेश्च विशेषणत्वं समानं पूर्वोक्तं धात्वर्थविशेषणम्, उत्तरस्तु धातुविशेषणमिति विशेष्यमात्रं भिद्यते, अतः सुष्ठूक्तम्—**सम्माननादिषु विशेषणेष्विति । चार्वी बुद्धिरिति ।** चारुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । **आचार्योऽपि चार्वीति ।** यथा यष्टीः प्रवेशयेति पुरुषेष्वजहत्स्वलिङ्ग एव यष्टिशब्दः, तद्वच्चार्वीशब्दः । **ते युक्तिभिरित्यादि ।** पूर्वस्मिन् वाक्ये गुणभावेनापि प्रकृताः शिष्याः तच्छब्देन परामृश्यन्ते । **स्थाप्यमानेति ।** तिष्ठतिः प्रतिपादनेऽत्र वर्त्तते । ते शिष्याः युक्तिभिः प्रतिपाद्यमानाः = निष्पाद्यमान इत्यर्थः । **पूजिता भवन्तीति ।** अभिलषितार्थसंपादनमेवैतेषां पूजा । पदार्था युक्तिभिः स्थाप्यमाना इति तु व्याख्याने पदार्थानामचेतनत्वात् न मुख्यं सम्माननम् ।

उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । तेनोत्सञ्जनं नयतेरर्थ इति दर्शयति ।

आचार्यकरणमाचार्यक्रियेति । सूत्रे च कारणावस्थाया विवक्षितत्वात् च्विः प्राप्तोऽपि विकल्पाधिकारान्न कृतः । तथा वृत्तौ चाचार्यीकुर्वन्निति च्विः प्रयुक्तः । ननूपनयनं माणवकस्य संस्कारः, येनासावध्ययने योग्यो

भावबोधिनी

(२) उत्सञ्जन = उत्क्षेपण (उछालना) । उदा०—माणवकमुपनयते—माणवक को उछालता है ।

(३) आचार्यकरण=आचार्यक्रिया । माणवक को ऐसी विधि से अपने पास लाता है जिससे वह उपनेता स्वयम् आचार्य बन जाता है । माणवकम् उपनयते । बच्चे का उपनयन करता है । अपने को आचार्य बनाता हुआ बच्चे को अपने पास पहुँचा लेता है—यह अर्थ है ।

(४) ज्ञान = प्रमेय का निश्चय । नयते चार्वी लोकायते । बुद्धि लोकायत शास्त्र में प्रमेय = तत्त्व का निश्चय करती है, यह अर्थ है ।

(५) भृति = वेतन । कर्मकरान् उपनयते । नौकरों को वेतन देकर अपने पास कर लेता है ।

१८५. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ (२७१०)

नयतेः कर्त्ता देवदत्तादिर्लकारवाच्यः। कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति। शरीरम्=प्राणिकायः, तदेकदेशोऽपि शरीरम्। क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते।

कर्तृस्थ इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति। अशरीर इति किम्? गडुं विनयति। घाटां विनयति। कर्मणीति किम्? बुद्धया विनयति। प्रज्ञया विनयति।

न्यासः

शास्त्रोक्तो विधिः, तादृशेनेत्यर्थः। अत्राप्याचार्यकरण नयत्यर्थस्य फलभावेनैव विशेषणम्। **कर्मकरानुपनयते इति।** अत्र हि भृतिर्हेतुभावेन नयत्यर्थस्य समीपकरणस्य विशेषणम्। **ऋणादेरिति।** आदिशब्देन करशुल्क-दण्डादीनां ग्रहणम्। **करो** नाम राजग्राह्यो भागः कर्षकैः रक्षार्थं परिकल्पितः। **धर्मादिष्विति।** आदिशब्देन कामादिष्वपि॥ ३६ ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ नयतेः कर्त्तेति। अर्थद्वारकः सम्बन्धो वेदितव्यः। **तदेकदेशोऽपि शरीर-मिति।** समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति भावः। कथं पुनर्मुख्ये सति गौणस्यापि ग्रहणं लभ्यते? शरीरग्रहणात्। इह लघुत्वात् कायग्रहणे कर्तव्ये यच्छरीरग्रहणं करोति तच्छरीरैकदेशोऽपि शरीरश्रुत्या नाम गृह्येतेत्येवमर्थम्। **क्रोधं विनयते इति।** अत्र नयतेर्यः कर्त्ता स हि बुद्धीन्द्रियदेहसमुदायस्वभावो

पदमञ्जरी

भवति, न त्वनेनाचार्ये कश्चिदतिशयो जन्यते; आचार्यशब्दस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमुपनीयाध्यापनं नाम क्रिया-विशेषः, यथोपाध्यायशब्दस्यैकदेशाध्यापनं तत्कथमाचार्यकरण आत्मनेपदं विधीयते इत्यत आह—**माणवकमी-दृशेनेत्यादि।** एवं मन्यते—उपनीयाध्यापनेनादृष्टरूपः कश्चिदतिशय आचार्ये जन्यते, तदेव प्रवृत्तिमित्तमाचार्य-शब्दस्येति तदाह—**स्वयमाचार्यः सम्पद्यते इति।** 'आत्मानमाचार्यीकुर्वन्' इति च हेतुलक्षणे लटः शत्रादेशः। **ईदृशेनेति।** यादृशः शास्त्रोक्तो विधिस्तादृशेनेत्यर्थः। ननु यद्याचार्यकरणमुपनयनस्य प्रयोजनं तत्कर्त्रभिप्रायमिति नार्थ आचार्यकरण आत्मनेपदविधानेन? उच्यते; नोपनयनेनाचार्यत्वं जन्यते, किं तर्हि? तत्पूर्वकेणाध्यापनेन। उपनयनक्रियायास्तु माणवकसंस्कारः साक्षात् फलम्। एवं संस्कृतस्य माणवकस्य यदध्यापनं तेनाचार्यत्वं जन्यते इति न तदुपनयनायाः क्रियायाः फलम्। यच्च तस्याः फलं, तन्माणवकगामि, न कर्तृगामि।

निश्चिनोतीत्यर्थ इति। अनेन ज्ञानं नयतेरर्थ इत्याह। **कारं विनयते इति।** कर एव कारः, प्रज्ञादिः, राजग्राह्यो भागः कर्षकैः कल्पितः॥ ३६ ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ नयतेरात्मनेपदविधानात्तत्सम्बन्ध्येव कर्त्ता लकारवाच्यः प्रत्यासन्नो गृह्यत इत्याह—**नयतेः कर्त्तेति। तदेकदेशोऽपि शरीरमिति।** अपिशब्दोऽवधारणे। इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्वं लौकिकाः प्रतियन्ति, न तद्व्यतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य। न च शरीरमेव शरीरस्थं भवति, अतस्तदेकदेश एव तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः। अत्र क्रोधाद्यपनयनफलं कर्त्रभिप्रायमिति 'स्वरितञितः' इत्येव

भावबोधिनी

(६) विगणन—ऋण आदि देना। मद्राः करं विनयन्ते। मद्रदेशवासी राजा को कर देते हैं।

(७) व्यय—धर्मादि कार्यों में लगाना। शतं विनयते, सहस्रं विनयते। धर्मादि कार्य के लिये सौ और हजार रुपये लगाता है। इनमें ही हो—यह किसलिये है? अजां नयति ग्रामम् [बकरी को गाँव ले जाता है।] ॥ ३६ ॥

नी धात्वर्थ का कर्ता देवदत्त आदि लकार का वाच्य होता है। कर्ता में स्थित, शरीर-भिन्न कर्म करने पर 'नी' धातु से आत्मनेपद होता है। शरीर=प्राणी का शरीर, इसका एक अवयव भी शरीर होता है। [अतः अवयव भी कर्म नहीं होना चाहिये।] उदा०—क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते। [क्रोध दूर करता है, मन्यु=क्रोध दूर करता है।]

१८६. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ (२७११)

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे' (१.२.७८) **प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति। वृत्तिः= अप्रतिबन्धः। सर्गः=**उत्साहः। **तायनम्=स्फीतता। वृत्तौ तावत्–ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः। ऋजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः। सर्गे—व्याकरणाध्ययनाय क्रमते। उत्सहते इत्यर्थः। तायने–अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते। स्फोतीभवन्तीत्यर्थः।**

एतेष्विति किम्? अपक्रामति॥

१८७. उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥ (२७१२)

न्यासः

देवदत्तादिः। तत्रैव कर्म क्रोधो वर्त्तत इति कर्तृस्थं कर्माशरीरं भवति। एवं गडु **विनयतीत्यादौ गडवादेः** शरीरैकदेशस्य कर्मणः कर्तृस्थाभावो वेदितव्यः। अत्र च क्रोधाद्यपगमः **क्रियाफलं कर्त्रभिप्राय एवेति** 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमेतद् वचनं वेदितव्यम्—**कर्तृस्थे कर्मण्यशरीर एव, नान्यत्रेति** ॥ ३७ ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ शेषलक्षणेन क्रमेः परस्मैपदे प्राप्त आत्मनेपदं विधीयते। **वृत्त्यादयोऽर्था** अप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासु प्रसिद्धाः ॥ ३८ ॥

उपपराभ्याम् ॥ संक्रामतीति। 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः ॥ ३९ ॥

पदमञ्जरी

सिद्धे नियमार्थमिदम्—कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरस्थ एवेति। **अथ कथम् 'विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजित-क्रोधरया जिगीषवः'** इति?

केचिदाहुः—अपगमे वर्तमानादिदमात्मनेपदविधानं भवति, **अत्र तु करोत्यर्थे प्राप्त्यर्थे** वा वर्तते, अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति ॥ ३७ ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ सर्ग उत्साह इति। 'सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे', 'येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्टः' इत्यादौ दर्शनात्सृजिरुत्सहार्थः। वृत्त्यादिष्विति किम्? अपक्रामति ॥ ३८ ॥

भावबोधिनी

कर्तृस्थे—इसका क्या फल है? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति [देवदत्त यज्ञदत्त के क्रोध को दूर करता **है। कर्त्ता से भिन्न में क्रोध स्थित है]** 'अशरीरे' [शरीर अथवा अवयव न हो]—इसका क्या फल है? गडुं विनयति, घाटां **विनयति [गलगंड को झुकाता है। घांटी को झुकाता है] कर्मणि—इसका क्या फल है? बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति [बुद्धि से विनम्र होता है, प्रज्ञा से विनम्र होता है।] ॥ ३७ ॥**

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।३) **से परस्मैपद प्राप्त रहने पर वृत्ति आदि तीन अर्थों में क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। वृत्ति = प्रतिबन्ध न होना। सर्ग = उत्साह। तायन = स्फीतता, विस्तार। (१) वृत्ति अर्थ में— ऋक्षु अस्य क्रमते बुद्धिः [ऋचाओं में इसकी बुद्धि बिना रोक टोक के चलती है।]** प्रतिबद्ध नहीं होती है। **यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः [यजुर्वेद-मन्त्रों में इसकी बुद्धि खूब चलती है। (२) सर्ग =** व्याकरणाध्ययनाय **क्रमते** [व्याकरण पढ़ने में **उत्साहित होता है।] उत्साहित होता है—यह अर्थ है। (३) तायन में—अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते [इसमें शास्त्र समृद्ध = विस्तृत होते हैं] विस्तृत होते हैं—यह अर्थ है।**

इनमें ही हो—इसका क्या फल है? अपक्रामति [पीछे हटता है।] ॥ ३८ ॥

वृत्ति-सर्ग-तायनेषु—इसकी अनुवृत्ति होती है। वृत्ति आदि उपर्युक्त अर्थों में वर्तमान, उप तथा परा पूर्वक [illegible] आत्मनेपद होता है। तो यह किसलिये बनाया गया है? उपसर्ग का नियम करने के लिये—यदि उपसर्ग-

'वृत्तिसर्गतायेनेषु' इति वर्त्तते। उपपरापूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्याविष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते ? उपसर्गनियमार्थम्—सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव, नान्यपूर्वादिति। उपक्रमते, पराक्रमते।

उपपराभ्यामिति किम् ? संक्रामति। वृत्त्यादिष्वित्येव—उपक्रामति, पराक्रामति॥

१८८. आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ (२७१३)

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आक्रमते आदित्यः। आक्रमते चन्द्रमाः। आक्रमन्ते ज्योतींषि।

उद्गमन इति किम् ? आक्रामति माणवकः कुतुपम्।

ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.४०, वा० १)। इह मा भूत्—आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् (म० भा० १.३.४०)॥

न्यासः

आङ उद्गमने॥ आक्रामति माणवकः कुतपमिति। अवष्टभ्नातीत्यर्थः। **ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यमिति।** ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनामुद्गमन एवात्मनेपदं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'अनुपसर्गाद्वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते सिंहावलोकितन्यायेन, सा च व्यवस्थितविभाषा; तेन ज्योतिरुद्गमन एव भविष्यति, नान्यत्रेति। यदि तर्हि 'वा' ग्रहणमनुवर्त्तते, उत्तरयोरपि योगयोरनुवर्त्तेत ? मण्डूकप्लुतिन्यायेन नानुवर्तिष्यत इत्यदोषः॥ ४०॥

पदमञ्जरी

उपपराभ्याम्॥ उपपराभ्यामिति किमिति। उपसर्गनियमः किमर्थः इत्यर्थः। **संक्रामतीति।** 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घः॥ ३९॥

आङ उद्गमने॥ आक्रामति माणवकः कुतुपमिति। अवष्टभ्नातीत्यर्थः। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः, 'कुत्वा डुपच्'। **कुतुपमिति** पाठे कुतुपो दर्भसंस्तरः। **आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति।** उद्गमने क्रमिरकर्मकः, तस्माद्धर्म्यतलादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यम्। यद्वा—उद्गमनपूर्विकायां व्याप्तावत्र क्रमिर्द्रष्टव्यः। इह तु **'नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमात्'** इति क्रमिर्व्याप्तौ वर्तन्ते; नोद्गमने॥ ४०॥

भावबोधिनी

पूर्वक क्रम से आत्मनेपद हो तो 'उप और परा पूर्वक से ही हो, अन्य पूर्वक से न हो।' उपक्रमते, पराक्रमते। [उपक्रम= प्रारम्भ करता है, पराक्रम करता है।]

उपपराभ्याम्—[उप और परा से परवर्त्ती] इसका क्या फल है ? संक्रामति। [यहाँ नहीं होता है।] वृत्ति आदि अर्थों में ही हो—इसका क्या फल है ? उपक्रामति, पराक्रामति—[यहाँ नहीं होता है]॥ ३९॥

उद्गमन [उदय अर्थ में वर्तमान, आङ्पूर्वक क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—आक्रमते आदित्यः, आक्रमते चन्द्रमाः, आक्रमन्ते ज्योतींषि। [सूर्य उदित होता है। चन्द्रमा उदित होता है। तारागण उदित होते हैं।]

उद्गमने—इसका क्या फल है ? आक्रामति माणवकः कुतुपम् [बच्चा कुप्पी या कुशासन को बन्द करता है।] *ज्योति के उद्गमन में—यह कहना चाहिये।* यहाँ पर न हो—आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्—[महल से धुआँ व्याप्त करता है]॥ ४०॥

पादविहरण = पैर उठाना अर्थ में वर्तमान, विपूर्वक क्रम धातु से आत्मनेपद होता है। विहरण = पैर उठाना, चलना। उदा० सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते [घोड़ा पैर अच्छी तरह उठाता है, चलता है।] घोड़ा आदि की चालविशेष को विक्रमण कहा जाता है। यद्यपि क्रम धातु पादविहरण [पैर उठाना = चलना] अर्थ में ही पढ़ी गयी है तथापि 'धातुयें अनेकार्थक होती हैं' इस नियम के अनुसार यहाँ कहा गया है।

१८९. वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥ (२७१४)

विपूर्वात् क्रमतेः पादविहरणेऽर्थे **वर्त्तमानादात्मनेपदं** भवति। विहरणम्=**विक्षेपः। सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते। अश्वादीनां** गतिविशेषो **विक्रमणमुच्यते। यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पठ्यते—'क्रमु पादविक्षेपे'** (धा० पा० ४७३) **इति, तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तम्।**

पादविहरणे इति किम् ? विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

१९०. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ (२७१५)

'प्र उप' इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ=तुल्यार्थौ भवतः। क्व चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्मणि। प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम्।

समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। **अपरेद्युरुपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। अथ 'उपपराभ्याम्'** (१. ३. ३९) **इत्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति ? वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥**

१९१. अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ (२७१६)

न्यासः

वेः पादविहरणे ॥ विक्रामत्यजिनसन्धिरिति। द्विधा भवति। स्फुटतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ प्रक्रमते, उपक्रमते इति। आरभत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ अप्राप्तविभाषेयमिति। वृत्त्यादीनां निवृत्तत्वात् ॥ ४३ ॥

पदमञ्जरी

वेः पादविहरणे ॥ विक्रामत्यजिनसन्धिरिति। द्विधा भवति, स्फुटतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ अन्योऽन्यसाहचर्यात्प्रोपयोरुपसर्गयोर्ग्रहणम्. न प्रातिपदिकान्तरकर्मप्रवचनीययोः, नापि क्रियान्तरसम्बन्धिनोः, नाप्यनर्थकयोरित्याह—**प्र उप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यामिति। तुल्यार्थाविति।** एतेन समोऽर्थो ययोरिति समर्थौ, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्, संशब्दस्यैव वाऽनेकार्थत्वात्तुल्यार्थत्वमिति दर्शयति। ननु 'समर्थः पदविधिः' इत्यादौ सम्बन्धार्थत्वं प्रसिद्धम्, सत्यम्; इह तु धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्यान्न परस्परेण सम्बन्धार्थत्वम्। धातुना चोपसर्गयोः सम्बन्धोऽव्यभिचारी; तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थः। **प्रक्रमते इति।** आरभत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ अप्राप्तविभाषेयमिति। 'उपपराभ्याम्' इत्यस्य नियमार्थत्वाद् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्ग-

भावबोधिनी

पादविहरणे—इसका क्या फल है ? विक्रामति अजिनसन्धिः [चमड़े का जोड़ टूटता है।] ॥ ४१ ॥

प्र तथा उप—इन उपसर्गों से परे क्रम धातु से आत्मनेपद होता है यदि ये दोनों उपसर्ग समर्थ = तुल्यार्थक हों तो। इन दोनों की तुल्यार्थता कहाँ है ? आदिकर्म में। [किसी क्रिया की प्रारम्भिक स्थिति को आदि कर्म कहते हैं।] उदा०—प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम्। [भोजन करना आरम्भ करता है।]

समर्थाभ्याम् [= तुल्य अर्थवालों से परे] यह किस लिये है ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति [पहले दिन] जाता है—यह अर्थ है। अपरेद्युः उपक्रामति [दूसरे दिन] आ जाता है—यह अर्थ है।

'उप पराभ्याम्—' इसी सूत्र से इनमें आत्मनेपद क्यों नहीं होता ? उस सूत्र में 'वृत्ति-सर्गतायनेषु' की अनुवृत्ति होती है। इन अर्थों से भिन्न स्थलों पर यह प्रत्युदाहरण है ॥ ४२ ॥

'क्रमः' इसकी अनुवृत्ति होती है। यह अप्राप्त-विभाषा है। [क्योंकि किसी से प्राप्ति न रहने पर यह विकल्प किया गया है।] उपसर्ग से रहित क्रम धातु से आत्मनेपद विकल्प से होता है। क्रमते, क्रामति।

'क्रम' इति वर्त्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। उपसर्गवियुक्तात्क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति। क्रमते। क्रमति।

अनुपसर्गादिति किम्? संक्रामति ॥

१६२. अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥ (२७१७)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१. ३. ७८) प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति। अपह्नवः= अपह्नुतिः, अपलापः। सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते, न केवलः। शतमपजानीते, सहस्रमपजानीते अपलपतीत्यर्थः।

अपह्नव इति किम्? न त्वं किञ्चिदपि जानासि ॥

१६३. अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ (२७१८)

न्यासः

अपह्नवे ज्ञः ॥ शतमपजानीते इति। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः, श्ना, पूर्ववद् 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम् ॥ ४४ ॥

अकर्मकाच्च ॥ कथञ्चायमकर्मक इति। एवं मन्यते—सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं कर्म, अतस्तेन

पदमञ्जरी

विषयमेवेति न तत्रायं विकल्प इति भावः ॥ ४३ ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ शेषादित्यादि। असत्यस्मिन् सूत्रे अयमविशेष एव भवतीति भावः। **सोपसर्गश्चेति।** तेन 'अनुपसर्गाज् ज्ञः' इत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले न सिद्ध्यतीति भावः। **अपजानीते इति।** 'ज्ञाजनोर्जा' ॥ ४४ ॥

अकर्मकाच्च ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदमिति। अथ कर्त्रभिप्राये कथम्, तत्राह—**कर्त्रभिप्राये हीति।** ननु

भावबोधिनी

अनुपसर्गात् [उपसर्ग से रहित से]—यह किस लिये है? संक्रामति [संक्रमण करता है।] ॥ ४३ ॥

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् (पा० सू० १।२।३) इससे परस्मैपद प्राप्त रहने पर अपह्नव अर्थ में वर्तमान ज्ञा धातु से आत्मनेपद होता है। अपह्नव = छिपाना, अपलाप। यह उपसर्गयुक्त ही अपह्नव अर्थ में प्रयुक्त होता है, अकेला नहीं। उदा०—शतम् अपजानीते [सौ रुपयों के लिये झूठ बोलता है।] सहस्रम् अपजानीते [हजार रुपयों के लिये झूठ बोलता है।]

अपलाप करता है = झूठ बोलता है, यह अर्थ है।

अपह्नवे—इसका क्या फल है? न त्वं किञ्चिदपि जानासि। [तुम कुछ भी नहीं जानते हो।] ॥ ४४ ॥

अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है; क्योंकि कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर अकर्मक = अकर्मकक्रियावाचक से आत्मनेपद का विधान 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' [पा० सू० १।३।७६] से होता है। उदा०—सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते [घी समझ कर प्रवृत्त होता है, शहद समझ कर प्रवृत्त होता है।] यह अकर्मक किस प्रकार है? यहाँ सर्पिः (घी) ज्ञेयत्व [ज्ञानविषयत्व] रूप से विवक्षित नहीं है; तो क्या? ज्ञानपूर्वक प्रवृत्ति में करणत्व रूप से विवक्षित है। जैसी की 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (पा० सू० १।२।३) अज्ञानार्थक ज्ञा धातु के करण में शेषत्वेन विवक्षा में षष्ठी होती है) इससे षष्ठी की जाती है। उदा०—सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। घी रूपी उपाय के द्वारा प्रवृत्त होता है, यह अर्थ है।

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्, कर्त्रभिप्राये हि 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' (१. ३. ७६) **इति जानातेरकर्मकादकर्मक-क्रियावचनादात्मनेपदं भवति। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। कथं चायमकर्मकः ? नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि ? ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन। तथा च**—'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२. ३. ५१) **इति षष्ठी विधीयते। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः।**

अकर्मकादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

१६४. संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ (२७१६)

'ज्ञः' इति वर्त्तते। सकर्मकार्थमिदम्। 'सं प्रति' इत्येवं पूर्वात् जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। आध्यानम्=उत्कण्ठास्मरणम्। शतं संजानीते। सहस्रं संजानीते। शतं प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते।

न्यासः

कर्मणा सकर्मक एवायमित्यभिप्रायः। **कथमिति**। न कथञ्चिदित्यर्थः। **तथा चेत्यादिना** 'नात्र सर्पिरादि कर्मत्वेन, अपि तु करणत्वेन विवक्षितम्' इत्यत्र युक्तिमाह—**सर्पिषोपायेनेत्यादि**। यस्य सर्पिःऽभिषङ्गो विना तेन भुजिक्रियायामभिलाषो न भवति तस्य भोजने प्रवृत्तिं प्रति सर्पिरुपायभावं प्रतिपद्यत इति तेनोपायेन स प्रवर्त्तत इति।

अकर्मकादिति किमिति। 'नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्। किं तर्हि ?....करणत्वेन' इति ब्रुवता वृत्तिकृता साक्षाच्छब्दोपात्तेन करणेन सकरणादात्मनेपदं भवतीत्युक्तं भवति। एवञ्च सकरणादित्येवं **वाच्यम्**, किमकर्मकग्रहणेनेति भावः। एवमुच्यमाने करणयुक्तात् सकर्मकादपि स्यादिति दर्शयितुमाह—**स्वरेण पुत्रं जानातीति** ॥ ४५ ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ **उत्कण्ठास्मरणमिति**। उत्कण्ठापूर्वकस्मरणमिति। **मातुरिति**। 'अधीगर्थद-

पदमञ्जरी

सोपसर्गात्कर्त्रभिप्रायेऽप्यनेनैवात्मनेपदमेषितव्यम्—औषधस्यानुजानीते, औषधस्यानुजिज्ञासत इति; तस्मात्सर्पिषो जानीते इत्युदाहरणाभिप्रायमेतद्वेदितव्यम्। **कथं चायमकर्मक इति**। 'सर्पिषः' इति कर्मणि शेषत्वेन षष्ठी, न माषाणामश्नीयादितिवत्। तेन सर्पिरादिना ज्ञेयेन सकर्मक इति मत्वा प्रश्नः।

अकर्मकादिति किमिति। यदि सर्पिरादि करणत्वेन विवक्षितम्, तर्हि करणादिति वक्तव्यमित्यभि-प्रायः। एवमुच्यमाने सकर्मकादपि स्यादेवेति दर्शयति—**स्वरेणेति** ॥ ४५ ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ उत्कण्ठास्मरणं उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्। **मातुरिति**। 'अधीगर्थदयेशाम्' इति षष्ठी। ननु 'शेष' तत्रानुवर्तते, तेन कर्म शेषत्वेन विवक्षितव्यमिति अकर्मकत्वात्पूर्वेणात्मनेपदप्रसङ्गः।

भावबोधिनी

अकर्मकात्—यह किसलिये है ? स्वरेण पुत्रं जानाति [आवाज से पुत्र को जान लेता है।] ॥ ४५ ॥

'ज्ञः' इसकी अनुवृत्ति होती है। सकर्मक के लिये यह सूत्र है। सम् और प्रति पूर्वक, अनाध्यान अर्थ में वर्तमान, ज्ञा धातु से आत्मनेपद होता है। आध्यान = उत्कण्ठापूर्वक स्मरण। उदा०—शतं संजानीते, सहस्रं सञ्जानीते [सौ की प्रतिज्ञा करता है, हजार के लिये प्रतिज्ञा करता है।] शतं प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते [सौ के लिये और हजार के लिये प्रतिज्ञा करता है। रुपये अर्थतः प्रतीत हो जाते हैं।]

अनाध्याने इति किम् ? मातुः संजानाति, पितुः संजानाति । उत्कण्ठते इत्यर्थः (२. ३. ५२) ।

१९५. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ (२७२०)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे [१. ३. ७८) **प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवति। भासनम्=दीप्तिः। वदते चार्वी लोकायते। भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। उपसंभाषा = उपसान्त्वनम्। कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञानम् = सम्यगवबोधः। वदते चार्वी**

न्यासः

येशां कर्मणि' इति षष्ठी ॥ ४६ ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ भासनादिष्वर्थेषु विशेषणेष्विति। अत्रापि किंस्विद्विशिष्यते वदत्यर्थोऽनेनेति विशेषणम् ? किंस्विद्वदत्यर्थ एव, विशेषणं ह्यर्थान्तराद् विशिष्यते = व्यवच्छिद्यत इति कृत्वा ? तत्रोपसम्भाषोपसान्त्वनमुपमन्त्रणञ्च द्वितीयेनार्थेन वदत्यर्थ एव विशेषणम्। परिशिष्टानि तु भासनादीनि प्रथमेनार्थेन विशेषणानि। **भासमानेत्यादिना** भासनं वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशेषणमिति दर्शयति। तथा ह्यत्र भासमान इति 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यनेन शानजादेशो विहितः। **जानातीत्यादिना** ज्ञानं वदत्यर्थस्य विषयिभावेन विशेषणमिति दर्शयति। ज्ञानेन ह्यसौ वदितुं जानाति। अत्र येन ज्ञानेन वदनं

पदमञ्जरी

'अनाध्याने' इत्यस्य तु मातरं संजानातीति व्यावर्त्यं स्याद्यत्र कर्मतैव विवक्षिता, नैष दोषः; 'अनाध्याने' इति **विभज्यते,** तेन पूर्वयोगस्यापि शेषो भविष्यति ॥ ४६ ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ भासनादिष्विति। अत्रापि किञ्चिद्धातोर्विशेषणम्, किञ्चिद्धात्वर्थस्य। उपसान्त्वनम् = उपच्छन्दनम्, धातोः, भासनादि धात्वर्थस्य। **भासमान इति।** हेतौ लटः शानजादेशप्रयोगेण भासनं हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। शिष्यैः स्तूयमानो भासते। तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थस्य प्रतिभासनात् सुष्ठु वदनं भवति, तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुम्। **जानाति वदितुमिति।** 'शकधृष'

भावबोधिनी

अनाध्याने [उत्कण्ठापूर्वक स्मरण न होने पर] इसका क्या फल है ? मातुः संजानाति, पितुः संजानाति। [माता के लिये, पिता के लिये] उत्कण्ठित होता है—यह अर्थ है। अर्थात् माता का और पिता का उत्कण्ठापूर्वक स्मरण करता है ॥ ४६ ॥

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, भासन आदि छह विशेषण रहने पर वद धातु से आत्मनेपद होता है। भासन=दीप्ति=प्रकाश। उदा०—(१) वदते चार्वी लोकायते [आचार्य लोकायत शास्त्र में प्रकाशित होता है।] भासमान=दीप्त होता हुआ उस शास्त्र में पदार्थों को व्यक्त करता है, यह अर्थ है। (२) उपसंभाषा=सान्त्वना देना। कर्मकरान् उपवदते। नौकरों को सान्त्वना देता है। यह अर्थ है। (३) ज्ञान = अच्छी प्रकार से समझना। वदते चार्वी लोकायते। आचार्य लोकायत शास्त्र में बोलना जानता है—यह अर्थ है। [चार्वी = बुद्धि, उसके सम्बन्ध से आचार्य भी चार्वी कहा जाता है।] (४) यत्न = उत्साह। क्षेत्रे वदते, गेहे वदते। खेतविषयक और घरविषयक उत्साह को प्रकट करता है, यह अर्थ है। (५) विमति = नाना प्रकार की बुद्धि। गेहे विवदन्ते, क्षेत्रे विवदन्ते [घर के विषय में या खेत के विषय में विवाद करते हैं।] विमति में फँसे हुये विचित्र बातें करते हैं—यह अर्थ है। (६) उपमन्त्रण = एकान्त में बात करना। परदारानुपवदते। [दूसरे की स्त्री से एकान्त में बात करता है] उपच्छन्दयति (= प्रिये ! मुझे चाहो, मैं तुम्हें यह दूँगा, वह दूँगा आदि कहकर अपने उद्देश्य में खींचना चाहता है—) यह अर्थ है।

लोकायते। जानाति वदितुमित्यर्थः। यत्नः = उत्साहः। क्षेत्रे वदते, गेहे वदते। तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। विमतिः = नानामतिः। क्षेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते। विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः। उपमन्त्रणम् = रहस्युपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते। परदारानुवदते। उपच्छन्दयतीत्यर्थः।

एतेष्विति किम्? यत्किञ्चिद्वदति॥

१९६. व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ ४८॥ (२७२१)

'वदः' इति वर्त्तते। व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणम्, तत्र वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति। ननु 'वद व्यक्तायां वाचि' (धा० पा० १००९) इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन? प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेतत्। व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः, तेषां समुच्चारणे यथा स्यात्। संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः। संप्रवदन्ते क्षत्रियाः।

न्यासः

वदत्यर्थं जानाति, तत्र तेनैव विषयेण परिच्छेद्येन विषयीभवति। **तद्विषयमित्यादिना** यत्र आविष्करणस्य वदत्यर्थस्य हेतुभावेन विशेषणमित्याचष्टे। उत्साहो ह्याविष्क्रियमाण आविष्करणक्रियायाः कर्माख्यं साधनं भवति, साधनञ्च हेतुः; कारकाणां क्रियानिमित्तत्वात्। **विमतिपतिता इत्यादिना** विमतिर्भाषणस्य वदत्यर्थस्य हेतुभावेन विशेषणमिति दर्शयति। सत्यां विमतौ विचित्रं नानाप्रकारं भाषन्ते। यदि ह्यभिन्ना मतिः स्यादभिन्नमेव भाषेरन्। **उपच्छन्दयतीति**। 'भद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामि' इत्येवमादिभिरभीष्टेऽर्थे प्रवर्त्तयतीत्यर्थः॥ ४७॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमिति। यदि तदर्थं व्यक्तवाचामिति नोच्येत, 'वरतनु

पदमञ्जरी

इत्यादिना तुमुन्, अत्र वदत्यर्थो ज्ञानस्य विषयः, ज्ञानं विषयि। **तद्विषयमित्यादि**। अत्र यत्नोऽस्याविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य कर्म। **विमतिपतिता इति** हेतुगर्भविशेषणं प्रयुञ्जानो विमतिर्हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। विमतौ हि सत्यां विचित्रभाषणरूपो वदत्यर्थो निवर्तते। **उपच्छन्दयतीति**। 'भद्रे भजस्व माम्, इदं ते दास्यामि' इति, स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थः॥ ४७॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ मनुष्याः प्रसिद्धा इति। यद्यपि कुक्कुटादिरुतमपि स्वरूपेण व्यक्तम्—अस्येदं रुतमस्येदमिति। मनुष्यवाक्तु व्यक्ततरा भवति, वर्णात्मकत्वाद्, अर्थावगतिहेतुत्वाच्च, अतस्त एव गृह्यन्ते। शुकशारिकादीनां तु पुरुषप्रयत्नवशेन क्वाचित्कं व्यक्तवाक्त्वम्, न स्वाभाविकमिति न तेषां ग्रहणम्।

भावबोधिनी

इनमें ही हो—इसका क्या फल है? यत्किञ्चित् वदति। [जो कुछ बोलता है।]॥ ४७॥

'वदः' इसकी अनुवृत्ति होती है। व्यक्तवाणी वालों का समुच्चारण = सहोच्चारण, इस अर्थ में वर्तमान वद धातु से आत्मनेपद होता है।

प्रश्न—'वद व्यक्तायां वाचि' वद धातु व्यक्त वाणी अर्थ में ही पठित है तब यहाँ 'व्यक्त-वाचाम्' इस विशेषण का क्या लाभ? प्रसिद्धि के उपसंग्रह के लिये—यह है। क्योंकि व्यक्तवाक् [स्पष्ट बोलने वाले] मनुष्य ही प्रसिद्ध हैं, उनके सामूहिक उच्चारण में ही हो। [कुक्कुट आदि पशु या पक्षियों के उच्चारण में न हो] उदाहरण—सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः, सम्प्रवदन्ते क्षत्रियाः [ब्राह्मण एक साथ मिलकर बोलते हैं, क्षत्रिय एक साथ मिलकर बोलते हैं।]

व्यक्तवाचाम् [व्यक्त वाणीवालों का]—यह किसलिये है? सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः [मुर्गे बोलते हैं।] समुच्चारणे—इसका क्या फल है? ब्राह्मणः वदति, क्षत्रियः वदति [ब्राह्मण बोलता है, क्षत्रिय बोलता है।] यहाँ अकेले का

व्यक्तवाचामिति किम् ? (वरतनु) संप्रवदन्ति कुक्कुटाः (म० भा० १.३.४८) **समुच्चारणे इति किम् ? ब्राह्मणो वदति । क्षत्रियो वदति ॥**

१६७. अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ (२७२२)

'वदः' इति 'व्यक्तवाचाम्' इति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकाद् व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः ।

अकर्मकादिति किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव–अनुवदति वीणा ॥

न्यासः

सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः[1] इत्यत्रापि स्यात्; कुक्कुटा अपि व्यक्तवाच एव । तथा हि—कुक्कुटेनापि लपिते विशेषपरिच्छेदादुच्यते—कुक्कुटा लपन्तीति । वरतन्विति तनूशब्दस्य 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' ह्रस्वः । ह्रस्ववचनसामर्थ्याद् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणो न भवति । नृणामिति न कृतं वैचित्र्यार्थम् ॥ ४८ ॥

अनोरकर्मकात् । अनुवदतीति । अनुशब्दः पुनरित्यस्यार्थे वर्त्तते । पुनर्वदतीत्यर्थः । यजुषात्र कर्मणा सकर्मकत्वम् ॥ ४९ ॥

पदमञ्जरी

वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः इति ।

अपनय पादसरोजमङ्कतः, शिथिलय बाहुलतां गलादृताम् ।
क्व च वदनेंऽशुकमाकुलीकृतम्, वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

क्वचित्तु कृत्स्न एव श्लोकः पठ्यते, तत्र वरतनुरिति बहुव्रीहौ यदि ह्रस्वान्तस्तनुशब्दः, ततः **'संबुद्धौ च'** इति गुणप्रसङ्गः, दीर्घान्ते तु नदीलक्षणः कप् प्राप्नोति । केचिदाहुः—तनुशब्दः स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते, तस्माद् 'ऊङुतः' इति ऊङि कृते कर्मधारयोऽयमिति ॥ ४८ ॥

अनोरकर्मकात् ॥ व्यक्तवाचामिति वर्त्तत इति । न तु समुच्चारण इति सर्वानुवृत्तौ वचनमिदमनर्थकं स्यादिति भावः । तद्व्यक्तवाक्सम्बन्धिनो वदेरिति सूत्रार्थमाह—**व्यक्तवाग्विषयादिति । अनुः सादृश्ये इति । तेन कलापस्येति** तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठीति भावः । **यथेत्यादि ।** वदनमात्रसादृश्ये तात्पर्यमिति कर्म न विवक्षितमिति भावः । **अनुवदति ।** पुनर्वदतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भावबोधिनी

उच्चारण होने से आत्मनेपद नहीं होता है ।] ॥ ४८ ॥

'वदः' और 'व्यक्तवाचाम्' इन दो की अनुवृत्ति होती है । अकर्मक, व्यक्तवाग्विषयक, अनुपूर्वक वद धातु से आत्मनेपद होता है । उदा०—अनुवदते कठः कपालस्य । अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । अनु सादृश्य अर्थ में है । कपाल पढ़ता हुआ जैसे बोलता है उसी प्रकार कठ बोलता है, यह अर्थ है ।

'अकर्मकात्' यह किसलिये है ? पहले ही कहे हुए यजुर्मन्त्र का अनुवाद करता है, पुनः बोलता है । [यहाँ सकर्मक है ।] व्यक्तवाचाम् [स्पष्ट बोलने वालों का]—यह किसलिये है । अनुवदति वीणा । [वीणा व्यक्तवाक् नहीं है ।] ॥ ४९ ॥

---

१. अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥ इत्येवं कृत्स्नश्लोकः औचित्यविचारचर्चायां दृश्यते ।

१६८. विभाषा विप्रलापे ।। ५० ।। (२७२३)

'वद' इति वर्त्तते, 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इति च। विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा। प्राप्तविभाषेयम्। विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः। विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः। युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः।

विप्रलाप इति किम्? संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः। व्यक्तवाचामित्येव—विप्रवदन्ति शकुनयः। समुच्चारण इत्येव—क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ।।

१६९. अवाद् ग्रः ।। ५१ ।। (२७२४)

'गॄ निगरणे' (धा० पा० १४१०) **इति तुदादौ पठ्यते, तस्येदं ग्रहणम्; न तु 'गॄ शब्दे'** (धा० पा० १४९८) **इति क्र्यादिपठितस्य। तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति** (म० भा० १.३.५१)**। 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदे'** (१.३.७८) **प्राप्ते; अवपूर्वाद् गिरतेरात्मनेपदं भवति। अवगिरते, अवगिरेते, अवगिरन्ते। अवादिति किम्? गिरति ।।**

न्यासः

विभाषा विप्रलापे ।। विप्रलापात्मके इति। परस्परप्रतिबन्धेन विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः, स यस्यात्मा= स्वभावः स तथोक्तः। **प्राप्तविभाषेयमिति।** 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यस्यानुवृत्तेः ।। ५० ।।

अवाद् ग्रः ।। अवगिरत इति। 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वञ्च ।। ५१ ।।

पदमञ्जरी

विभाषा विप्रलापे ।। संवत्सरान् वदन्तीति सांवत्सराः =ज्यौतिषिकाः। एवं मौहूर्तिकाः ।। ५० ।।

अवाद् ग्रः ।। 'गिरः' इति पाठे धात्वनुकरणत्वाद् विभक्ताविक्त्वम्। 'ग्रः' इति तु पाठे रूपमात्रानुकरणं द्रष्टव्यम्। **तस्य ह्यवपूर्वस्येति।** नियतविषयाण्यपि क्रियाविशेषणानि भवन्ति, यथा—उर्यादयः कृभ्वस्तिभ्योऽन्यविषया न भवन्तीति भावः ।। ५१ ।।

भावबोधिनी

'वदः' इसकी और 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इसकी अनुवृत्ति होती है। व्यक्त वाणी वालों के विप्रलापात्मक [परस्पर विरोधी कथन], समुच्चारण अर्थ में वर्तमान वद धातु से आत्मनेपद होता है। यह प्राप्त-विभाषा है। उदा०—विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः। [ज्योतिषी लोग परस्पर विरुद्ध बोल रहे हैं।] विप्रवदन्ते मौहूर्ताः [ज्योतिषी लोग एक दूसरे के विपरीत बोलते हैं।] एक साथ आपस में प्रतिषेध के द्वारा विरुद्ध बोलते हैं।

विप्रलापे [परस्पर रोकते हुए विरुद्ध बोलने में]—यह किस लिये है? सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः। [ब्राह्मण एक साथ बोलते हैं। यहाँ विरोधी कथन नहीं है।] व्यक्त वाणी वालों का ही—[ग्रहण है—] विप्रवदन्ति शकुनयः। [पक्षी व्यक्तवाक् नहीं होते।] समुच्चारण (एक साथ बोलने) में—यही लिया जाता है—ज्योतिषी लोग क्रम से एक दूसरे ज्योतिषी के विरुद्ध बोलते हैं। [यहाँ नहीं होता है।] ।। ५० ।।

तुदादि गण में पठित 'गॄ निगरणे' इसी धातु का ग्रहण है, न कि क्र्यादिगण में पठित 'गॄ शब्दे' इसका। क्योंकि इसका तो अवपूर्वक प्रयोग ही नहीं होता। 'शेषात् कर्तरि०' से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, अव पूर्वक गॄ धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—'अवगिरते, अवगिरेते, अवगिरन्ते' [निगलता है यह अर्थ है।] 'अव' से परे—यह किसलिये है? गिरति [केवल में आत्मनेपद नहीं होता है।] ।। ५१ ।।

२००. समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ (२७२५)

'ग्रः' इति वर्त्तते। संपूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। प्रतिज्ञानम्=अभ्युपगमः। शतं संगिरते, नित्यं शब्दं संगिरते।

प्रतिज्ञाने इति किम्? संगिरति ग्रासम्॥

२०१. उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ (२७२६)

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदे' (१.३.७८) **प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। गेहमुच्चरते, कुटुम्बमुच्चरते, गुरुवचनमुच्चरते। उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः।**

सकर्मकादिति किम्? वाष्पमुच्चरति॥

२०२. समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ (२७२७)

सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति। 'तृतीया' इति तृतीयाविभक्तिर्गृह्यते, तथा चरतेरर्थद्वारको योगः। अश्वेन संचरते॥

न्यासः

समः प्रतिज्ञाने ॥५२॥ उदश्चरः सकर्मकात्॥ गेहमुच्चरत इति। चरिर्गत्यर्थः। **गुरुवचनमुच्चरते इति।** अत्रोत्क्रमणात्मिकायां गतौ वर्त्तमानश्चरतिर्गुरुवचनेन कर्मणा सकर्मकः। **वाष्पमुच्चरतीति।** उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः। नात्र किञ्चित् कर्म विवक्षितमित्यकर्मकत्वम्॥ ५३॥

समस्तृतीयायुक्तात्॥ यद्यत्र तृतीयेति तृतीयार्थो गृह्यते, तदेहापि स्यात्—उभौ लोकौ सञ्चरसि

पदमञ्जरी

समः प्रतिज्ञाने॥ प्रतिज्ञानमभ्युपगम इति। केचिदाहुः—"परोपदेशनिरपेक्षमात्मनैव विप्रतिपन्नस्य पक्षस्य परिग्रहोऽभ्युपगमः, परेण प्रार्थितस्यार्थस्य नियमवचनम् 'एतावद्दास्यामि' इति, 'अस्मिन्काले दास्यामि' इत्येवंरूपः प्रतिश्रवः। परेण युक्त्या साधितस्यार्थस्य सम्माननम्—समीचीनमुक्तमत्र भवता-इत्येवं रूपमङ्गीकरणमिति, प्रतिज्ञासामान्यावान्तरभेदा एते, न तु पर्यायाः" इति। **वृत्तिकारस्तु** परस्परविषयेऽङ्गीकरणादिव्यवहारदर्शनात् पर्यायत्वमेव मन्यते॥ ५२॥

उदश्चरः सकर्मकात्॥ उत्क्रम्येति उल्लङ्घ्येत्यर्थः। **उच्चरतीति।** उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः॥ ५३॥

समस्तृतीयायुक्तात्॥ विभक्तिर्गृह्यते इति। तत्रैव तृतीयाशब्दस्य मुख्यत्वात्। यद्येवम्, तया सह

भावबोधिनी

'ग्रः' इसकी अनुवृत्ति होती है। प्रतिज्ञान [स्वीकार करना] अर्थ में वर्तमान, सम्पूर्वक गॄ धातु से आत्मनेपद होता है। प्रतिज्ञान = स्वीकारोक्ति]। उदा०—शतं संगिरते [सौ रुपये स्वीकार करता है।] शब्दं नित्यं संगिरन्ते। [वैयाकरण शब्द को नित्य कहते हैं।]

प्रतिज्ञाने [स्वीकार में]—इसका क्या फल है? संगिरति ग्रासम् [ग्रास निगलता है यहाँ नहीं होता है।] ॥५२॥

'शेषात् कर्तरि' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, सकर्मक क्रियावाचक, उत्पूर्वक चर धातु से आत्मनेपद होता है। उदाहरण—गेहमुच्चरते [घर की बात का उल्लंघन करके चला जाता है।] कुटुम्बमुच्चरते। गुरुवचनमुच्चरते। [इनमें] उल्लंघन करके चला जाता है—यह अर्थ है। सकर्मकात्—यह किस लिये है? वाष्पमुच्चरति। [वाष्प = भाप ऊपर जाता है। यहाँ कर्म अविवक्षित होने से अकर्मकत्व है] ॥ ५३ ॥

तृतीयान्त पद से युक्त, सम्पूर्वक चर् धातु से आत्मनेपद होता है। 'तृतीया' यहाँ तृतीया विभक्ति ली

तृतीयायुक्तादिति किम् ? 'उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल ।' (म० भा० १.३.५४) **यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति, तृतीया तु न श्रूयत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥**

२०३. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५॥ (२७२८)

'दाण् दाने' (धा० पा० ९३०) **परस्मैपदी । ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति, सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति ।**

कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत्—★ अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ★ । दास्या [मालां] संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । (म० भा० १.३.५५ वा० १) **कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः ।**

न्यासः

इमञ्चामुञ्च देवलेति[1] । अत्रापि तृतीयार्थो गम्यत एव । स तपसा श्रुतेन वा विद्यत एवेत्येतच्चेतसि कृत्वाह— **तृतीयेति । तृतीयाविभक्तिर्गृह्यत इति ।** यद्येवं तया सह धातोः सम्बन्धो नोपपद्यते । न हि तृतीया धातुवाच्येत्याह— **तयेत्यादि ।** अर्थो द्वारं = मुखमुपायो यस्य स तथोक्तः । तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य युक्तत्वादौपचारिको धातोस्तृतीयार्थेन योग इति दर्शयति । **यद्यप्यत्र तदर्थेन योगः सम्भवतीति ।** विना करणेन क्रियानिष्पत्तेरभावात्, **तथापि न भवति । तृतीया त्वित्यादि ।** तृतीयायुक्तग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते—श्रूयमाणतृतीयायुक्ताद् **यथा स्यादिति, अन्यथा** सम इत्येवं वक्तव्यं स्याद् ? अनुक्तेऽपि सिद्धत्वात् तृतीयाप्रयोगस्य । न हि तेन विना **क्रियानिष्पत्तिरुपपद्यते ।** तस्माद् यत्र तृतीया श्रूयते तन्मूलोदाहरणम्, यत्र तु न श्रूयते तत् प्रत्युदाहरणम् ॥ ५४ ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यादिति ? न कथञ्चिदित्यर्थः । तद्विधायिनः शास्त्रस्याभावादिति भावः । **वक्तव्यमेवैतदिति ।** व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—तदेव संप्रदानं यदा

पदमञ्जरी

धातोः सम्बन्धो न भवति; न हि तृतीया धातुवाच्या, नापि धातुस्तृतीयान्त इत्यत आह—**तयेत्यादि ।** तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य योगादौपचारिको धातोस्तृतीयायोग इत्यर्थः । **यद्यप्यत्रेति ।** न हि चेष्टारूपसञ्चरणमन्तरेण करणं सम्भवति, अतोऽश्रुतेऽपि करणपदे तपसा श्रुतेन वेति गम्यमानत्वात्तदर्थयोगस्य सम्भवः । **तृतीया त्विति ।** एतदर्थमेव हि पूर्वमुक्तम्—विभक्तिर्गृह्यत इति । तृतीयायुक्तादिति वाऽनर्थकं स्यात् । यदि तदर्थयोगः स्यात्, सर्वत्रैवं तदर्थभावादिति भावः ॥ ५४ ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥वक्तव्यमेवैतदिति । सूत्रे चेच्छब्दश्चशब्दश्चार्थे, अनेकार्थत्वान्निपातानामिति । केचिद्—दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति, सा च तृतीया चतुर्थ्यर्थे वेदितव्येति व्याचक्षते; एवमपि 'अशिष्ट-

भावबोधिनी

जाती है । उसके साथ चर् का अर्थ के माध्यम से योग होता है । [अर्थात् चर् धात्वर्थ का योग तृतीयाविभक्त्यन्तपद-बोध्य पदार्थ के साथ रहना चाहिये ।] उदा०—अश्वेन सञ्चरते [घोड़े से चलता है ।]

तृतीयायुक्तात् [तृतीयान्त पदार्थ से युक्त]—यह किस लिये है ? 'उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल ।' [हे देवल ! इस लोक और परलोक दोनों में सञ्चरण करते हो ।] यहाँ यद्यपि तृतीयार्थ का योग सम्भव है [क्योंकि करण के विना सञ्चरण सम्भव नहीं है ।] किन्तु तृतीया नहीं सुनाई देती है, अतः यह प्रत्युदाहरण बन सकता है ॥५४॥

'दाण् दाने' परस्मैपदी है । सम्पूर्वक, तृतीयायुक्त उस दाण् से आत्मनेपद होता है, यदि वह तृतीया चतुर्थी के अर्थ में हो ।

---

१. देवलेतीत्यस्य स्थाने नारदेतीति पाठोऽपि क्वचित् ।

चतुर्थ्यर्थे इति किम् ? पाणिना संप्रयच्छति। समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति ? 'समः' इति विशेषणे षष्ठी, न पञ्चमी ॥

२०४. उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ (२७२९)

न्यासः

साधकतमत्वेन विवक्ष्यते तदा चतुर्थ्यर्थेऽपि तृतीया भवति, विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति कृत्वा; न तु स्वभावतः। सा च विवक्षा लौकिकी समाश्रीयते, न तु प्रायोगिकीति। लोके चाशिष्टव्यवहारे एव सा सम्भवति, नान्यत्र। लौकिकविवक्षात्र समाश्रीयत इति अस्यैवार्थस्य द्योतनाय चेच्छब्दः प्रयुक्तः। **दास्या मालां संप्रयच्छत इति।** यो हि धर्मशास्त्रविरुद्धां दासीं कामयितुं तस्यै मालां ददाति तस्यासावशिष्टव्यवहारो भवतीत्यस्त्यत्राशिष्टव्यवहारः। संप्रयच्छत इति पाघ्रादिसूत्रेण दाणो यच्छादेशः। **कथमात्मनेपदं भवतीति।** न कथञ्चिदित्यर्थः। 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति। एवं मन्यते—**सम इति विशेषणे षष्ठीत्यादि।** यदि 'समः' इति पञ्चमी स्यान्न षष्ठी, तदा प्रशब्देन व्यवधानादात्मनेपदं न स्यात्; तस्मान्नेयं पञ्चमी, किं तर्हि ? षष्ठी—समो विशेषणस्य सम्बन्धी यो विशेष्यो दाणिति। ततश्च व्यवहितोऽपि विशेषणविशेष्यभावो भवतीति तेन व्यवधानेऽपि भवत्यात्मनेपदम् ॥ ५५ ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ यदि स्वकरणमात्र आत्मनेपदं भवति शाटकादिस्वीकारेऽपि स्यादिति चोद्यमपाकर्तुमाह—**पाणिग्रहणमित्यादि।** एवं मन्यते—प्रतिनियतविषया हि शब्दशक्तयो भवन्ति, यस्मादुपपूर्वो यमि-

पदमञ्जरी

व्यवहारे' इति वक्तव्यमेव, अशिष्टानां = सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः = आचारः तस्मिन्नित्यर्थः। **दास्या सम्प्रयच्छत इति।** यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्तं स्वयं भुङ्क्ते, स्वयं च तस्यै ददाति तद्विषयोऽयं प्रयोग इत्याहुः। **कथमात्मनेपदमिति।** न कथञ्चित्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति भावः। **विशेषणषष्ठीति।** एवं च पूर्वसूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरत इत्यादावपि भवितव्यम् ॥ ५५ ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ इह स्वस्य सतो रूपान्तरेण यत्करणं तत्स्वकरणमिति न गृह्यते, किं तर्हि ? यदाऽस्वं स्वं करोति तदा भवितव्यम्, च्विप्रत्ययस्तु विकल्पितत्वान्न भवति। **पाणिग्रहणविशिष्टमिति। पाणि-**

भावबोधिनी

चतुर्थी के अर्थ में तृतीया कैसे होती है ? यह कहना ही होगा—'अशिष्टव्यवहार में चतुर्थी के अर्थ में तृतीया होती है, यह कहना चाहिये।' उदा०—दास्या मालां संप्रच्छते। कामुक होता हुआ दासी को माला [आदि सामग्री] देता है। [पत्नी को धनादि देकर लुभाना शास्त्रसम्मत है। परन्तु नौकरानी को कामुक द्वारा दिया जाना शास्त्रवर्जित है। अतः अशिष्ट व्यवहार होने से चतुर्थी के अर्थ में तृतीया होती है। तभी आत्मनेपद होता है।]

चतुर्थी के अर्थ में तृतीया—यह किसलिये है ? पाणिना सम्प्रयच्छति। [हाथ से देता है।] 'सम्' का 'प्र' शब्द से व्यवधान होने पर आत्मनेपद कैसे होता है ? 'समः' यह विशेषण में षष्ठी है [सम् विशेषण का सम्बन्धी विशेष्य जो दाण—यह स्थिति यहाँ भी है], न कि पञ्चमी विभक्ति है। [अतः अव्यवधान की शंका नहीं करनी चाहिये] ॥५५॥

'शेषात् कर्तरि' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद प्राप्त रहने पर, स्वकरण अर्थ में वर्तमान, उपपूर्वक यम् धातु से आत्मनेपद होता। यहाँ पाणिग्रहणविशिष्ट = पाणिग्रहणात्मक स्वकरण लिया जाता है, न कि केवल स्वकरण अपना बनाना। उदा०—भार्यामुपयच्छते। [पत्नी से विवाह करता है।]

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) **प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति। पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम्। भार्यामुपयच्छते।**

स्वकरण इति **किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति॥**

२०५. ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ ५७॥ (२७३१)

ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश्–इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति। तत्र जानातेः 'अपह्नवे ज्ञः' (१.३.४४) **इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितम्, श्रुदृशोरपि 'समो गम्यृच्छि'** (१.३.२९) **इत्यत्र विहितम्; तस्मिन्विषये 'पूर्ववत्सनः'** (१.३.६२) **इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते। स्मरतेः पुनरप्राप्त एव विधानम्। धर्मं जिज्ञासते। गुरुं शुश्रूषते। नष्टं सुस्मूर्षते। नृपं दिदृक्षते।**

'सनः' इति किम्? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति।

न्यासः

रात्मनेपदान्त एवंविध एव स्वीकारे वर्त्तते, न तु सर्वस्मिन्। तस्मात् पाणिग्रहणात्मकमेव स्वीकरणं गृह्यते। उपयच्छत इति पूर्ववद् यच्छादेशः॥ ५६॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ त्रिभिः सूत्रैरिति। 'अपह्नवे ज्ञः' इत्यादिभिः। **धर्मं जिज्ञासत इति।** 'ज्ञा अवबोधने', सन्, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य ह्रस्वत्वम्, 'सन्यतः' इतीत्वम्। **शुश्रूषत इति।** 'श्रु श्रवणे', 'इको झल्' इति सनः कित्त्वम्, 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। **सुस्मूर्षत इति।** 'स्मृ आध्याने'; पूर्ववत् कित्त्वाद् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्, रपरत्वम्। **दिदृक्षत इति।** 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वम्, ततश्च व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्॥ ५७॥

पदमञ्जरी

ग्रहणं नाम कश्चित्कन्यासंस्कारस्तद्विशिष्टमित्यर्थः भाष्ये तु—अस्वस्य सतः स्वत्वापादनमेव स्वकरणमित्युक्तम्। **भट्टिकाव्येऽपि** तदनुगुणः प्रयोगः–उपायंस्त महास्त्राणि (१५.२१), मामुपायंस्त रामेति (४.२८), **नोपायंस्त दशानन** (७.१०१) इति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति, यज्ञदत्तसम्बन्धिनीं भार्यां दास्यादिरूपेण स्वीकरोतीत्यर्थः। पाणिग्रहणाभावाद् **वृत्तिकारमते** युक्तं प्रत्युदाहरणम्, **भाष्यकारमते** त्वत्रापि भवितव्यम्॥ ५६॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ श्रुदृशोरपीति। श्रुवः सूत्र एव निर्देशाद्, दृश उपसंख्यानात्॥ ५७॥

भावबोधिनी

स्वकरणे—[अपना बनाना]—यह किसलिये है? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्याम् उपयच्छति [देवदत्त यज्ञदत्त की भार्या को दास्यादिरूप में स्वीकार करता है यहाँ अपनी भार्या नहीं बनाता है।]॥ ५६॥

ज्ञा, श्रु, स्मृ और दृश्—इन सन्नन्त धातुओं से आत्मनेपद होता है। यहाँ 'ज्ञा' धातु से 'अपह्नवे ज्ञः' (पा० सू० १।३।४४) आदि पूर्वोक्त तीन सूत्रों से आत्मनेपद कहा गया है, श्रु तथा दृश् से भी "समो गम्०" (पा० सू० १।२।३) में कहा गया है, इनके विषय में 'पूर्ववत्सनः' (पा० सू०१।३।६२) से आत्मनेपद सिद्ध ही है, इससे भिन्न में यह सूत्र आत्मनेपद का विधान करता है। किन्तु स्मृ का तो अप्राप्त का ही विधान किया जा रहा है। उदा०—धर्मं जिज्ञासते [धर्म जानना चाहता है]; गुरुं शुश्रूषते [गुरुवचन सुनना चाहता।]; नष्टं सुस्मूर्षते [नष्ट हुये को, भूले हुये को याद करना चाहता है]; नृपं दिदृक्षते [राजा को देखना चाहता है।]

सनः [सन्नन्त का—] यह किसलिये है? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति। [यहाँ मूल धातु में नहीं होता है।]॥ ५७॥

२०६. नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ (२७३२)

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

अनोरिति किम् ? धर्मं जिज्ञासते ॥

२०७. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ (२७३३)

'प्रति, आङ्' इत्येवम्पूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदम्, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति—देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

न्यासः

नानोर्ज्ञः ॥ पूर्वेणेति । अनन्तरसूत्रप्राप्तं यत् तत् प्रतिषिध्यते—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति कृत्वा । **तथा चेत्यादि ।** यस्मादनन्तरसूत्रेणात्मनेपदं यत् प्राप्नोति, तस्यायं प्रतिषेधः सम्पद्यते । एवं सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः; अनन्तरसूत्रेण सकर्मकादात्मनेपदविधानात् । अकर्मकाद्धि 'अकर्मकाच्च' इत्यनेन प्रागेवात्मनेपदं विहितमित्यनन्तरातीतो योगः सकर्मकार्थो विज्ञायते; यतश्चैवम्, तेनाकर्मकात् 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदं भवत्येव—औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥ ५८ ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उपसर्गग्रहणञ्चेदमिति । कथं श्रुव इति ? विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धे षष्ठी । तेनायं सम्बन्धो भवति—शृणोतेर्यौ विशेषणभूतौ प्रत्याङौ तत्पूर्वाच्छ्रुवः सम्बन्धात् सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । उपसर्गदिवार्थद्वारेण शृणोतेर्विशेषणभूताविति सामर्थ्यादुपसर्गयोर्ग्रहणम् । **देवदत्तं प्रति शुश्रूषत इति ।** प्रतिशब्दस्य 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' इत्यादिना लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तेन प्रतिना देवदत्त एव सम्बध्यते; न धात्वर्थ इति ॥ ५९ ॥

पदमञ्जरी

नानोर्ज्ञः ॥ पूर्वेणेति । अनन्तरसूत्रेण यत्प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते, कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति । **तथा चेति ।** अनन्तरस्य प्रतिषेध इत्युक्तम्, एवं सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः सम्पद्यते, अनन्तरयोगस्य सकर्मकविषयत्वाद्, अकर्मकाविषयत्वाद् 'अकर्मकाच्च' इति प्रागेव विहितत्वात् । तेनाकर्मकात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं भवत्येव—औषधस्यानुजिज्ञासत इति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ उपसर्गग्रहणं चेदमिति । परस्परसाहचर्यात् । **देवदत्तं प्रतीति ।** 'लक्षणेत्थंभूत' इत्यादिना प्रति कर्मप्रवचनीयः, नोपसर्गः ॥ ५९ ॥

भावबोधिनी

पूर्व सूत्र से प्राप्त आत्मनेपद का प्रतिषेध होता है । अनुपूर्वक, सन्नन्त ज्ञा धातु से आत्मनेपद नहीं होता है और इस प्रकार सकर्मक का ही यह प्रतिषेध हो जाता है । उदा०—पुत्रम् अनुजिज्ञासति [पुत्र को अनुमति देना चाहता है ।]

अनोः [अनु से परे ज्ञा का]—यह किसलिये है ? धर्मं जिज्ञासते [धर्म जानने की इच्छा करता है । पूर्व सूत्र से आत्मनेपद होता है] ॥ ५८ ॥

प्रति एवम् आङ् पूर्वक, सन्नन्त श्रु धातु से आत्मनेपद नहीं होता है । उदा०—प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । [बदले में सुनना चाहता है । अच्छी प्रकार सुनना चाहता है ।] यहाँ प्रति उपसर्ग का ग्रहण है; अतः इस [कर्मप्रवचनीय के योग] में 'निषेध नहीं' होता है—देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । [यहाँ "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" (पा० सू० १।२।३) से प्रति की कर्मप्रवचनीयता उपसर्गत्व नहीं है ।] ॥ ५९ ॥

२०८. शदेः शितः ॥ ६० ॥ (२३६२)

'शद्लृ शातने' (धा० पा० १८५५) **परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते। शदियं: शित्, शिद्भावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति। शीयते, शीयेते, शीयन्ते।**

शित इति किम्? अशत्स्यत्। शत्स्यति। शिशत्सति॥

२०९. म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ (२५३८)

न्यासः

शदेः शितः॥ यदि 'शदेः शितः' इति व्यधिकरणे एते पञ्चम्याविति अभ्युपगम्यैवं व्याख्यायते—शदेः परो यः शित् तस्मादात्मनेपदं भवतीति, तदा सार्वधातुकाश्रयत्वाच्छितः प्रागेव तदुत्पत्तेर्धातोः शेषत्वादस्य लावस्थायां परस्मैपदं स्यात्, ततस्तन्निमित्तकः शिद्विकरणः। तथा च विहितमिदानीं परस्मैपदमशक्यं निवर्त्तयितुमित्यात्मनेपदाभावः स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचिख्यासुराह—**शदियं: शिदिति।** एतेन 'शदेः शितः' इति समानाधिकरणे एते पञ्चम्याविति दर्शयति। कथं पुनः शदिः शिद्भवति, यावता विकरणस्य शकार इत्संज्ञक इत्संज्ञासम्बन्धी, न तु शदेः? इत्यत आह—**शिद्भावीति।** भाविशब्दोऽयम् 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालविषयः। शिद्भावीति यतः शिद्भविष्यति स शिद्भावी। एतदुक्तं भवति—शिन्निमित्तत्वादुपचारेण शदिः शिदित्युक्तमिति। भवति हि कारणे कार्योपचारात् तथा व्यपदेशः, यथा—नड्वलोदकं पादरोग इति। **शितो वा सम्बन्धीति।** एतेन 'शितः' इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। कः शदेः शित्सम्बन्धी? **यस्तस्य प्रकृतिः।** प्रागपि शितः शदेस्तत्प्रकृतित्वमस्त्येवेति शित्प्रकृतेः शदेरात्मनेपदं भवति। **शीयते इति।** पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः॥ ६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ नियमार्थमिदं वचनमिति—म्रियतेर्लुङ्लिङोः शित एव यथा स्यात्। **यद्येवम्,**

पदमञ्जरी

शदेः शितः॥ यद्यत्र शदेः परो यः शित् तत आत्मनेपदं भवतीत्येवं व्यधिकरणे **पञ्चम्यावाश्रित्य** व्याख्यायेत, ततोऽपि विकरणे सत्यनेन विधिना भवितव्यम्। सार्वधातुके च परतो विकरणो विधीयते, **ततश्च प्रागेवास्माद्विधेः** सार्वधातुकं भवच्छेषत्वात्परस्मैपदं स्यात्, तस्मिंश्च सति तन्निमित्ते शिति **विकरणे कृते परस्मैपदस्य निवृत्तिर्न सिद्ध्येत्।** न हि निर्वृत्तस्य निर्वृत्तिर्वचनशतेनापि शक्यते कर्तुमिति—**इमं व्यधिकरणपक्षे दोषं दृष्ट्वा समानाधिकरण्ये** पञ्चम्याविति दर्शयन्नाह—**शदियं: शिदिति।** कथं पुनः शदिः शिद्भवति, विकरणे हि शकार इद् भवति, तत्राह—**शिद्भावीति।** शिद्भावी यस्मात् स तथोक्तः। शिद्भावित्वाद् **उपचारेण शदिरेव शिदित्युक्तमित्यर्थः। शितो वा सम्बन्धीति।** 'शितः' इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। **कश्च** शदिः **शितः सम्बन्धी? यस्तस्य** प्रकृतिः। प्रागेव च शिदुत्पत्तियोग्यतया तत्प्रकृतित्वमस्त्येव। **शीयत इति।** पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः॥ ६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ 'लुङ्लिङोः' इति स्थानषष्ठ्ययम्, **विषयसप्तमी वा। नियमार्थमिति। यदि**

भावबोधिनी

'शद्लृ शातने' परस्मैपदी है। उससे आत्मनेपद का विधान होता है। शित् जो शद, शित् होने वाला या शित् का सम्बन्धी जो शद धातु उससे आत्मनेपद होता है। उदा०—शीयते, शीयेते, शीयन्ते। [शद से जहाँ शप् होता है वहाँ शित् होने से यह आत्मनेपद और "पाघ्राध्मा०" (पा० सू० ७।३।७८) से शीय आदेश होता है।]

शितः [शकारेत्संज्ञक]—यह किसलिये है? अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति। [इनमें शप् सम्भव न होने से शित् नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है।] ॥ ६०॥

'मृङ्' प्राणत्यागे' (मरना अर्थ में मृङ् धातु है) ङित् होने से ['अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू०

२०८. शदेः शितः ॥ ६० ॥ (२३६२)

'शदॢ शातने' (धा० पा० १८५५) परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते। शदियं: शित्, शिद्भावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति। शीयते, शीयेते, शीयन्ते।

शित इति किम्? अशत्स्यत्। शत्स्यति। शिशत्सति॥

२०९. म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ (२५३८)

न्यासः

शदेः शितः॥ यदि 'शदेः शितः' इति व्यधिकरणे एते पञ्चम्यावित्यभ्युपगम्यैवं व्याख्यायते—शदेः परो यः शित् तस्मादात्मनेपदं भवतीति, तदा सार्वधातुकाश्रयत्वाच्छितः प्रागेव तदुत्पत्तेर्धातोः शेषत्वादस्य लावस्थायां परस्मैपदं स्यात्, ततस्तन्निमित्तकः शिद्विकरणः। तथा च विहितमिदानीं परस्मैपदमशक्यं निवर्त्तयितुमित्यात्मनेपदाभावः स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचिख्यासुराह—**शदियं: शिदिति।** एतेन 'शदेः शितः' इति समानाधिकरणे एते पञ्चम्याविति दर्शयति। कथं पुनः शदिः शिद्भवति, यावता विकरणस्य शकार इत्संज्ञक इत्संज्ञासम्बन्धी, न तु शदेः? इत्यत आह—**शिद्भावीति।** भाविशब्दोऽयम् 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालविषयः। शिद्भावीति यतः शिद्भविष्यति स शिद्भावी। एतदुक्तं भवति—शिन्निमित्तत्वादुपचारेण शदिः शिदित्युक्तमिति। भवति हि कारणे कार्योपचारात् तथा व्यपदेशः, यथा—नड्वलोदकं पादरोग इति। **शितो वा सम्बन्धीति।** एतेन 'शितः' इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। कः शदेः शित्सम्बन्धी? यस्तस्य प्रकृतिः। प्रागपि शितः शदेस्तत्प्रकृतित्वमस्त्येवेति शित्प्रकृतेः शदेरात्मनेपदं भवति। **शीयते इति।** पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः॥ ६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ नियमार्थमिदं वचनमिति—म्रियतेर्लुङ्लिङोः शित एव यथा स्यात्। यद्येवम्,

पदमञ्जरी

शदेः शितः॥ यद्यत्र शदेः परो यः शित् तत आत्मनेपदं भवतीत्येवं व्यधिकरणे पञ्चम्यावाश्रित्य व्याख्यायेत, ततोऽपि विकरणे सत्यनेन विधिना भवितव्यम्। सार्वधातुके च परतो विकरणो विधीयते, ततश्च प्रागेवास्माद्विधेः सार्वधातुकं भवच्छेषत्वात्परस्मैपदं स्यात्, तस्मिंश्च सति तन्निमित्ते शिति विकरणे कृते परस्मैपदस्य निवृत्तिर्न सिद्ध्येत्। न हि निर्वृत्तस्य निर्वृत्तिर्वचनशतेनापि शक्यते कर्तुमिति—इमं व्यधिकरणपक्षे दोषं दृष्ट्वा समानाधिकरण्ये पञ्चम्याविति दर्शयन्नाह—**शदियं: शिदिति।** कथं पुनः शदिः शिद्भवति, विकरणे हि शकार इद् भवति, तत्राह—**शिद्भावीति।** शिद्भावी यस्मात् स तथोक्तः। शिद्भावित्वाद् उपचारेण शदिरेव शिदित्युक्तमित्यर्थः। **शितो वा सम्बन्धीति।** 'शितः इत्यस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। कश्च शदिः शितः सम्बन्धी? यस्तस्य प्रकृतिः। प्रागेव च शिदुत्पत्तियोग्यतया तत्प्रकृतित्वमस्त्येव। **शीयत इति।** पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेशः॥ ६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ 'लुङ्लिङोः' इति स्थानषष्ठ्ययम्, विषयसप्तमी वा। **नियमार्थमिति।** यदि

भावबोधिनी

'शदॢ शातने' परस्मैपदी है। उससे आत्मनेपद का विधान होता है। शित् जो शद्, शित् होने वाला या शित् का सम्बन्धी जो शद् धातु उससे आत्मनेपद होता है। उदा०—शीयते, शीयेते, शीयन्ते। [शद् से जहाँ शप् होता है वहाँ शित् होने से यह आत्मनेपद और "पाघ्राध्मा०" (पा० सू० ७।३।७८) से शीय आदेश होता है।]

शितः [शकारेत्संज्ञक]—यह किसलिये है? अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति। [इनमें शप् सम्भव न होने से शित् नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है।] ॥ ६०॥

'मृङ् प्राणत्यागे' (मरना अर्थ में मृङ् धातु है) ङित् होने से ['अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू०

'मृङ् प्राणत्यागे', (धा० पा० १४०४) ङित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम्— म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति। अमृत। मृषीष्ट। शितः खल्वपि–म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते।

नियमः किमर्थः ? मरिष्यति। अमरिष्यत्॥

२१०. पूर्ववत् सनः॥ ६२॥ (२७३४)

सनः पूर्वो यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति। येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) आस्ते, शेते। सन्नन्तादपि तदेव

न्यासः

ङिद्ग्रहणं किमर्थम् ? यावतान्यत्रात्मनेपदेन न भवितव्यमिति ? उच्यते; स्वरार्थमुपदिश्यते—मा हि मृतेति लुङि 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्य' अनुदात्तत्वे कृते धातोरन्तोदात्तत्वं भवति। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातोऽत्र 'हि च' इति प्रतिषिध्यते, अडागमोऽपि 'न माङ्योगे' इति। अमृतेति। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। मृषीष्टेति। आशिषि लिङ्, तस्य 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः, 'सुट् तिथोः' इति सुट्, वलि यलोपः। म्रियत इति। तुदादित्वाच्छः, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङ्। मरिष्यतीति। 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट्॥ ६१॥

पूर्ववत् सनः॥ पूर्वादिति। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिः। पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वाद-वधिमपेक्षते। स चावधिः श्रुतत्वात् सन्नेव विज्ञायत इत्याह—सनः पूर्वो यो धातुरिति। यद्येवम्, अवधिभावो-पगम एव सन्ग्रहणस्योपयुक्तत्वात् सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति, न तत्रैतल्लभ्यते; कुतस्तर्हि स्यात् ? धातुमात्रात्, नैतदस्ति; एवं ह्यात्मनेपदं परस्मैपदानुक्रमणमनर्थकं स्यात्। अथ प्रत्ययान्तात् स्यात् ? एवमपि सन्ग्रहण-मनर्थकं स्यात्, पूर्ववत् प्रत्ययादिति वाच्यं स्यात्। तस्मात् प्रत्यासन्नं सनं त्यक्त्वा न युक्तान्यस्याश्रुतस्य परिकल्पनेति सन्नन्तादेव भवतीति विज्ञायते। येनेत्यादिना वत्यर्थमाचष्टे। तदेव निमित्तमिति। अनुदात्तेत्त्वं

पदमञ्जरी

नियमः क्रियते, ङित्करणं किमर्थम्, यावताऽप्राप्ते विधिरेवास्तु ? इह मा हि मृतेति लुङि 'तास्यनुदात्तेत्' इति ङिल्लक्षणः सार्वधातुकनिघातो यथा स्यात्। तिङ्निघातोऽत्र 'हि च' इति प्रतिषिद्धः॥ ६१॥

पूर्ववत्सनः॥ पूर्ववदिति। 'तेन तुल्यम्' इत्यादिना तृतीयान्ताद्वतिः, न पञ्चम्यन्तात्; लक्षणा-भावात्। यथा च ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्युक्ते ब्राह्मणादिवद् वैश्यादधीते इति पञ्चम्यर्थो गम्यते, तथेहापि पूर्वस्मादिव सनन्तादप्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते। 'तुल्यार्थैः' इति हि तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भा-वयति। यदि सनः पूर्वो यो धातुरिति। एतेन 'सनः' इति पूर्वस्यावधिनिर्देशः, न त्वात्मनेपदापेक्षया परपञ्चमीति दर्शयति।

भावबोधिनी

१।२।३) से आत्मनेपद सिद्ध ही है इसलिये यह सूत्र नियम करने के लिये है—लुङ्, लिङ्, तथा शित् विषय में ही मृङ् धातु से आत्मनेपद होता है, अन्यत्र नहीं होता है।' उदा०—अमृत [लुङ्] मृषीष्ट [आशीर्लिङ्] शित् से भी म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते।

नियम किसलिये है ? मरिष्यति। अमरिष्यत्। [यहाँ नहीं होता है।]॥ ६१॥

सन् से पहले जो धातु आत्मनेपदी रहती है उसी प्रकार सन्नन्त से आत्मनेपद होता है। जिस निमित्त को मानकर पहले धातु से आत्मनेपद का विधान किया जाता है, उसी निमित्त को मानकर सन्नन्त से भी होता है। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू० १।२।३)—आस्ते (अनुदात्तेत्), शेते (ङित्)। सन्नन्त से भी वही

निमित्तम्—आसिसिषते, शिशयिषते (म० भा० १.३ ६२)। **'नेर्विशः'**(१.३.१७)।**–निविशते, निविविक्षते। 'आङ उद्गमने'** (१.३.४०)**—आक्रमते, आचिक्रंसते।**

इह न भवति—शिशत्सति। मुमूर्षति। न हि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तम्। किं तर्हि? शिदाद्यपि, तच्चेह नास्ति।

न्यासः

ङित्वञ्च धात्वन्तरावस्थायामपि सन्नन्ताद् वचनसामर्थ्यान्निमित्तं भवति। **आसिसिषत इति।** इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सिशब्दस्य द्विर्वचनम्। **निविविक्षत इति।** 'विश प्रवेशने', पूर्ववत् किरवषत्वकत्वानि। **आचिक्रंसत इति।** आत्मनेपदनिमित्तत्वात् 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इतीण् न भवति।

शिशत्सति, मुमूर्षतीति। अत्र सनो यः पूर्वो भागः, तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वमस्ति; शीयते, म्रियत इत्यात्मनेपददर्शनात्। तत आत्मनेपदेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—**इह न भवतीत्यादि।** किं कारणमित्याह—**न हीत्यादि।** किं तर्हि? **शिदाद्यपीति।** शिच्छब्देनात्र शिद्भावित्वं शित्सम्बन्धित्वञ्चोक्तम्। आदिशब्देन लुङ्लिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्तीति न ह्यत्र सनः पूर्वभागस्य शिद्भावित्वं शित्सम्बन्धित्वं वास्ति; शित्प्रत्ययस्यास्मिन् विषयेऽत्यन्तासम्भवात्, नापि म्रियतेः परौ लुङ्लिङौ स्तः; तस्मान्नेह शदिम्रियत्योरात्मनेपदनिमित्तत्वमस्तीति न भवत्यात्मनेपदम्।

इह तर्हि कस्मान्न भवति—अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षतीति? करोतेर्हि गन्धनादिष्वर्थेष्वात्मनेपदं विहितम्, अतस्तद्विवक्षायां सन्नन्तादपि तेन भवितव्यमित्याह—**यस्य चेत्यादि।** गन्धनादिष्वर्थेषु पूर्वत्रासनन्तावस्थायाम् 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यनेन परस्मैपदविधानात् करोतेरात्मनेपदाभावः क्रियते। तस्मादाभ्यां सनन्ताद्प्यात्मनेपदनिमित्ताभावान्न भवति।

पदमञ्जरी

यद्येवम्, सनन्तादात्मनेपदमिति न लभ्येत, 'सनः' इत्यस्य सकृच्छ्रुतस्यावधिनिर्देशेनोपक्षीणत्वाद्, अत आह—**तद्वत्सनन्तादपीति।** अवधित्वेनापि तावत्सनः श्रुतत्वात् प्रत्यासत्त्या तदन्तादेव विधिर्विज्ञायत इति भावः। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते सनन्तादात्मनेपदं भवति, पूर्ववदिति श्रौतोऽन्वयः, तत्र कुतः पूर्ववदित्यपेक्षायां सन्निहितत्वात्सन एव पूर्ववदिति विज्ञास्यत इति? एवं मन्यते—एवं विज्ञायमानेऽयमेव योगः पूर्वस्याऽवधिः सम्भाव्येत, यथा—'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र तत एव योगात् पूर्वत्रेति। ततश्चायमर्थः स्याद्—'अनुदात्तङितः' इत्यारभ्येतः पूर्वं ये धातवो निर्दिष्टास्तेभ्यः सनन्तेभ्यस्तद्वदेवात्मनेपदं भवतीति, ततश्चोत्तरो विधिः सनन्तान्न स्यात्—'भुजोऽनवने', बुभुक्षत इति, तस्मात् सनः पूर्ववदित्येव श्रौतोऽन्वय एष्टव्य इति। यद्ययं कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशो वा विज्ञायेत, तदा सन्प्रकृतौ योगान्तरे दृष्टमित्येव निमित्तनिरपेक्षं कार्यं शास्त्रं वातिदिश्यमानमिहाप्यतिदिश्येत–शिशत्सति, मुमूर्षति; शीयते, म्रियते इत्यत्र दृष्टत्वादिति मतेऽनयोः पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा निमित्तातिदेशमाश्रित्याह—**येन निमित्तेनेति।** निमित्तस्य तुल्यत्वात्तद्द्वारकं यदात्मनेपदविधेस्तुल्यत्वं तदाश्रीयते इत्यर्थः।

भावबोधिनी

(अनुदात्तेत्व और ङित्व) निमित्त होता है—(१) आसिसिषते, (२) शिशयिषते। 'नेर्विशः' (पा० सू० १।३।३) निविशते, (३) निविविक्षते। आङ् उद्गमने। आक्रमते, (४) आचिक्रंसते। [(१) बैठना चाहता है। (२) सोना चाहता है, (३) प्रवेश करना चाहता है। (४) आक्रमण करना चाहता है।]

यहाँ [आत्मनेपद] नहीं होता है—शिशत्सति, मुमूर्षति। क्योंकि शद् या म्रि धातु ही आत्मनेपद की निमित्त नहीं है; तो फिर क्या [निमित्त] है? शित् आदि ['शदेः शितः' (पा० सू० १।३।६०) तथा 'म्रियते लुंङ्लिङोश्च' (पा० सू० १।३।६१) सूत्र से प्रतिपादित भी निमित्त है, और वह यहाँ नहीं है।

यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते, तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम्—अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति ।

न्यासः

अथ जुगुप्सते, मीमांसत इत्यत्र कथमात्मनेपदम्, यावता 'पूर्ववत्सनः' इत्युच्यते, न च गुपादिषु सनः प्रागेवात्मनेपदं भवतीति; अतः पूर्वत्रदित्यनिर्देशाभावान्न भवितव्यमात्मनेपदेनेत्यत आह—**इहेत्यादि । जुगुप्सत इति ।** 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति सन् । **मीमांसत इति ।** 'मानबध' इत्यादिना सन्, अभ्यासस्य 'सन्यतः' इतीत्त्वे दीर्घः । कथं पुनरिह 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्', यावता गुपादाववयवेऽनुदात्तेत्त्वं लिङ्गम्, न जुगुप्सादौ समुदाय इत्यत आह—**अवयवे कृतमित्यादि ।** यथा गोः कर्णादाववयवे कृतं लिङ्गं **समुदायस्य** विशेषक भवति, तथा गुपादाववयवे कृतमनुदात्तेत्वं समुदायस्य जुगुप्स इत्येवमादेर्विशेषकं **भवति । यद्येवम्,** गोपायति, तेजयति सङ्केतयतीत्येवमादावपि प्राप्नोति, सत्यम्; स्यादेतत्—अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य गोर्विशेषकं भवति, यं समुदायं सोऽवयवो न व्यभिचरति; सनन्तं पुनर्न व्यभिचरति; णिजन्तन्तु व्यभिचरतीत्यतोऽत्रात्मनेपदेन न भवितव्यम्; वार्त्तमेतत् सन्नन्तमपि व्यभिचरतीति विनापि तेन गोपयतीत्यादौ सम्भवात् ।

पदमञ्जरी

पूर्वमिति । सनुत्पत्तेः प्राक् प्रयोगान्तर इत्यर्थः । **पूर्वस्मादिति** युक्तः पाठः, तथा च सनन्तादपीति सङ्गच्छते । यद्यपि प्रकृतिगतं ङित्त्वादिकं सनन्ते धातौ वचनशतेनापि प्रापयितुमशक्यम्—शिशयिषति; तथापि प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधानेऽपि तदन्तादात्मनेपदस्य निमित्तं भवतीत्यतिदेशार्थः, तावता च निमित्तातिदेशवाचोयुक्तिः । **आसिसिषत इति ।** इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सिशब्दस्य द्विर्वचनम् । **निर्विविक्षत इति ।** 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वम्, व्रश्चादिषत्वम्, 'षढोः कः सि' । **आचिक्रंसत इति ।** आङ आत्मनेपदनिमित्तत्वात् 'स्नुक्रमोः' इतीड् नैव भवति ।

निमित्तानिर्देशाश्रयणस्य फलमाह—**इहेति ।** कारणमाह—**न हीति । शिदाद्यपीति ।** शिद्भावित्वादिक्रमेत्यर्थः । आदिशब्देन लुङ्लिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्ति । कृते सनि तदन्तमेव शिद्भावि, न शदिम्रियतिभ्याम् । शिशयिषत इत्यादौ तु कृतेऽपि सनि तदानीमपि ङित्त्वादिकं प्रकृतिगतं विद्यत इति भावः ।

यदि तर्हि निमित्तातिदेशः, अनुचिकीर्षतीत्यत्रापि प्रसङ्गः; गन्धनादेरर्थस्य ङित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्य सन्यपि परस्मैपदे निमित्तत्वात् । कार्यातिदेशे तु न दोषः 'अनुपराभ्यां कृञः' इति परस्मैपदेनापवादेनात्मनेपदस्य बाधितत्वादत आह—**यस्य चेति ।** न योग्यतामात्रेण निमित्तत्वम्, किं तर्हि ? **कुर्वद्रूपस्येति** स्नुक्रमोरित्यत्र वक्ष्यत इति भावः । यदि कुर्वद्रूपं निमित्तम्, जुगुप्सत इत्यादौ कथम्, नह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तेत्त्वं तत्रात्मनेपदं कदाचिदपि करोति नित्यसन्नन्तत्वाद्[1] गुपादीनामत आह—**इहेत्यादि ।** न वात्रानेनात्मनेपदम्, किं तर्हि ? 'अनुदात्तङितः' इत्यनेनेत्यर्थः । कथं पुनः समुदायस्य जुगुप्सादेरनुदात्तेत्त्वमत आह—**अवयव इति ।** अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्येवम्, गोपायति तेजयतीत्यादावपि प्रसङ्गः । अथ यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति, तत्र कृतं लिङ्गं तस्य विशेषकं भवति; णिजन्तं च व्यभिचरति विनापि तेन जुगुप्सत इति गुपेः प्रयोगादित्युच्येत । यद्येवम्, सनन्तादपि न स्याद्, विनापि तेन गोपायतीत्यत्र गुपेः प्रयोगात् । वक्तव्यो वा विशेषः, अयमुच्यते–'गुप गोपने' इत्यस्य सन्विधौ ग्रहणम्, तस्माच्च

भावबोधिनी

और जिसका पहले ही निमित्तभाव प्रतिषिद्ध हो जाता है, सन्नन्त में भी वह निमित्त नहीं रहता है; जैसे—अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षति । ['अनुपराभ्यां कृञः' (पा० सू० १।२।३) से आत्मनेपद का प्रतिषेध होकर केवल परस्मैपद का विधान होता है । अतः सन्नन्त से भी आत्मनेपद निषिद्ध हो जाता है ।]

---

१. यत्तु—नित्यसन्नन्तत्वादिति श्रीवत्साङ्काचार्योत्प्रेक्षितं तु गौरवग्रस्तमिति, तन्न, गुपादीनां प्रकृतित्वेन नित्यसन् प्रत्ययान्ततया तदन्तोल्लेखनस्यैवौचित्यात्, प्रत्ययान्तस्यैवात्मनेपदविधाने निमित्तत्वाच्च, तदन्तविधिकल्पनायां गौरवस्य तुल्यत्वाच्च ।

इह जुगुप्सते, मीमांसते इति ? 'अनुदात्तेतः' (१.३.१२) **इत्येव सिद्धमात्मनेपदम् अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति** (म० भा० १.३.६२,पृ० १७५) **इति ॥**

२११. आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ (२२४०)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। आम् प्रत्ययो यस्मात् सोऽयमाम्प्रत्ययः। आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति। ईक्षाञ्चक्रे, ईहाञ्चक्रे [उहाञ्चक्रे]। यदि विध्यर्थमेतत्, तर्हि उदुब्जाञ्चकार,

न्यासः

तस्मात् समुदायं यं गुपादिर्न व्यभिचरति, तस्यासम्भवात् सर्वस्य गुपादाववयवे कृतमनुदात्तेत्वं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति। ततश्च गोपायतिप्रभृतिभ्योऽप्यात्मनेपदं प्राप्नोतीत्येव। एवं तर्हि 'निगरण-चलनार्थेभ्यश्च' इत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते। तेन गुपादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमात्मनेपदापवादो भविष्यति ॥ ६२ ॥

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ आम्प्रत्ययवदिति 'तत्र तस्येव' इति षष्ठीसमर्थाद् वतिः। **'कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति** समानाधिकरणे षष्ठ्यौ। **ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि।** 'ईक्ष दर्शने', 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के, लिट्, 'इजादेः' इत्यादिनाम्, 'आमः' इति लेर्लुक्, प्रातिपदिकत्वात् सुप् प्राप्तः, सुः, स्वरादित्वादव्ययत्वात् सुब्लुक्, 'कृञ्च' इत्यादिना कृञो लिट्परस्यानुप्रयोगः। **अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ** इति ब्रुवता विध्यर्थमेतदित्युक्तं भवति। तत्रास्मिन् विध्यर्थे यो दोषस्तमुद्भावयितुमाह—**यदीत्यादि। उदुब्जाञ्चकारेति।** 'उब्ज आर्जवे', उत्पूर्वाल् लिट्, पूर्ववदाम्। 'परस्मैपदानाम्' इत्यादिना तिपो णल। **उदुम्भाञ्चकारेति।** 'उभ उम्भ पूरणे।

पदमञ्जरी

नित्यं सनेव भवति, नापरः प्रत्ययः। गोपयतीत्यादिकस्तु प्रयोगः 'गुपू रक्षणे' इत्यस्य, स चान्य एव। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्—अन्य एव सन्प्रकृतिः, तस्माच्च सनेव भवतीति; अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिज् भवति तथा लङादिरपि स्यात्। एवं तिजिप्रभृतयोऽपि, क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्यसनन्ताश्च; क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ पठितव्याः ॥ ६२ ॥

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ नन्वामन्तस्याधातुत्वाददृष्टमात्मनेपदम्, तत्कथं कृञोऽतिदिश्यते ? स्यादियमनुपपत्तिः; यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियते, कृतेऽपि वा तस्मिन् प्रत्ययग्रहणे कर्मधारयस्तद्गुणसंविज्ञानो वा बहुव्रीहिराश्रीयेत; इह त्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, धातुरन्यपदार्थस्तदाह—**आम्प्रत्ययो यस्मादिति।**

भावबोधिनी

यहाँ 'जुगुप्सते मीमांसते' में कैसे ? यहाँ तो 'अनुदात्तङित०' (पा० सू० १।२।३) इसी से आत्मनेपद सिद्ध है क्योंकि अवयव (गुप आदि) में किया गया अनुदात्तेत्व चिह्न समुदाय जुगुप्स को भी विशेषित करता है, उसे भी अनुदात्तेत् सूचित करता है। [अतः सामान्य सूत्र से ही आत्मनेपद होता है। अतिदेश की आवश्यकता नहीं है। 'गुप गोपने, मान पूजायाम्' इस धातुपाठ में ये अनुदात्तेत् पठित हैं। इनसे 'गुप्-तिज्-किद्भ्यः सन्', (पा० सू० १।२।३) तथा 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' (पा० सू० १।२।३) से सन् प्रत्यय आदि होता है। यह इच्छार्थक सन् से भिन्न है] ॥ ६२ ॥

कर्ता से भिन्न में क्रियाफल रहने के लिये आत्मनेपद का विधान करने के लिये यह सूत्र बनाया गया है। आम् प्रत्यय होता है जिस धातु से वह आम्प्रत्यय है। आम्प्रत्यय वाली-धातु के समान ही [अर्थात् प्रकृतिभूत धातु के समान ही] अनुप्रयोग = बाद में प्रयुक्त होने वाली कृञ् धातु से (भी) आत्मनेपद होता है। [जिससे आम् प्रत्यय किया जाता है उस मूल धातु से जिस प्रकार आत्मनेप्रद होता है उसी प्रकार आम्प्रत्ययान्त के बाद प्रयुक्त होने वाली कृ धातु से भी आत्मनेपद होता है] उदा०—ईक्षाञ्चक्रे, ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे। [ईक्ष दर्शने, ईह चेष्टायाम् ऊह वितर्के, धातुएँ आत्मनेपदी हैं। अतः लिट् लकार में कृञ् का अनुप्रयोग होने पर उससे भी आत्मनेपद ही होता है]

उदुम्भाञ्चकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः; उभयमनेन क्रियते—विधिः, नियमश्च । कथम् ? पूर्ववदिति वर्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति ।

कृञ इति किम् ? ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगः, यावता 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'

न्यासः

उभयमित्यादिना—परिहारः । **कथमिति** ? एकेन प्रयत्नेनाशक्यमेतदुभयं कर्त्तुमित्यत आह—**पूर्ववदित्यादि ।** नैवात्रैको यत्नः, किं तर्हि ? द्वौ—'आम्प्रत्ययवत्' इत्येको यत्नः, पूर्ववद्ग्रहणमनुवर्तमानं द्वितीयः । तत्र पूर्वेण यत्नेन विधिः क्रियते, इतरेण नियमः । यद्यनुप्रयोगस्य कृञ आत्मनेपदं भवति, पूर्ववदेव; नान्यथा । तेनोदुब्जाञ्चकारेत्येवमादौ न भवति । न ह्युब्जादीनामात्मनेपदं सम्भवति, परस्मैपदित्वात् ।

ईक्षामासेति । आम्, अस्तेरनुप्रयोगः । **ईक्षाम्बभूवेति** । 'भवतेरः' । 'कृञ्च' इत्यत्र करोतेरेव ग्रहणमित्यभिप्रायेणाह—**कथं पुनरित्यादि । कृञिति प्रत्याहारग्रहणमित्यादि** । तत्र प्रत्याहारेऽस्तिभवत्योरपि सन्निवेशः । अतस्तयोरप्यनुप्रयोगो भवतीति भावः । यद्येवम्, सम्पदोऽप्यनुप्रयोगः प्राप्नोति, तस्यापि तत्र सन्निवेशाऽस्त्येव; 'अभिविधौ सम्पदा च' इति वचनात् । सत्यपि सन्निवेशे नासौ प्रत्याहारग्रहणेन गृह्यत इत्यदोषः । यथा तस्याग्रहणं तथोत्तरत्र प्रस्तावान्तरे प्रतिपादयिष्यामः । अथाम्प्रत्ययवदिति किम् ? असति हि तस्मिन्ननु-

पदमञ्जरी

तद्गुणसंविज्ञानेऽवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थ इति, आम् प्रत्ययो यस्येति विग्रहः स्यात्; प्रतियोगिनि षष्ठीनिर्देशात्, 'तत्र तस्य' इति षष्ठ्यान्ताद्वतिरित्याह—**आम्प्रत्ययस्येवेति । कृञोऽनुप्रयोगस्येति** । समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । अनुप्रयोगशब्दः कर्मसाधनः । **ईक्षाञ्चक्रे इति** । 'ईक्ष दर्शने' 'ईह चेष्टायाम्' लिट् 'इजादेश्च' इत्याम्, 'आमः' इति लेर्लुक् । 'अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः' इति ब्रुवता विध्यर्थमेवैतदित्युक्तम् । तत्र दोषमुद्भावयितुमाह—**यदीति** । किं पुनः कारणं विध्यर्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्यते, न पुनर्नियमार्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्येत ? सत्यम्; अकर्त्रभिप्राये पाचयाञ्चक्रे, उब्जाञ्चकारेति प्राप्ते आम्प्रत्ययवदेव, तत्र विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्, तस्मादेवमुच्यते—'उब्ज आर्जवे', 'उम्भ पूरणे' । **उभयमित्यादि** परिहारः । **कथमिति** । नैकेनैव यत्नेनोभयं लभ्यमिति भावः ।

ईक्षाम्बभूवेति । 'भवतेरः', 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः' । **कथं पुनरिति** । 'कृञः' इत्यत्र स्वरूपग्रहणं मन्यमानस्य प्रश्नः । **प्रत्याहारग्रहणमिति** । यदि तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद्, इह कृञ्ग्रहणमनर्थकं स्याद्; अन्यस्यानुप्रयोगस्याभावादिति भावः । अत एव विपर्ययोऽपि न भवति—तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद्, इह प्रत्याहारग्रहणमिति, इह

भावबोधिनी

यदि यह विध्यर्थ है; तब तो उदुब्जाञ्चकार उदुम्भाञ्चकार—इनमें कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद प्राप्त होता है ? यह दोष नहीं है; क्योंकि यह सूत्र विधि और नियम दोनों करता है । कैसे ? ['पूर्ववत् सनः' (पा० सू० १।३।६२ से) 'पूर्ववत्' ग्रहण की अनुवृत्ति होती है । यह द्वितीय यत्न नियमार्थ हो जायगा ।

विमर्श—यह सूत्र विधि मानने पर सर्वत्र प्राप्ति प्रसक्त होती है । अतः इसे विधि और नियम दोनों माना जाता है । इसके लिये दो सूत्रों की कल्पना करते हैं (१) 'आम्प्रत्ययवत्' [आम्प्रत्यय जिससे होता है उसके समान ही कृञ् से भी होता है] दूसरे में पूर्ववर्ती सूत्र से 'पूर्ववत्' की अनुवृत्ति करके 'आम्प्रत्ययवत् पूर्ववच्च' यह बनाते हैं । दूसरा वाक्य नियम करता है—यदि अनुप्रयुक्त कृञ् से आत्मनेपद हो तो पूर्ववत् [मूलधातु के समान] हो हो अन्यथा नहीं होता है । अतः उदुब्जाञ्चकार आदि में आत्मनेपद वारित हो जाता है ।

(अनु०) 'कृञः' इसका ग्रहण किसलिये है ? ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव । [यहाँ अस् और भू के अनुप्रयोग में नहीं होता है ।] 'भू' तथा 'अस्' का अनुप्रयोग कैसे होगा क्योंकि 'कृञ् च' इतना ही कहा गया है ? उस [अनुप्रयोग-

(३.१.४०) इत्युच्यते ? 'कृञ्' इति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' (५.४.५०) इति कृशब्दादारभ्य यावत् 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ (५.४.५८) इति ञकारम् ॥

२१२. प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ (७२५३)

'युजिर् योगे' (धा० पा० १४४५) स्वरितेत् । तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र, उप–इत्येवं पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ।

न्यासः

प्रयोगमात्रस्यात्मनेपदं स्यात्—देवदत्तः करोतीति ? अत्रापि पूर्ववदित्यनुवर्त्तते । तथापीह स्यात्—ईहते, करोतीति ? 'आम्प्रत्ययवत्' इत्युच्यमाने प्रत्यासत्तेराम एवानुप्रयोगस्येति गम्यते, नानुप्रयोगमात्रे, तेनातिप्रसङ्गो न भवति ॥६३॥

प्रोपाभ्यां युजेरज्ञपात्रेषु ॥ 'युज समाधौ' इत्यस्यानुदात्तेत्त्वात् सिद्धमात्मनेपदमित्यतस्तस्येह ग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**युजिर् योगे इति । प्रयुङ्क्त इति** । रुधादित्वात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वम्=जकारस्य गकारः, 'खरि च' इति चर्त्वम्=ककारः, 'नश्च' इत्यादिनाऽनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति ङकारः ।

स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यमिति । स्वरोऽज् आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्तः, तदुपसृष्टात्= तत्सम्बन्धाद् युजेरात्मनेपदं भवति—इत्येतदर्थरूपं व्याख्येमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इह सूत्रे प्रशब्दाऽजन्ता-

पदमञ्जरी

हि प्रत्याहारग्रहणे भ्वस्त्योरप्यात्मनेपदविधिः प्रयोजनम् । यदि चानुप्रयोगविधिना कृञ एवानुप्रयुक्तः स्यात्, तदा भ्वस्त्योरनुप्रयोगाभावादात्मनेपदविधिरनुपपन्नः स्यात् । तस्मादिह स्वरूपग्रहणम्, आमनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारस्येति सिद्धम् । 'अभिविधौ सम्पदा च' इति सम्पदोऽपि तत्रान्तर्भावादनुप्रयोगः प्राप्तः 'सनाद्यन्ता धातवः इत्यतो धात्वधिकाराद्धातूपसर्गसमुदायस्य न भवति । योऽत्र धातुस्तस्यापि न भवति; अर्थविप्रतिषेधादिति तत्रैव वक्ष्यामः ॥ ६३ ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ युजिर्योगे इति । 'युज समाधौ' इत्यस्य, न दैवादिकस्य, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम्, युजरिति च विवक्षित इकारः, न त्वागन्तुकः । यज्ञपात्रविषयता चास्यैव सम्भवतीति भावः । **प्रयुङ्क्त इति** । 'रुधादिभ्यः श्नम्' 'श्नसोरल्लोपः' कुत्वचर्त्वे, अनुस्वारपरसवर्णौ ।

भावबोधिनी

विधायक सूत्र] में 'कृञ्' यह प्रत्याहारग्रहण समझा जाता है। कहाँ सन्निविष्टों [एक साथ प्रयुक्तों] का प्रत्याहार है ? 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' (पा० सू० ५।४।५०) यहाँ के 'कृ' शब्द से लेकर 'कृञो' द्वितीय-तृतीय०' (पा० सू० १।२।३) के ञकार तक [कृञ् प्रत्याहार है इसके अन्तर्गत अस् और भू भी हैं।] ॥ ६३ ॥

युजिर् योगे यह स्वरितेत् है। इसका कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद सिद्ध ही है; अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में आत्मनेपद के लिये सूत्र है। अयज्ञपात्र-विषयक, प्रपूर्वक तथा उपपूर्वक युज धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—प्रयुङ्क्ते उपयुङ्क्ते। [प्रयोग में लाता है, उपयोग में लाता है।] अयज्ञपात्रेषु [यज्ञसम्बन्धी पात्र विषय न रहने पर] इसका क्या फल है ? 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।' [यहाँ आत्मने पद नहीं होता है।]

अयज्ञपात्रेष्विति किम् ? 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति।' (देवसंयुक्तानि) (आ० गृ० १.१.१६)
*** स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् * । उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते ।**
स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? संयुनक्ति ॥

२१३. समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ (२७३६)

'क्ष्णु तेजने' (धा० पा० १०३७) **परस्मैपदी । ततः सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति । 'समो गम्यृच्छि'** (१.३.२९) **इत्यत्रैव कस्मान्न पठितः ? अकर्मकादिति तत्र वर्तते । संक्ष्णुते शस्त्रम्, संक्ष्णुवाते, संक्ष्णुवते ।**

२१४. भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ (२७३७)

न्यासः

पसर्गलक्षणार्थः, उपशब्दोऽजाद्युपलक्षणार्थः, तेन सर्वेणाजान्तेनाजादिना चोपसर्गेण च युक्ताद् युजेरात्मनेपदं भवतीति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? निर्युनक्ति ॥६४॥

समः क्ष्णुवः ॥ अकर्मकादिति तत्रानुवर्त्तत इति । सकर्मकादपि क्ष्णुव आत्मनेपदमित्यत इति मन्यते । अत एव सकर्मकस्योदाहरणमुपन्यस्तम् । **संक्ष्णुते शस्त्रमिति ।** अदादित्वाच्छपो लुक् ।**संक्ष्णुवाते इति ।** 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् । **संक्ष्णुवत इति ।** पूर्ववददादेशः ॥६५॥

भुजोऽनवने ॥ अवनप्रतिषेधेनेत्यादि । अवनं = पालनम् तत्प्रतिषेधेन रौधादिकस्य भुजेर्ग्रहणं विज्ञायते, न तौदादिकस्य—'भुज कौटिल्ये' इत्यस्य । यथैव हि सवत्साधे नुरानीयतामित्युक्ते यस्या हि वत्सेन सह सम्बन्धः

पदमञ्जरी

स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । स्वरः=अ इ, आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्तः । तेनोपसर्गेण सम्बन्धः, स्वराद्यन्तोपसृष्टः—सम् निस् दुस् इत्येतान् वर्जयित्वा सर्व एवोपसर्गास्संगृहीताः ॥ ६४ ॥

समः क्ष्णुवः ॥ इह 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्यावकाशो यत्र कुप्वोरसम्भवः–पुरुषः त्सरुकः; **'कुप्वोः≍क≍पौ च'** इत्यस्य यत्र शर्परौ कुपू न सम्भवतः–पुरुषः करोतीति; शर्परयोरुभयोः प्रसङ्गे पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति 'शर्परे विसर्जनीयः' इति नित्यं विसर्जनीय एव भवति । तेन 'समः क्ष्णुवः' इति सूत्रे विसर्जनीयस्यैव पाठः 'समो सम्यृच्छि' इत्यत्रेवेति । एवं हि द्विः समो ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । **संक्ष्णुवत इति ।** अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यादादेशः, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् ॥६५॥

भुजोऽनवने ॥ अनवनप्रतिषेधेनेत्यादि । संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो

भावबोधिनी

'स्वराद्यन्त = स्वर जिसमें आदि अथवा अन्त में हो, उससे उपसृष्ट = सम्बद्ध युज धातु से आत्मनेपद होता है ।' उदा० उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते [यहाँ उद में आदिस्वर है और नि में अन्त में स्वर है । अतः वार्तिक से आत्मनेपद होता है ।]

स्वर जिसके आदि या अन्त में हो ऐसे उपसर्ग से सम्बद्ध—('स्वराद्यन्तोपसृष्टात्') इसका क्या फल है ? संयुनक्ति । [यहाँ नहीं होता है क्योंकि 'सम्' में आदि और अन्त में स्वर नहीं है ।] ॥ ६४ ॥

'क्ष्णु तेजने' [धार रखना] परस्मैपदी होती है । सम्पूर्वक क्ष्णु धातु से आत्मनेपद होता है । 'समो गम्यृच्छि०' (पा० सू० १।२।३) इसमें ही इसको भी क्यों नहीं पढ़ा गया ? उसमें 'अकर्मकात्' इसकी अनुवृत्ति होती है । [यह सकर्मक में प्रवृत्त होता है] उदा०—संक्ष्णुते शस्त्रम्, संक्ष्णुवाते, संक्ष्णुवते । [शस्त्र पर धार रखता है] ॥ ६५ ॥

'भुज पालनाभ्यवहारयोः' [पालन और भोजन अर्थ में भुज् धातु] यह धातु रुधादि गण में पठित है । अपालन अर्थ में वर्तमान उस [भुज्] धातु से आत्मनेपद होता है । उदा०—भुङ्क्ते, भुञ्जाते भुञ्जते। [भोजन करता है ।]

'भुज पालनाभ्यवहारयो' (धा० पा० १४५५) **इति रुधादौ पठ्यते। तस्मादनवने = अपालने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते।**

अनवने इति किम्? भुनक्त्येनमग्निराहितः। अनवन इति प्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते, न तौदादिकस्य—'भुजो कौटिल्ये' (धा० पा० १४१८) **इत्यस्य। तेनेह न भवति—विभुजति पाणिम्॥**

२१५. णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने॥ ६७॥ (२७३८)

'णिचश्च' (१.३.७४) **इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः॥**

न्यासः

सम्भवति सैव गोधेनुरानीयते, न महिष्यादिधेनुः; तथेहाप्यवनप्रतिषेधेन यस्य भुजोऽनवने वृत्तिः सम्भवति, स एव रौधादिकः प्रतीयते; तस्मात् तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते। तेन निर्भुजति, विभुजतीति तौदादिकस्यात्मनेपदं न भवति॥६६॥

णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने॥ आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति। अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमेतदुक्तम्। इदं त्वत्रोदाहरणम्—**आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति।** आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्राङ्पूर्वस्य तु 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' इत्यस्य द्वे क्रिये वाच्ये—न्यग्भवनम्, न्यग्भावनञ्च। तत्र न्यग्भवनस्य हस्ती कर्त्ता, न्यग्भावनस्य हस्तिपका इति। न्यग्भवन्तं हस्तिनं न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। स यदा तु सुशिक्षितत्वात् सुविधेयत्वाच्च न्यग्भावनक्रियायामत्यन्तमानुकूल्यं प्रतिपद्यते हस्ती स्वयमेव, तदासौ हस्ती हस्तिपकान् प्रति

पदमञ्जरी

संसर्गिभिः विशेषेऽवस्थाप्यते—सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा मवर्करेति 'तथाऽवत्साऽकिशोराऽवर्करेति। यस्या आनयने दृष्टः संसर्गः सैव तत्र गृहीता आनीयते; तद्वदिहापीत्यर्थः॥६६॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने॥ अत्र 'णेः' इति यद्यपि सामान्यनिर्देशः, तथापि पुच्छभाण्डादिणिङ् न गृह्यते; अणौ कर्मणो णावसम्भवात्, कर्मणिङस्तु 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति वचनादण्यन्तावस्था सम्भवति। कर्मणश्च कर्तृत्वम्—कमिष्यते योषितं देवदत्तः कामयिष्यते योषित्स्वयमेवेति, तथापि ङित्वादेव सिद्धं सोऽपि न गृह्यत इति णिच एव ग्रहणमित्याह—**णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदमिति। अकर्त्रभिप्रायार्थ इति।** उपलक्षणमेतत्, कर्त्रभिप्राये पदान्तरेण द्योतिते 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति विकल्पं बाधित्वा नित्यो विधिर्यथा स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। अत्रैकवाक्यतायामयमर्थो भवति—ण्यन्तादात्मनेपदं भवत्यण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्त्ता भवति आध्यानादन्यत्रेति। तत्र कर्मान्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात्, ततश्चेहापि प्रसज्येत—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति हस्तीति। किं च उक्तेऽर्थे

भावबोधिनी

अनवन = पालनभिन्न अर्थ में—इसके ग्रहण का क्या फल है? भुनक्ति एनम् अग्निराहितः [यहाँ पालन अर्थ है।] अनवन = अपालन में प्रतिषेध होने के कारण रुधादिगणीय भुज का ही ग्रहण विज्ञापित होता है, न कि तुदादिगणीय 'भुज कौटिल्ये' [कुटिल = वक्र होना] का। अतः यहाँ आत्मनेपद नहीं होता है—विभुजति पाणिम् [हाथ टेढ़ा करता है]॥ ६६॥

'कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर 'णिचश्च' (पा० सू० १.२.३) से आत्मनेपद सिद्ध ही है। अकर्तृगामी क्रियाफल रहने पर आत्मनेपद के विधानार्थ यह सूत्र बनाया गया है। णिजन्त धातु से आत्मनेपद होता है; किस प्रकार? अणिजन्त अवस्था में जो कर्म णिजन्त में भी वही कर्म है, यदि वही कर्ता बन जाता है, [उत्कण्ठापूर्वक स्मरण] नहीं होना चाहिये; उसे छोड़कर। उदा०—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। [महावत हाथियों पर चढ़ते हैं] 'आरोहयते हस्ती स्वयमेव। [हाथी उन्हें स्वयं चढ़ाता है] उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः [महावत हाथियों को पानी से नहलाते हैं।]

ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम् ? अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति, अनाध्याने = आध्यानं वर्जयित्वा। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः (म० भा० १.३.६७)। **आरोहयते हस्ती स्वयमेव। उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। उपसेचयते हस्ती स्वयमेव। पश्यन्ति भृत्या राजानम्** (म० भा० १.३.६७)। **दर्शयते राजा स्वयमेव।**

न्यासः

प्रयोजकत्वेन विवक्ष्यते, हस्तिपकास्तु प्रयोज्यत्वेन। हस्ती हस्तिपकान् प्रयुङ्क्ते—मामारोहतेति, ततश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावे विवक्षिते हेतुमण्णिच्। एवमुत्तरत्रापि कर्मणः कर्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रयोजकभावविवक्षायां णिज् विधेयः। ततस्तस्मिन्नुत्पन्ने यदा निर्ज्ञातस्वरूपत्वाच्चरितार्थत्वात् प्रयोज्या न विवक्ष्यन्ते, तदा निवृत्तत्वात् प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य न्यग्भवनमात्रे रुहिर्वर्तते। अत्रेदमुदाहरणम्—आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति। तदा हि, यदेवाण्यन्ते कर्मासीत् स एव ण्यन्ते हस्ती कर्त्ता भवति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावे निवृत्तेऽपि णिचो निवृत्तिर्भवति, निवृत्तिकारणाभावात्। यथैव हि देवदत्तस्य व्यापारे निवृत्तेऽपि पचिः पाकान्न निवर्तते—पच्यत ओदनः स्वयमेवेति, तथेहापि निवृत्ते प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारे णिचो निवृत्तिर्न भवतीति वेदितव्यम्।

पदमञ्जरी

'णेरणौ कर्मणि' इत्येतावदेव वाच्यम्; कर्त्तरीत्येव ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, 'अणौ कर्मणि कर्तरि' इत्युक्ते को नाम विवक्षितोऽर्थो न सिद्ध्यति ! 'सः' इत्येतच्चानर्थकम्; यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेवाध्याहारतः सिद्धेः। तस्माद्यथाश्रुतमात्रं न विवक्षितमिति मत्वा पृच्छति—**कथमिति**।

इतरोऽपि वाक्यभेदाश्रयणेन परिहरति—**अणौ यत्कर्मेत्यादि**। णेरात्मनेपदं भवति आध्यानादन्यत्रेत्येकं वाक्यम्, ततोऽणौ यत्कर्मेति द्वितीयम्। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। कर्मान्तरस्य चानिर्देशाद् उद्देश्यतयापि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते। तच्च विधीयमानं सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाण्ण्यन्तावस्थायामेव। विधीयते। किं तत्सामर्थ्यम् ? अणौ यत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासम्भवः। तदेवमणौ यत्कर्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेत्यर्थो भवति। अनेन च कर्मान्तरनिवृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मभावः प्रतिपाद्यते। स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्य युगपदेकस्यां क्रियायां कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोरसम्भवात्। ततो णौ चेदिति तृतीयं वाक्यम्—अणौ यदित्येव, अणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः। ततः स कर्तेति चतुर्थम्। अत्राणौ यत्कर्म णौ चेदिति सर्वमनुवर्त्तते। 'अनाध्याने' इत्येतदपि प्रसज्यप्रतिषेधे पञ्चमं वाक्यम्।

भावबोधिनी

उपसेचयते हस्ती स्वयमेव। [हाथी अपने आप पानी फेंक कर नहाता है।] पश्यन्ति भृत्या राजानम् [नौकर राजा को देखते हैं।] दर्शयते राजा स्वयमेव [राजा स्वयं अपने को दिखा रहा है।]

विमर्श—शुद्ध वाक्य में जिसे कर्म बनाया गया है वही यदि णिजन्त वाक्य में भी कर्म रहता है। ऐसा कर्म जब कर्ता रूप से विवक्षित होता है तब इस सूत्र से आत्मनेपद होता है। उदा०—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः = महावत हाथी पर चढ़ते हैं। यहाँ हस्ती = हाथी कर्म है। जब सिखाने के बाद शिक्षित होकर हाथी अपने आप महावत को चढ़ा लेता है तब कर्म = हाथी कर्ता बन जाता है—आरोहयते हस्ती स्वयमेवं [हाथी स्वयं झुक कर महावत को चढ़ा लेता है।] यहाँ आत्मनेपद-विधान के लिये यह सूत्र है। जहाँ क्रियाकृत कोई विशेष [प्रभाव] कर्म में नहीं दिखाई देता है वहाँ कर्तृस्थभावकत्व माना जाता है। वहीं पर यह सूत्र आत्मनेपद करता है। जहाँ क्रियाकृत विशेष कर्म में दिखाई देता है वहाँ तो 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० ३।१।८७) से कर्मवद्भाव होकर आत्मनेपद सिद्ध हो जाता है।

णेरिति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति ।

अणाविति किम् ? गणयति गोगणं गोपालकः, गणयति गोगणः स्वयमेव (म० भा० १.३.६७ वा० ६)। **कर्मग्रहणं किम् ? लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव ।**

न्यासः

सिञ्चन्तीत्यादि । अत्रापि सिच्यमानो हस्ती कर्म यदा सुशिक्षितत्वात् सुविधेयत्वाच्च सेचनक्रियां प्रति प्रकृष्टमानुकूल्यं भजते, तदा तस्य प्रयोजकत्वे विवक्षिते हस्तिपकानाञ्च प्रयोज्यत्वे णिच् । तत्र कृते पूर्ववत् प्रयोज्येष्वविवक्षितेषु यदेवाण्यन्ते कर्म स एव ण्यन्ते कर्त्ता भवति । **पश्यन्तीत्यादि ।** अत्रापि दृश्यमानस्य राज्ञः दर्शनक्रियायामतिशयेनानुकूल्यभावोपगमनात् प्रयोजकत्वे विवक्षिते भृत्यानाञ्च प्रयोज्यत्वे णिच् । तत्र विहिते पूर्ववत् प्रयोज्याविवक्षायां यदेव दृशेरण्यन्ते कर्म राजा स एव ण्यन्ते कर्त्ता । क्रियापि च सर्वेष्वेतेषूदाहरणेषु यैवाण्यन्तावस्थायाम्, सैव ण्यन्तेऽपि । सत्यपि च णिचि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य निर्वर्त्तितत्वात् क्रियान्तरस्य चानुत्पत्तेः ।

गणयतीत्यादि । 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः पठ्यते । ततो णिच्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । तस्य पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न भवति । **गणयति गोगणं गोपालकः ।**

पदमञ्जरी

तत्र वृत्तिकारेण त्रीणि वाक्यानि स्ववाचा दर्शितानि—(१) ण्यन्तादात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम्, (२) **अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेति** द्वितीयम्, (३) स एव कर्त्ता भवतीति तृतीयम् । 'णौ चेद्' ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तु वक्ष्यति, अतस्तदपि वाक्यमभ्युपगतमेव ।

आरोहन्तीत्यादि । अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम्, इदं तत्रोदाहरणम्—आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । आङ्पूर्वो रुहिः न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने वर्तते, न्यग्भवन्तं हस्तिनं न्यग्भावयतीत्यर्थः । यदा तु हस्तिनः सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय हस्तिपकव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा न्यग्भावमात्रे रुहिर्वर्तते, तत्र च हस्तिनः कर्तृत्वम् । उक्तं च—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे[1]कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ॥ (वा० प० ३-७-५६) इति ।

अस्य च कर्तुः कर्मस्थक्रियेषु कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते—'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति, तद्यथा—लूयते केदारः स्वयमेवेति । लुनातिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वृत्तः कर्तृव्यापाराविवक्षायां द्विधा भवनमात्रे वर्तते । दुहिस्तु कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मकार्याणि न लभत इत्येतावत् ततो न्यग्भवनवृत्ते रुहेर्हस्तिपकव्यापारे णिजुत्पद्यते, तदा च य एवार्थ आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, स एवार्थ आरोहन्ति हस्तिपका इति । पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते हस्तिपकव्यापारे न्यग्भवनमात्रे रोहिर्वर्तते—आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थः । उक्तं च—

भावबोधिनी

(अनु०) णेः—णिजन्तात्—इसका क्या फल है ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः [महावत हाथी पर चढ़ते हैं ।] 'आरोहयमाणः हस्ती साधु आरोहति । [आरोहति = न्यग्भवति = झुकता है, यहाँ णिजन्त न होने से आत्मनेपद नहीं होता है ।]

अणौ—[अण्यन्तावस्था में] इसका क्या फल है ? गणयति गोगणं गोपालकः [गोपाल गायों के समुदाय को गिनता है ।] गणयति गोगणः स्वयमेव [गायों का समुदाय स्वयं गिनती करा देता है । यहाँ णिजन्त का ही कर्म गण था न कि अणिजन्त का । क्योंकि गण धातु के चुरादिगणीय होने से प्रारम्भ में ही णिच् हो जाता है ।]

१. 'स्वे कर्तृत्वे' इति पाठः वाक्यपदीये ।

'णौ चेद्' ग्रहणं समानक्रियार्थम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण।

न्यासः

गणयति गोगणः स्वयमेवेति। अत्र स गण्यमानो यदा गणनं प्रत्यानुकूल्यं भजमानः प्रयोजकत्वेन विवक्ष्यते, गोपालकस्तु प्रयोज्यत्वेनः तदा हेतुमण्णिच्। तस्मिन् कृते पूर्ववत् प्रयोज्याविवक्षायां यदेव कर्म स एव कर्त्ता भवति। तथाप्यणाविति वचनादात्मनेपदं न भवति, न हि गणः प्रागणौ कर्मासीत्, किं तर्हि? ण्यन्त एव। ननु च "'अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात्' इत्यत्र 'अणौ' इति किम्? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति" इत्युक्त्वा **वृत्तिकारो** वक्ष्यति, तदयुक्तम्, 'हेतुमण्णिचो विधिः। प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्त्या तस्यैव न्याय्यः' इति, तच्चेत्, सत्यम्; गणयति गोगणं गोपालकः, गणयति गोगणः स्वयमेवेत्येतदपि प्रत्युदाहरणमयुक्तमेव स्यात्, नैतदस्ति; भेदस्याविवक्षितत्वात्। यदि हि भेदो विवक्ष्यते, तदा हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव स्यात्, न हि विप्रकृष्टस्य चुरादिणिचः। न चेह भेदो विवक्षितः, 'णेः' इति जातिनिर्देशात्। तस्माण्णिज्मात्राद्विधिः, अतः प्रतिषेधोऽपि णिज्मात्रस्यैव स्यादिति युक्तमेतत् प्रत्युदाहरणम्। 'अणावकर्मकात्' इत्यादौ सूत्रेऽणाविति हेतुमण्णिच एव ग्रहणम्। अत एव हेतुमण्णिच एव विधिरिति प्रत्यासत्तस्तस्यैव प्रतिषेधो युक्तः। यथा तत्र हेतुमण्णिचो ग्रहणं तथा तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः। न

पदमञ्जरी

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते।
न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते॥
अवस्थां पञ्चमीमाहुर्ण्यन्तानां[1] कर्मकर्तरि।
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते॥ (वा० प० ३-७-५९-६०) इति।

एवं सिञ्चतेरप्यार्द्रीभवनोपसर्जनमार्द्रीभावनमर्थः। ततो निवृत्तप्रेषणमित्यादि पूर्ववत्। सेचयते हस्ती स्वयमेव, सेचनेऽत्यन्तमनुकूलो भवतीत्यर्थः। एवं दृशिरपि कर्मव्यापारमात्रवृत्तिः, णिजुत्पन्ने पुनस्तत्रापरोऽपि, तदुदाहरणम्—दर्शयते राजा स्वयमेव, दर्शनेनानुकूलो भवतीत्यर्थः। सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्ष उच्यते।

अपरः प्रकारः—अरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तान् सौकर्यातिशयाद्धस्ती प्रयुङ्क्ते इति; हस्तिव्यापारे णिजुत्पद्यते—आरोहयति हस्ती हस्तिपकानिति। तत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादने तात्पर्यमिति कर्म न विवक्ष्यते, ततोऽकर्मको भवति; यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते इति पाकमात्रप्रतिषेधे तात्पर्यमिति कर्माविवक्षायां भावे लो भवति—आरोहयते हस्ती स्वयमेव, सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थः। एष एव हि हस्तिनः प्रयोजकव्यापारः। एवमितरयोरपि द्रष्टव्यम्। सोऽयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष इति गीयते।

तदेवमुभयोरपि पक्षयोः सैव क्रिया, याऽण्यन्तावस्थायाम्। न च कर्मान्तरमस्ति, कर्तापि स एवेत्युदाहरणोपपत्तिः। स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासार्थम्।

भावबोधिनी

कर्मग्रहण का क्या फल है? लुनाति दात्रेण (हसिया से काटता है)। लावयति दात्रं स्वयमेव। (हसिया स्वयं ही कटवाता है। यहाँ कर्म न होकर करण है। आत्मनेपद नहीं होता है।)

णौ चेत्—णिजन्तावस्था में यदि—इसका ग्रहण समान = एक क्रिया के लिये है। [अर्थात् प्रयोज्य प्रयोजक किसी भी अवस्था में क्रिया बदलनी नहीं चाहिये। वही रहनी चाहिये] आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, (महावत हाथी पर चढ़ते हैं), आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति सूत्रेण [चढ़ा जाता हुआ हाथी भयभीत लोगों को मूत्र से गीलाकर देता है। यहाँ पहले आरुह—है और बाद में सिञ्चन—है। क्रियाभेद के कारण सेचयति में आत्मनेपद नहीं होता है]।

१. 'ण्यन्ते ताम् इति' पाठः वाक्यपदीये।

यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम्। **आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्।**

न्यासः

चात्र तथाविधं किञ्चिन्निबन्धनमस्ति, यतो णेरिति हेतुमण्णिच एव ग्रहणमवसीयते, चौरादिकानामप्यनित्यण्यन्तत्वात्, विभाषितणिचां च केषाञ्चिद् विद्यमानत्वात् येषामण्यन्तानामेव यत् कर्म, तेषामेव चुरादिणिजन्तानां तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्। तस्मादिह णेरिति णिजमात्रस्य ग्रहणं सूत्रकारस्याभिमतमिति लक्ष्यते।

अथ गणयतिः गोगणः स्वयमेवेत्यत्र 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशात् कस्मादात्मनेपदं न भवति ? कर्तृस्थभावकत्वात्। अत्र हि गणयतिरयं संख्यानिमित्ते परिच्छेदे ज्ञानविशेषे वर्त्तते, यस्य हि संख्यानमित्याख्या। स च ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वर्त्तते; तत्र तस्य समवेतत्वात्, न कर्मणि। तस्मात् कर्तृस्थभावकत्वादिहात्मनेपदं न भवति। कर्मस्थक्रियाणां कर्मस्थभावकानाञ्च कर्मवद्भावातिदेशेनात्मनेपदमिष्यते, नेतरेषाम्।

लुनाति दात्रेणेत्यादि। दात्रस्य तीक्ष्णतया करणस्यापि सतो विशिष्टव्यापारभूतत्वाल्लावकपुरुषान् प्रति प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच्।

णौ चेद् ग्रहणमित्यादि। इह णौ चेदिति न वक्तव्यम्। णेरणौ यत् कर्म स कर्त्तेत्येतावत्युच्यमानेऽणौ यत् कर्म तस्य सामर्थ्याण्णावेव कर्तृत्वं विज्ञायत इति किं णौ चेदित्यनेन ? तदेतण्णौ चेद्ग्रहणं क्रियमाणं समानक्रियार्थं विज्ञायते—यदि यैव कर्मावस्थायां क्रिया, सैव कर्त्रवस्थायां भवतीति। एतदुक्तं भवति—यस्यैव

पदमञ्जरी

णेरिति किमिति। अणौ कर्मत्वानुवादेन णौ कर्तृत्वविधानात् प्राधान्याण्ण्यन्तादेव भविष्यतीति प्रश्नः। **साध्वारोहतीति।** साधु न्यग्भवतीत्यर्थः। अत्र कर्मव्यापारमात्रे रुहिर्वर्तते, कर्तृस्थक्रियत्वात्तु कर्मवद्भावाभावाद्यगात्मनेपदे न भवतः, शप्परस्मैपदे भवतः, अणौ यत्कर्मेत्यण्यन्तावस्थायामपि श्रुतत्वात्ततोऽपि स्यादिति भावः। ननु प्राधान्याण्ण्यन्तादेव भविष्यतीत्युक्तम्, किमर्थमणो यत्कर्म णौ चेत्स कर्तेति ? अयमुपाधिर्यस्मिन्नेव प्रयोगे संभवति; तत्रैवात्मनेपदं युक्तम्, साध्वारोहतीत्यत्र च नायं प्रकारः सम्भवति। आरोहयते हस्तीत्यत्र तु णिचः प्रकृतिभूते रुहावण्यन्ते यत्कर्म ण्यन्ते स एव कर्त्तेति तत्रैव भविष्यति, सत्यम्; तदेवमुत्तरार्थमवश्यं णेरिति वक्तव्यमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते।

अणाविति किमिति। कर्मत्वकर्तृत्वयोर्यौगपद्यासम्भवात् णौ च कर्तृत्वस्य श्रुतत्वादवस्थान्तरे णावेव कर्मत्वं विज्ञास्यत इति प्रश्नः। **गणयतीति।** 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः पठ्यते, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्ध्यभावः। गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुकूल्यं प्रतिपद्यते, तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्णिचि पुनः कर्मव्यापारमात्रे आरोपितस्यैवायं प्रयोगः। **गणयति गोगणः स्वयमेवेति।** अत्र णावेव गणेः कर्म, णावेव कर्ता इत्यात्मनेपदं न भवति। कर्मवद्भावेनापि न भवति; कर्तृस्थक्रियत्वात्। गणनं हि संख्यानिमित्तः परिच्छेदो ज्ञानविवेषः। **भाष्ये** तु भागशोऽवस्थापने गणिर्वर्तते। भागशोऽत्रतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वमिति कर्मवद्भावादात्मनेपदमुदाहृतम्। ननु चाणावकर्मकादित्यत्र वक्ष्यति—'हेतुमण्णिचो विधिः' इति, प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति, तच्चेत्, सत्यम्; इदमपि प्रत्युदाहरणमयुक्तमेव, उच्यते—युक्तं तत्र हेतुमण्णिचो

भावबोधिनी

'यत् सः'—(अण्यन्तावस्था में जो कर्म ण्यन्तावस्था में भी वही कर्म कर्ता बनता है, दूसरा कर्म कर्ता नहीं बनता है) इसका ग्रहण—दूसरा कर्म न हो—इसके लिये है। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः; आरोहयमाणो हस्ती स्थलम् आरोहयति मनुष्यान्' [यहाँ हस्ती कर्म है, बाद वाले वाक्य में मनुष्यान् यह भी कर्म है। अतः इससे आत्मनेपद नहीं होता है।]

कर्त्तेति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति महामात्रः । अनाध्याने इति किम् ? स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः, स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव (म० भा० १.३.६७ वा० ७)।

न्यासः

धात्वर्थस्य यत् कर्म तस्यैव यदि तत् कर्तृत्वेन विवक्ष्यत एवमात्मनेपदं भवति, नान्यथेति । तेन **आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोह्यमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेणेत्यत्र** सेचयतेरात्मनेपदं न भवति; भिन्नत्वात् क्रियायाः । तथा हि, न्यग्भावनक्रियायां प्राक् हस्ती कर्मत्वेन विवक्षितः, सेचनक्रियायां तूत्तरकालं कर्तृत्वेन । **यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति ।** अण्यन्ते यत् कर्म ण्यन्तेऽपि यदि तदेव कर्म कर्त्ता भवति न कर्मान्तरम्, एवमात्मनेपदं भवति; नान्यथा । ननु विप्रतिषिद्धमेतत्—एकस्यैवैकदा कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च ? नैतद् विप्रतिषिद्धम्; एको हि वस्तुधर्मः, अपरश्च विवक्षाधर्मः, स्वातन्त्र्याविवक्षायां कर्तृत्वस्य विवक्षाधर्मत्वात् वस्तुधर्मत्वाच्चारुह्यमाणतया कर्मत्वम् । **स्थलमारोहयति मनुष्यानिति ।** अत्र कर्मान्तरमप्यस्ति । मनुष्यानिति न केवलं हस्त्येवेति न भवत्यात्मनेपदम् । यद्येवम्, भीतान् सेचयति मूत्रेणेत्यत्र कर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भविष्यति, अस्ति ह्यत्रापि कर्मान्तरम्—भीतानिति, अतो न वक्तव्यम्—समानक्रियार्थं णौ चेदित्येतत् ? नैतदस्ति, न हि

पदमञ्जरी

विधिरिति; तत्र बुधादिसूत्रे 'णेः' इति वर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिजेव सम्भवति । इह तु सामान्येन ग्रहणं विशेषहेत्वभावात् । ननु चाणौ यत्कर्मेत्युच्यते चुरादीनां च नित्यण्यन्तत्वात्केवलानां प्रयोगाभवाद् अणौ कर्मणोऽसम्भवाद् अत्रापि हेतुमण्णिच एव विधिः, नेत्याह; 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिचामपि केषाञ्चित्सम्भवात् । **भाष्ये** तु हेतुमण्णिचो विधिरिति स्थितम् । **लावयति दात्रं स्वयमेवेति ।** करणस्य दात्रस्यापि तैक्ष्ण्यातिशयेन लवने यदानुकूल्यं तत्प्रतिपादनाय लावकान्प्रति प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच् ।

इह ण्यन्तादात्मनेपदं भवत्यणौ यत्कर्म स चेत्कर्तेत्युक्ते गम्यत एतद्—यस्माद् ण्यन्ताद्विधिः तत्रैवाण्यन्ते यत्कर्म स चेत्कर्त्तेति, अतो णौ चेद्ग्रहणमनर्थकम्, तत्राह—**णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति ।** प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे मा भूत्, णिच्प्रकृत्यर्थभूतायामेव क्रियायां यथा स्यादित्यर्थः । **यथा पुनरयं** शब्दार्थस्तथोक्तं पुरस्तात् । **आरोह्यमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेणेति ।** येन प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेऽपि **क्रियाभेदे** आत्मनेपदं वार्यत एवानेन धातुभेदादत्यन्तभेद इति मत्वैतत्प्रत्युदाहृतम्, भीताश्चात्रारोहयतेः कर्म । **आरोह्यमाण इति ।** 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं शानच् भीता ह्यारोह्यमाणा भीत्या मूत्रयन्ति, तेन हस्ती **सिच्यते । कर्माविवक्षायां** तु सेचयतेरकर्मकत्वम् ।

उद्देशप्रतिनिर्देशात् लब्धे यत्सग्रहे पुनस्तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये इत्याह—**यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति ।** स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र कर्मान्तरमप्यस्ति मनुष्याः, रुहेर्गत्यर्थत्वान्मनुष्याणां **कर्मसंज्ञा** । कथं पुनरत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वम्, यावता स्थलमणौ कर्म हस्ती तु णौ कर्त्ता ? **स्यादेतत्—** आरोह्यमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वम्, स एव च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति । एवमपि **प्रत्यासत्तेरेवात्र** न भविष्यति, तथा हि ण्यन्तादात्मनेपदं भवति । **अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्** गम्यते—येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तेनैव णिचाऽण्यन्ते तत्प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्म स एव **चेत्कर्ता** तस्मिन्नेव ण्यन्त इति । **अत्र च यत्रायमुपाधिः,** कृतमेव तत्रात्मनेपदम्—आरोहयमाण इति ।

भावबोधिनी

कर्ता—[कर्ता में ही आत्मनेपद होता है । भाव या कर्म में नहीं] इसका क्या फल है ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति महामात्रः । [यहाँ कर्म हाथी कर्ता नहीं है अपितु महामात्र है जो कर्म नहीं था ।]

अनाध्यान (= उत्कण्ठापूर्वक स्मरण न होने में)—यह किसलिये है ? स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः, स्मरयति एनं वनगुल्मः स्वयमेव । [कोयल वनगुल्म = वनवृक्ष को याद करती है, वनगुल्म इसे स्वयम याद कराता है ।]

ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि, तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदम्, किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते। कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः।

न्यासः

भीतानिति सेचयतेः कर्म, किं तर्हि ? आरोहयतेः, भीतानारोहयमाणः सन् मूत्रेणात्मानं सेचयतीत्यर्थः, अयुक्तमेतत्, एवं ह्यारोहयमाण इत्यत्रात्मनेपदं शानच्च न स्यात्, कर्मान्तरसद्भावात्। नैवं तर्हि शानजेवात्र विहितः, किं तर्हि ? 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु' चानश्प्रत्ययः। तत्र यदि समानक्रियार्थं णौचेद्ग्रहणं न क्रियेत, तदा यदेवारोहयतेरण्यन्ते कर्म, स एव हस्ती सेचयतेर्ण्यन्ते कर्त्ता भवतीति तदेव कर्म, स एव कर्त्तेति स्यादेवात्मनेपदम्। तस्माण्णौ चेद् ग्रहणं समानक्रियार्थं कर्त्तव्यम्।

कर्त्तेति किमिति ? कर्त्तर्येवात्मनेपदमनेन विधीयते; भावकर्मणोस्तु 'भावकर्मणोः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। तस्माद् सामर्थ्यलब्धः कर्त्तेत्यभिप्रायः। कर्तृग्रहणं यदेवाण्यन्ते कर्म तस्मिन्नेव कर्तृत्वेन विवक्षिते सत्येवात्मनेपदं भवति, नान्यथेत्येवमर्थं क्रियत इति दर्शयितुमाह—**आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति**

पदमञ्जरी

यत्र तु न कृतम्—स्थलमारोहयतीति, न तत्रायमुपाधिरिति नैवात्मनेपदप्रसङ्गः। इह तर्हि—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति हस्तीति ? किं पुनरत्र नेष्यते ? **वृत्तिकृता** नेष्यते, **भागवृत्तिकारेण** त्विष्यते। तथा **माघः** प्रयुङ्क्ते—'करेणुरारोहयते निषादिनम्' इति।

कर्त्तेति किमिति। भावकर्मणोः सिद्धत्वात् कर्त्तर्येव भविष्यतीति मन्यते। अणौ यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्त्तरि यथा स्यात्, कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तृग्रहणमिति दर्शयन्नाह—**तानारोहयति महामात्र इति।** गत्यर्थत्वाच्च रुहेः हस्तिपकानां कर्मसंज्ञा। यद्येवम्, कर्मान्तरसम्भवादेवात्र न भविष्यति ? नैतदेवम् ? अस्तोत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः। न वा सति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते। यद्वा—प्रयोजकव्यापारमात्रे तात्पर्याद्यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षिताः, तदेदं प्रत्युदाहृणं द्रष्टव्यम्। **वनगुल्मस्येति।** कर्मोपलक्षणमेतत्, न त्वत्र वनगुल्मस्य कर्मत्वमस्ति; शेषत्वेन विवक्षितत्वात्। तस्माद्वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम्। **स्मरयत्येनमिति।** 'स्मृ आध्याने' घटादिः, वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच्। **एनमिति।** बुद्ध्यर्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसंज्ञा। एतदप्युपलक्षणम्, अत्र हि कर्मान्तरसद्भावादेव प्राप्तिर्नास्ति कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम्।

ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानीति। ननु चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतो हस्तिनः कर्मत्वाभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनं स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति, सत्यम्; आरब्ध एवास्मिन् सूत्रे सोऽपि पक्षः सम्भवात् प्रदर्शितः, अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणपक्षप्रक्रियैवाश्रयिष्यते। ननु तत्रापि व्यापारद्वयाभिधायिषु रुहादिषु भवत्येवम्, ये तु केवलकर्तृव्यापारवाचिनो दृश्यादयः तेषु कथम्, न हि दृशिः कर्मव्यापारं कञ्चिदाचष्टे ? स्यादेतत्—विषयभावापत्तिः कर्मव्यापारस्तदापादनं कर्तृव्यापार इति। यद्येवम्, इच्छापि दृश्यर्थः स्यात्। नन्वत्रापि विषयभावापत्तिः, तदापादनं च विद्यते, अथ दर्शनविषयभावापादनं दृश्यर्थः, ननु तदेव निरूप्यते किं नाम तद्दर्शनम् इति, अत्रोच्यते; मा नामाख्यातकर्मव्यापारः, अस्ति तावत्कर्मणोऽपि व्यापारः, कारकत्वात्, तत्र णिजुत्पत्तिदशायां तावत्येव वर्तिष्यते, उदाहरण-

भावबोधिनी

इसमें कर्मकर्ता अर्थ में ही प्रमुख उदाहरण मिलते हैं, और उस (कर्मकर्ता) में तो कर्मवद्भाव के द्वारा [अतिदेश से ही] आत्मनेपद सिद्ध होता है, तो यह किसलिये कहा जा रहा है ? कर्मस्थभाव वाले और कर्मस्थक्रिया वाले का कर्मवद्भाव अतिदिष्ट होता है यह ज्ञात होता है। यह सूत्र कर्तृस्थभाव वाले के लिये है और इसीलिये

तथा च रुहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावकः उदाहृतः ।

न्यास

महामात्र इति । अत्र यदेवाण्यन्ते हस्ती कर्म न तदेव ण्यन्ते कर्तृत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि ? महामात्रः, तेनात्मनेपदं न भवति । एतच्च कर्तृग्रहणाल्लभ्यते; तस्यानन्यार्थत्वात् । ननु च यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमित्युक्तम्, इह च कर्मान्तरं हस्तिपकाख्यमस्ति, अतो यत्सग्रहणादेव न भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन कर्तृग्रहणेन ? नैतदस्ति; एवं सति हि कर्तृग्रहणेऽणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ता तदेव कर्म कर्त्ता भवतीत्यस्यार्थस्य च प्रतिपादनाय क्रियमाणं यत्सग्रहणमर्थवद् भवतीति । असति तु कर्तृग्रहणे तन्न कर्त्तव्यमेव स्यादिति कुतः समानकर्मता प्रतीयते ?

स्मरति वनगुल्मस्येति । अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमेतत् । कर्मविषयेण शेषत्वेन विषयिणा विषयं दर्शयितुमुक्तम्। नन्वत्र न कर्मास्ति; तस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा हि 'शेष' इत्यनुवर्तमाने 'अधीगर्थ' इत्यादिना कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीयं विहिता । तस्मादेवं दर्शयितव्यम्,—स्मरति वनगुल्ममिति । अथ वा—यद्यपि तच्छेषत्वेन विवक्षितम्, तथापि स्मर्यमाणत्वात् तस्य कर्मत्वं वस्तुनोऽस्त्येवेति । **स्मरयतीति ।** 'स्मृ आध्याने',

पदमञ्जरी

दशायां ण्यन्तोऽपीति मन्यते । तथा च रुहिः कर्तृयुक् कर्मणाभिधेय इति युक्तं केवलकर्तृव्यापारवाचिनां गमिदृशिप्रभृतीनां कर्तृस्थक्रियत्वम्; कथं तु विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदवचनः पचिः, द्विधाभवनोपसर्जनद्विधाभावनवचनश्च लुनातिः कर्मस्थक्रियः, न्यग्भवनोपसर्जनन्यग्भावनवचनस्तु रुहिः कर्तृस्थक्रियः ? उच्यते; रुहिरपि गत्यर्थः, तथा च 'यद्धितुपरं छन्दसि' इत्यत्र **भाष्यकारो** वक्ष्यति—हस्तिनमारोहतीत्यत्र हि उपरिगमनलक्षण एव रुहेरर्थः, तत्पुनर्न्यग्भवनहेतुत्वाद् न्यग्भावनमित्युच्यते, उपरिगमनरहितं तु न्यग्भावनमात्रं रुहेरर्थो न भवति, यदा खलु क्वचिद् भूमावेव तिष्ठन् वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयति, तदा नासावारोहतीत्युच्यते । तस्माद् गतिविशेष एव रुहेरर्थः । कस्तर्हि क्रियाणां कर्मकर्तृस्थतायां हेतुः ? उक्तमत्र—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता[1] ॥ इति । (वा० प० ३.७.६६)

विशेषदर्शनेन शब्दानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्यं कथ्यते । एतच्च कारणगतमारोहस्य कर्तृस्थत्वं प्रतिपादयति, न तु कर्मस्थताम् । न हि हस्तिनमारोहति, वृक्षमारोहति, पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽप्यारोहणे रूपभेदः प्रतीयते, यथा—घृतमांसतण्डुलादिषु पाकः । न च हस्ती न्यग्भवत्वित्येवं कारकव्यापारः किं तर्हि ? हस्तिपका उपर्यासीरन्निति । पाके तु तण्डुलादिगतो विक्लित्त्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादित्येव कारकव्यापारः । तस्मात्कर्मभेदे रूपभेदादुद्देशस्य च कर्मगतत्वात् पचिः कर्मस्थक्रियः, विपर्ययाद्रुहिः कर्तृस्थक्रिय इति सिद्धम् । एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्याः । **दृशिकर्तृस्थभावक इति ।** अथ सिचिः कस्मादुपेक्षितः ? कर्मस्थक्रियत्वाद् । आर्द्रीभवनं ह्यत्र प्रधानम्, तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य । किमर्थं तर्ह्युदाहृतः ? विशेषाभावात् । न ह्यत्रानेन 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यनेन वा आत्मनेपदे सति कश्चिद्विशेषः, तेनापि सति यक्चिणौ न भवतः, 'णिश्रन्थिग्रन्थि' इति प्रतिषेधात् । भाष्येऽपि कर्मवद्भावस्य सिद्धिमाशङ्क्या-

भावबोधिनी

'कर्तृस्थक्रियक' रुह धातु तथा कर्तस्थभावक दृश् धातु को ही उदाहरणरूप में प्रस्तुत किया है ।

विमर्श—पहले यह बताया जा चुका है कि जहाँ क्रियाफल से कर्म में कोई परिवर्तन आदि लक्षित होता है वहाँ कर्मस्थाक्रिया मानी जाती है । जैसे—तण्डुलं पचति आदि । परन्तु जहाँ ऐसा वैलक्षण्य दृष्टिगोचर नहीं होता है वहाँ कर्तृस्था क्रिया मानी जाती है । कुछ वैयाकरणों ने यह व्यवस्था शब्दों के आधार पर की है इसमें भर्तृहरि की कारिका प्रमाण है—

१. 'प्रकाश्यते'—इति वा पाठः ।

२१६. भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ (२५९४)

न्यासः

वनगुल्मस्य प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच्, घटादित्वान् मित्संज्ञा, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। **एनमिति।** 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इत्यादिना कर्मसंज्ञायां सत्याम् 'द्वितीया टौस्स्वेनः' इत्येनादेशः। ननु च यत्सग्रहण-मनन्यकर्मार्थम्, इह च कर्मान्तरमस्ति कोकिलः, ततश्च कर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भविष्यतीति किमेतन्नि-वृत्त्यर्थेनानाध्यानग्रहणेन ? नैतदस्ति; आध्यानमात्रं विवक्षित्वेदं प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। एनमिति तु वचनं वनगुल्मः कर्त्ता न कोकिलः इत्यर्थोपदर्शनपरं वेदितव्यम्। अथ वनमित्यनेन स एव वनगुल्मः परामृश्यते। यदेव कर्म स एव कर्त्तेत्यर्थस्य प्रदर्शनार्थमेनमित्युक्तम्। एवं वनगुल्मं वनगुल्मो स्मरयति। आत्मानमात्मना स्मरयतीत्यर्थः। णिच्युत्पन्ने कोकिलस्य प्रयोज्यस्य विवक्षितत्वान्निवृत्ते प्रयोज्यप्रयोजकभावे स्मरयतेर्ण्यन्तस्य प्रकृत एवार्थो भवति। ननु च स्मरणं चेतनावतां धर्मः, वनगुल्मश्चाचेतनः, तत् कथमसौ स्मरेत् ? नैतदस्ति; अचेतनेष्वपि चेतनावद्धर्मोपचारः—यथा नदीकूलं पिपतिषतीति। **रुहिः कर्तृस्थक्रिय** इति। तदर्थस्य न्यग्भाव-नात्मनो हस्तिपकेषु समवेतत्वात्। **दृशिश्च कर्तृस्थभावक इति।** तदर्थस्य दर्शनस्य कर्तृषु=भृत्येषु व्यवस्थित्वात् ॥ ६७ ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ हेतुभय इति। हेतोर्भयं हेतुभयमिति। 'पञ्चमी भयेन' इति समासः। भीतिर्भयम् =

पदमञ्जरी

ध्यानप्रतिषेधार्थमित्युक्त्वा स्मरतेः कर्तृस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यभिधायोक्तम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदाध्यानप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवत्येवञ्जातीयकानामात्मनेपदमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? पश्यन्ति भृत्या राजानम्; दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव—अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवतीति। एवञ्जातीयकानामिति कर्तृस्थक्रियाणामित्यर्थः। एवं च ब्रुवता विध्यर्थमेतदित्युक्तं भवति, विशेषप्रतिषेधेन सामान्यविधेरनुमानात्। अत्र दर्शयते भृत्यान् राजेत्येतदेकमुदाहरणमनुपपन्नम्; कर्मान्तरसद्भावात्। **तत्र वृत्तिकारः** 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायाद् उदाहरणमेतद्गमयितव्यं मन्यते। अस्मिन्नुदाहरणे कर्मव्यापार-मात्रे विवक्षिते सिद्धं भवतीत्यर्थः।

अन्ये त्वाहुः—अस्मादेवोदाहरणादणौ ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भाव एवात्मनेपदं न भवति, यथा—स्थलमारोहयति मनुष्यानिति, इह त्वणौ कर्तॄणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति। **एवं स्मारयत्येन-मिति** कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणमुपपन्नम्, 'करेणुरारोहयते निषादिनम्' [माघः] इति प्रयोगश्चोपपन्न इति तेषां सूत्राक्षराण्येव तावदधिकानि, भाष्यं च सर्वमुदाहरणवर्जमनुपपन्नम् ॥

प्रयोगाणां तु निर्वाहो णिचश्चेत्यात्मनेपदात्।
जयादित्यस्य हृदयं गूढमेतत्प्रकाशितम् ॥ ६७ ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ भयमनिष्टापातशङ्कासाधनमात्रं लौकिको हेतुः, न चान्तरेण साधनं क्रिया सम्भव-

भावबोधिनी

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ [वा० प० ३।७।६६]

'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० सू० १।२।३) वहीं कर्मवद्भाव का अतिदेश करता है जहाँ कर्मस्था क्रिया रहती है। अतः देखना, जाना, चढ़ना आदि कर्तृस्थक्रियाओं के विषय में आत्मनेपद—विधानार्थ यह सूत्र बनाया गया है ॥ ६७ ॥

'णेः' (णिजन्त से) इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है।

'णेः' इति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। बिभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये। हेतुः=प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यः, ततश्चेद्भयं भवति। भयग्रहणमुपलक्षणार्थम्, विस्मयोऽपि तत एव। जटिलो भीषयते। मुण्डो भीषयते। जटिलो विस्मापयते।

हेतुभय इति किम्? कुञ्चिकयैनं भाययति। रूपेण विस्माययति। अत्र कुञ्चिका भयस्य करणम्, न हेतुः॥

न्यासः

त्रासः, अनिष्टापाताशङ्का। **ततश्चेद् भयं भवति।** यदि ततो हेतुसंज्ञकात् प्रयोजकाद् भयं भवत्येवमात्मनेपदं भवति, नान्यथेति। यद्येवम्, स्मयत्यर्थो न विशेषितः स्यात्; यस्माद् भयं बिभेतेरेवार्थो न स्मयतेः, ततश्च रूपेण विस्माययतीत्येवमादावप्यात्मनेपदं स्यात्। मुण्डो विस्मापयत इत्यादौ न स्यादित्यत आह—**भयग्रहणमित्यादि।** भयग्रहणं हि धात्वर्थोपलक्षणार्थम्। धात्वर्थश्चेत् प्रयोजकाद्भवतीत्यमर्थो विवक्षितः। तेन विस्मयोऽपि यदि तत एव हेतोर्भवति यद्येषोऽर्थो लभ्यत इति स्मयत्यर्थोऽपि विशेषित एव। विस्मयः = आश्चर्यम्। **मुण्ड इति।** मुण्डगुणोपेतत्वात् मुण्डः। **भीषयते इति।** 'ञिभी भये', 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेः 'बिभेतेर्हेतुभये' इति पक्ष आत्वम्। 'भियो हेतुभये षुक्' इति षुक्। **विस्मापयत इति।** 'स्मिङ् ईषद्धसने'। 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम्, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्।

कुञ्चिकयैनं भाययतीति। करणादत्र भयम्, न हेतोः प्रयोजकात्। तेनात्मनेपदं न भवति। षुगप्यत्र न भवति, स हीकारान्तस्यैवेष्यते, 'भियो हेतुभयो षुक्' इत्यत्र भी ई—इतीकारप्रश्लेषनिर्देशात्। **रूपेण विस्माययतीति।** अत्र करणादेव विस्मयः; न हेतोः॥ ६८॥

पदमञ्जरी

तीति विशेषणसामर्थ्यात् कृत्रिमत्वाच्च पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमित्याह—**हेतुः प्रयोजक इत्यादि। ततश्चेद्भयं भवतीति।** यद्येवम्, स्मयत्यर्थो न विशेषितः स्यात्, न हि स्मयतेर्भयमर्थः, अत आह—**भयग्रहणमिति।** चित्तविकारस्योपलक्षणमित्यर्थः। **विस्मयोऽपि तत एवेति।** अत्र चेद्भवतीत्यनुषङ्गः। **भीषयत इति।** 'भियो हेतुभये षुक्'। **भाययत इति।** 'बिभेतेर्हेतुभये' इति वैकल्पिकमात्वम्। एवं च अत्र षुक् न भवति; तद्विधावाकारप्रश्लेषात्। **विस्मापयत इति।** 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम्। 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्। **कुञ्चिकयेति।** कारणादत्र **भयम्,** न हेतोः। यद्यपि तद्व्यापारे णिज्विधानात् प्रयोजकसाध्यमेव भयम्, तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्यादिवं विज्ञायते—अन्यनिरपेक्षाद्धेतोरेव यद्भयमिति। एवं च मौण्ड्येनं भाययतीत्यत्रापि गुणगुणिनोर्भेदविवक्षायां न भवति। उदाहरणे तु तादात्म्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतोरेव भयम्॥ ६८॥

भावबोधिनी

णिजन्त 'भी' तथा 'स्मि' धातुओं से, हेतुभय [हेतु से भय] रहने पर आत्मनेपद होता है। यहाँ हेतु = प्रयोजक कर्ता लकार का वाच्य (लिया जाता है), यदि उससे भय होता है, तभी आत्मनेपद होता है। भयग्रहण [चित्तविकार का] उपलक्षण है, विस्मय भी उसी (हेतु = प्रयोजककर्ता से) होना चाहिये। उदा०—जटिलो भीषयते। मुण्डो भीषयते (जटाधारी डरवाता है, मुंडे हुये शिर वाला डरवाता है।) जटिलो विस्मापयते, मुण्डो विस्मापयते। (जटाधारी विचित्र हँसकर डरवाता है, मुण्ड भी डरवाता है।)

हेतुभये = [हेतु = प्रयोजक कर्ता से भय रहने पर)—यह किसलिये है? कुञ्चिकया एनं भाययति, रूपेण विस्माययति। यहाँ कुञ्चिका = कूची भय का करण = साधन है, प्रयोजक कर्ता = हेतु नहीं है। [अतः आत्मनेपद नहीं होता है। इसलिये षुक् आगम और आत्व भी नहीं होता है]॥ ६८॥

२१७. गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ (२७३९)

'णेः' इति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (धा० पा०-१२४७) **'वञ्चु गतौ'** (धा० पा० १८९) **इत्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्तमानयोरात्मनेपदं भवति। प्रलम्भनम् = विसंवादनम्, मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते ।**

प्रलम्भन इति किम् ? श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

२१८. लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥ (२५९२)

'णेः' इति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'लीङ् श्लेषणे' (धा० पा० ११३९) **इति दिवादौ पठ्यते, 'ली श्लेषणे'** (धा० पा० १५०१) **इति च क्र्यादौ; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो ण्यन्ता-**

न्यासः

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ विशेषाभावादिति । कथं पुनर्विशेषाभावः, यावता निरनुबन्धकत्वं सानुबन्धकत्वञ्चानयोर्विशेषोऽस्त्येव, ततश्च 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्यनया परिभाषया न लीङो ग्रहणेन भवितव्यम्, तदयुक्तमुक्तं विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणमिति ? नैष दोषः, उत्सृष्टानुबन्धको हि लीङ् ल्यन्तो भवति । उत्सृष्टे चानुबन्धे द्वयमेवाभेदकं भवति—अर्थः, शब्दान्तरत्वञ्च । तत्रार्थस्तावदनयोरेक एव शब्दान्तरत्वमपि नास्ति । शब्दान्तरत्वञ्च प्रकृतिभेदविकरणभेदाभ्यां भवति । न चानयोर्ण्यन्तयोः प्रकृतिभेदः, नापि विकरणभेदोऽस्ति; शब्विकरणत्वात् । यदपि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्त्वं तदप्युभयोर्भवति । तथा च वक्ष्यति—'किमिदं लीयतेरिति ? लीनातिलीयत्योरागन्तुकेन यका निर्देशः' इति । **न्यग्भावनमिति ।** अभिभवनमित्यर्थः । **जटाभिरिति ।** हेतौ तृतीया । जटा हि पूजाद्यधिगमहेतुभूताः । तथा हि—यस्य जटाः सन्ति लोके महानयं तपस्वीत्युपजातसंप्रत्ययैः पूज्यते ॥ ६९ ॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ मिथ्योपपदादिति । उपोच्चरितं पदमुपपदम्, मिथ्याशब्द उपपदं यस्य स तथोक्तः । **पदं मिथ्या कारयत इति ।** अत्रात्मनेपदेनाभ्यासस्य द्योतितत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न

पदमञ्जरी

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । परिहरतीत्यर्थं इति । वर्जयतीति यावत् ॥ ६९ ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ विशेषाभावादिति । निरनुबन्धकपरिभाषा तु 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इत्यत्र ज्ञापिता प्रत्ययग्रहणविषयैवेति मन्यते । **संमानने शालीनीकरणे च वर्तमानादिति ।** संमाननं विषयः, न धात्वर्थः । यदाह—**पूजामधिगच्छतीत्यर्थ इति ।** धात्वर्थे तु पूजयतीति वाच्यं स्यात्, यथा न्यक्करो-

भावबोधिनी

'णेः' (णिजन्त से) इसकी अनुवृत्ति होती है । अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह आरम्भ किया गया है । प्रलम्भन अर्थ में विद्यमान 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' और 'वञ्चु गतौ' इनसे आत्मनेपद होता है । प्रलम्भन = विसम्वाद, मिथ्याफलकथन । (ठगना अर्थ) । उदा०—माणवकं गर्धयते (बच्चे को प्रलोभन देता है); माणवकं वञ्चयते [बच्चे को ठगता है ।]

'प्रलम्भने' (ठगना) इसका क्या फल है ? श्वानं गर्धयति । इस (कुत्ते) की इच्छा उत्पन्न कराता है, यह अर्थ है । अहिं वञ्चयति । साँप को दूर करता है—यह अर्थ है ॥ ६९ ॥

'णेः' की अनुवृत्ति होती है । अकर्तृगामी क्रियाफल के विषय में यह सूत्र बनाया गया है । 'लीङ् श्लेषणे' यह दिवादि गण में पढ़ा गया है और 'ली श्लेषणे' यह क्र्यादि में । कोई विशेष कारण न होने से इन दोनों का ग्रहण होता है । सम्मानन, शालीनीकरण और प्रलम्भन—इन अर्थों में वर्तमान, णिजन्त 'ली' धातु से आत्मनेपद होता है । सम्मानन = पूजन । शालीनीकरण = न्यग्भावन = दबाना । उदा०—जटाभिरालापयते । जटाओं के कारण पूजा प्राप्त

त्सम्मानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, 'च' शब्दात् प्रलम्भने च। सम्माननम् = पूजनम्। शालीनीकरणम् = न्यग्भावनम्। जटाभिरालापयते। पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते। न्यक्करोतीत्यर्थः। प्रलम्भने—कस्त्वामुल्लापयते। विसंवादयतीत्यर्थः। 'विभाषा लीयतेः' (६.१.५१) इति वाऽऽत्वं विधीयते। तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः। व्यवस्थितविभाषा हि सा।

सम्माननादिष्विति किम्? बालकमुल्लापयति ॥

२१९. मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥ (२७४०)

'णेः' इति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। ण्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपपादात्मनेपदं भवति अभ्यासे। अभ्यासः = पुनः पुनः करणम्, आवृत्तिः। पदं मिथ्या कारयते। सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः।

न्यासः

भवति। **सापचारमिति**। सदोषम्। अनेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे। **स्वरादिदुष्टमिति**। पूर्वस्यैवार्थं व्यक्तीकरोति। आदिशब्देन रूपस्य परिग्रहः। **असकृदिति**। अभ्यासशब्दार्थमुदाहरणेन दर्शयति ॥ ७० ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ कर्त्रभिप्राय इति। कर्त्तारमभिप्रैतीति 'कर्मण्यण्'। यदि सामान्येन यत्र क्रियाफलं कर्त्तारमभिप्रैति तत्रात्मनेपदम्, तदेहापि स्यात्—पचन्ति पाचकाः, यजन्ति याजका इति। तथा ह्यत्र क्रियाफलं दक्षिणा याजकान् कर्तॄनभिप्रैति, भृतिश्च पाचकानित्यत आह—**क्रियायाः फलमित्यादि**। प्रधानभूतं यत् फलं क्रियायास्तदिह गृह्यते। न च दक्षिणादिकं क्रियाफलं प्रधानभूतम्, ततो न भवत्यतिप्रसङ्गः। किं पुनस्तत्प्रधानभूतमित्यत आह—**यदर्थमित्यादि**। एतेन यदुद्दिश्यासौ यागादिक्रियारभ्यते तत् प्रधानभूतमिति दर्शयति। तत् पुनः स्वर्गादि, न तु दक्षिणादि। तथा हि—स्वर्गाद्यर्थं यागादिक्रियारभ्यते, न तु दक्षिणाद्यर्थम्। **यदर्थमिति**। क्रियाविशेषणमेतत्। यच्छब्देन क्रियायाः प्रधानभूतं फलं निर्दिश्यते। यदर्थः

पदमञ्जरी

तीत्यर्थ इति। अकर्मकश्चायमस्मिन् प्रयोगे पूजाख्यस्य कर्मण आत्मनेपदसहितेन धातुनैवोपात्तत्वात् पुत्रीयतीतिवदित्याहुः। **जटाभिरिति**। हेतौ तृतीया, यस्य हि जटाः सन्ति लोके स पूज्यते ॥ ७० ॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ उपोच्चारितं पदमुपपदम्, मिथ्याशब्द उपपदं यस्य स तथोक्तः। **मिथ्या कारयते इति** आत्मनेपदेनैवाभ्यासस्य द्योतितत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न भवति। **सदोषमिति**। एतेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे। अस्यैव विवरणम्—**स्वरादिदुष्टमिति**। आदिशब्देन रूपं गृह्यते।

भावबोधिनी

करता है, यह अर्थ है। श्येनो वार्त्तिकामुल्लापयते। बाज बतख को दबाता है, यह अर्थ है। प्रलम्भन में—कः त्वाम् उल्लापयते—कौन तुमको ठगता है यह अर्थ है। 'विभाषा लीयतेः' (पा० सू० ६।१।५१) विकल्प से आत्व का विधान करता है। वह आत्व इस सूत्र के विषय में नित्य होता है, अन्यत्र विकल्प है। क्योंकि वह व्यवस्थित विभाषा है।

सम्माननादि में—इसका क्या फल है? बालकम् उल्लापयति। (बालक को प्यार करता है, यहाँ नहीं होता है।) ॥ ७० ॥

'णेः' इसकी अनुवृत्ति होती है। अकर्तृगामी क्रियाफल के लिये यह सूत्र बनाया गया है। मिथ्या जिसके उपपद है ऐसी णिजन्त कृञ् धातु से अभ्यास अर्थ में आत्मनेपद होता है। अभ्यास = बार-बार करना, आवृत्ति। उदा०—पदं मिथ्या कारयते। सापचार = स्वरादिदोष से दुष्ट पद का अनेक बार उच्चारण कराता है, यह अर्थ है।

मिथ्या उपपद हो—इसका क्या फल है? पदं सुष्ठु कारयति। पद का शुद्ध उच्चारण कराता है। [यहाँ आत्मनेपद नहीं होता है।]

मिथ्योपपदादिति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । कृञ इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

२२०. स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ (२५५१)

'णेः' इति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) **प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति, कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति । क्रियायाः फलं = क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत् कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते । पचते । ञितः खल्वपि—सुनुते । कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति ।**

न्यासः

प्रयोजनं यस्य क्रियारम्भस्य तत् तथोक्तम् । कथं पुनः सामान्योक्तौ प्रधानस्य क्रियाफलस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् ? फलग्रहणात् । यदीह फलमात्रस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्, तदा फलग्रहणमनर्थकं स्यात्; व्यवच्छेद्याभावात् । नास्त्येव हि स विषयो यत्र क्रियाफलं कर्त्तारं नाभिप्रैति; ततश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाया इत्येवं ब्रूयात् । एवमप्युक्ते षष्ठ्या क्रियाया सम्बन्धिनि कर्त्रभिप्राये प्रत्यायिते सामर्थ्यात् फलमेव क्रियायाः कर्त्रभिप्रायं गम्यते । न हि फलादन्यत् क्रियासम्बन्धि कर्त्तारमभिप्रैति । तस्मात् फलग्रहणसामर्थ्यात् प्रधानं फलं गृह्यते । अथ वा—प्रधानत्वादेव प्रधानं फलं गृह्यते । तथा चोक्तम्—'प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् सिद्धमिति' । अस्मिन् व्याख्याने फलग्रहणं स्पष्टार्थम्, कर्तर्यात्मनेपदविधानात् । प्रत्यासत्तेर्यस्तस्य वाच्यः कर्त्ता यदि तस्यैव तत् फलं भवतीति विज्ञायत इत्याह—**तच्चेत्यादि** । गतार्थम् । **स्वर्गादीति** । आदिशब्देनौदनादिकमपि गृह्यते ॥७१ ॥

तथापित्यादिना दक्षिणादेः फलस्याप्राधान्यं दर्शयति । यदर्थं सा क्रियारभ्यते तत्प्रधानमिहोपात्तं

पदमञ्जरी

असकृदिति अभ्यासं दर्शयति । **उच्चारयतीत्यर्थं इति** ण्यन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिरनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । एवं च प्रकृतिभूतः करोतिरुच्चारणे वर्त्तते, अकर्मकश्च ॥ ७१ ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ कर्तारमभिप्रैतीति कर्त्रभिप्रायम्, **'कर्मण्यण्'**, क्रियाफलं चेह कर्मैवेति नास्ति नियमः तेनाकर्मकेभ्योऽपि यजिप्रभृतिभ्यः स्वर्गादिके फले कर्तृगामिन्ययं विधिर्भवत्येव । **कर्तारं चेदिति** । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वद्योतनायात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । यदि यच्च यावच्च क्रियानन्तरभावि फलं तत्र कर्तृगामिन्ययं विधिर्भवति, इहापि स्याद्—यजन्ति याजकाः, पचन्ति पाचका इति; दक्षिणादेः कर्तृगामित्वादित्यत्र आह—**प्रधानभूतमिति** । किं पुनस्तदित्यत आह—**यदर्थमिति** । यदुद्दिश्येत्यर्थः । **क्रिया आरभ्यत इति** । सामग्रीसमवधानात्मिका आद्या प्रवृत्तिः = आरम्भः, यामन्तरेण याजकादीनामप्रवृत्तिः, स्वर्गादिकं हि फलं प्रेक्षुः सामग्रीं समवधाप्य प्रवर्तयति, सा प्रवर्तिता यथायथं प्रवर्त्तते । कथं पुनरेतल्लभ्यते—प्रधाने फले कर्त्रभिप्राय इति ? प्रधानत्वादेव । किञ्च—यत् किंचन फलं सर्वत्र कर्त्रभिप्रायं भवति । ननु यत्र क्रियाभ्यासमात्रे

भावबोधिनी

कृञः—इसका क्या फल है ? पदं मिथ्या वाचयति । पद को अशुद्ध कहलवाता है ।

अभ्यासे—इसका क्या फल है ? पदं मिथ्या कारयति । पद का एक बार अशुद्ध उच्चारण कराता है ॥७१॥

'णे' इसकी निवृत्ति होती है । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।७८) इससे परस्मैपद प्राप्त रहने पर स्वरितेत् और ञित् जो धातुयें हैं उनसे आत्मनेपद होता है यदि क्रिया का फल कर्ता से सम्बद्ध होता है, करने वाले को ही प्राप्त होता है । क्रिया का फल = क्रियाफल प्रधानभूत, जिसके लिये वह क्रिया आरम्भ की जाती है, वह यदि लकारवाच्य कर्ता का ही होता है । [क्रियाफल कर्तृगामी रहने पर ही आत्मनेपद होता है ।] उदा०—यजते (अपने लिये याग करता है ।) पचते (अपने लिये पकाता है, इन दोनों में स्वरित स्वर इत् है ।) ञित् से भी आत्मनेपद होता है—सुनुते । कुरुते । यहाँ यागादि का प्रधान फल कर्ता को ही प्राप्त होता है । [षुञ्, कृञ्—ञित् हैं ।]

'कर्त्रभिप्राये' इति किम् ? यजन्ति याजकाः। पचन्ति पाचकाः। कुर्वन्ति कर्मकराः। यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति, तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

२२१. अपाद् वदः ॥ ७३ ॥ (२७४१)

'कर्त्रभिप्राये' इति वर्त्तते। अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति। धनकामो न्यायमपवदते। 'न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि' इति मन्यते।

न्यासः

फलम्। स्वर्गाद्यर्थञ्च यागादिक्रियारभ्यते, न दक्षिणाद्यर्थम्। अतोऽप्रयोजकत्वात् तदप्रधानम्। तेन यद्यपि तत् कर्त्तारमभिप्रैति तथाप्यात्मनेपदं न भवति।

अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? विप्रकृष्टेऽपि फले यथा स्यात्। द्विविधं हि क्रियाफलम्—आसन्नम्, विप्रकृष्टञ्च। **तत्रासन्नम्**—यस्य व्यापारानन्तरमेव निष्पत्तिः। **विप्रकृष्टन्तु**—उपरतेषु व्यापारेषु यन्निमित्तान्तरमपेक्ष्य कालविप्रकर्षकृतं संस्कारपरिपाकाच्चिराद् भवति। तत्राद्यमासन्नत्वाद् दृष्टत्वादुत्पत्ति प्रत्ययव्यभिचाराच्च प्रधानम्। इतरत् पुनर्विप्रकृष्टत्वादनुमेयत्वात् सम्भवव्यभिचाराच्चाप्रधानम्। सम्भवति हि विप्रकृष्टस्य कालान्तरसम्बन्धिनः फलस्य सहकारिवैकल्याद् विरुद्धप्रत्ययोपनिपाताच्चोत्पत्तिं प्रति व्यभिचारः। यद्यपि तदुद्दिश्य क्रियारम्भात् तदपि प्रधानम्, तथाप्यविप्रकृष्टफलापेक्षया तस्याप्राधान्यमस्त्येव। तत्र यद्यभिप्रग्रहणं न क्रियेत, तदा लुनीत पुनीत इत्यादावेव स्याद्—यत्राविप्रकृष्टं क्रियाफलम्। यजते इत्यादौ तु न स्याद्—यत्र विप्रकृष्टं स्वर्गादिकं क्रियाफलम्, प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्। अभिप्रग्रहणे तु न दोषः; यस्मादभिराभिमुख्ये वर्त्तते,

पदमञ्जरी

तात्पर्यम्, तत्र न किञ्चित्फलं कर्तृगामि ? तत्रापि किञ्चित्फलं कर्तृगामि; किं कौशलम् ? पुनः पुनरभ्यासे हि क्रियासु कौशलं भवति, तस्मात्प्रधाने फले कर्त्रभिप्राय इति सिद्धम्। **यजत इति**। केचिदाहुः—'देवतायै इदं न मम' इत्येवंविधो मानसः सङ्कल्पो याग इति, तेषां यजन्ति याजका इति ऋत्विग्व्यापारे प्रयोगो नोपपद्यते। अन्ये त्वाहुः—'होमादिष्वभिष्ट्वादिऋत्विग्व्यापारो यागः' इति, तेषां यजतिव्यापारप्रयोगो नोपपद्यते। एवं तर्ह्युभयं यजेरर्थः—ऋत्विग्व्यापारश्च, यजमानव्यापारश्च। तदुक्तम्—यजादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वादिति।

न तदर्थः क्रियारम्भ इति। ननु ऋत्विजामारम्भस्तदर्थ एव, नैतदेवम्; 'आद्या प्रवृत्तिरारम्भः' इत्युक्तम्, सा च यजमानस्य—स्वर्गमहं लभेयेति, न पुनरिमे दक्षिणां लभेरन्निति। यथा—अवघाते क्रियमाणे स्वेदश्च भवति वैतुष्यं च भवति, भृतिश्च लभ्यते, अथ च वैतुष्यार्थ एवावघातः; तद्वदत्रापि। तदुक्तं हरिणा—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥ (वा० प० ३·१२·१८) इति।

भावबोधिनी

कर्त्रभिप्राये—[कर्ता को प्राप्त होने वाला होने पर] यह किसलिये है ? यजन्ति याजकाः पचन्ति पाचकाः। कुर्वन्ति कर्मकराः [याजक यज्ञ करते हैं, रसोइये भोजन पकाते हैं, नौकर काम करते हैं।] यद्यपि इनमें दक्षिणा और वेतन फल कर्ता लोगों को मिलता है तथापि यह प्रधान फल नहीं है, इन फलों के लिए क्रियायें नहीं की जाती हैं। [इसीलिए भर्तृहरि का कहना है कि जिस फल को लक्ष्य मान कर कोई क्रिया की जाती है वही उसका प्रधान फल है, वही कर्ता को मिलने पर आत्मनेपद होता है।] ॥७२॥

'कर्त्रभिप्राये' [कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर] इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल प्रतीत होने पर 'अप' पूर्वक वद् धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—धनकामो न्यायमपवदते (धन का लोभी व्यक्ति न्याय छोड़कर बोलता है।) न्याय छोड़ कर धन पैदा करूंगा—ऐसा मानता है।

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्येव—अपवदति ॥

२२२. णिचश्च ॥ ७४ ॥ (२५६४)

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति वर्त्तते। णिजन्तादात्मनेपदं भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। कटं कारयते। ओदनं पाचयते।

कर्त्रभिप्राय इत्येव—कटं कारयति परस्य ॥

२२३. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥ (२७४२)

न्यासः

प्रशब्दस्त्वारम्भे। तेन प्रारम्भमात्रस्याभिमुख्ये फलनिष्पत्तौ बुद्धावाश्रीयमाणायां सर्वत्र सिद्धं भवति। ननु चासत्यभिप्रग्रहणे प्रकृतीनां यजिप्रभृतीनामनुबन्धविशेषासञ्जनादेव विप्रकृष्टेऽपि फले भविष्यति; अन्यथा हि तस्य वैयर्थ्यं स्यात्, न; अभिचारादौ यत्राविप्रकृष्टं फलं दृष्टमस्ति तत्र तस्य सार्थकत्वात्। तस्माद् विप्रकृष्टेऽप्यप्रधाने फले यथा स्यादित्येवमर्थमभिप्रग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ ७२ ॥

अपाद्वदः ॥ न्यायापवादेनेत्यादिना येनाभिप्रायेण धनकामो न्यायमपवदते तं दर्शयति ॥ ७३ ॥

णिचश्च ॥७४॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ उद्यच्छतीति। चिकित्सां वैद्य इति। चिकित्साशास्त्रमधि-

पदमञ्जरी

इह स्वामिदासौ पचत इति। क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदं भवति। स्वामिगते तु धर्मे दास आरोपिते स्वामिदासौ पचेते इत्यात्मनेपदं भवति।

अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्? विप्रकृष्टेऽपि फले यथा स्याद्। द्विविधं क्रियाफलम्, दृष्टम्—अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम्, अदृष्टं च स्वर्गादि। तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यम्भावीति प्रधानम्, इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपाते सति व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानम्। संभवति ह्यविकलमनुष्ठातुं यागस्यापि मध्ये वैराग्योत्पत्तौ मोक्षार्थप्रवृत्तौ सत्यामनुत्पत्तिः स्वर्गस्य। ततश्चेह तस्य ग्रहणं न स्याद्। अभिप्रग्रहणे तु सति अभिराभिमुख्ये वर्तते, प्रशब्दस्त्वारम्भ इति कर्त्तारं प्रत्याभिमुख्येन क्रियाफलं चेत्तत्प्रैति एतुम्=आरभते एवमात्मनेदं भवतीत्यर्थो भवति। तथा च यद्यपि स्वर्गादिकं स्वरूपेणान्नादिवत् तदानीं नैति तस्य त्वङ्कुरावस्था कर्त्तारमेतीति तद्द्वारेण फलमेवेतुमारभत इति सर्वत्र सिद्ध्यति। फलस्यैव ह्यङ्कुरावस्था पूर्वशब्दवाच्या ॥ ७२ ॥

अपाद्वदः ॥७३॥ णिचश्च ॥ अत्र कश्चिदाह—इदमात्मनेपदं चुरादिणिचो न भवति, कुतः? ज्ञापकात्। किं ज्ञापकम्? लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमिति। नात्रासभाषितमस्ति। **पारायणेऽपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्—**एष विधिश्चुरादिणिजन्तात्स्यादिति। कश्चन निश्चुनुते स्म—अप्रासवचनेऽत्र **न किंचन दृष्टम्, लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम्** ॥ ७४ ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ उद्यच्छति चिकित्सामित्यत्र अधिगमपूर्वके उद्यमे यमिर्वर्त्तते, चिकित्सा-

भावबोधिनी

कर्त्रभिप्राये (कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर)—इतना ही देखना चाहिए–अपवदति (झूठ बोलता है।) ॥७३॥

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर णिजन्त धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—कटं कारयते। चटाई बनवाता है। ओदनं पाचयते। चावल पकवाता है। [यहाँ बनवाने वाले को ही चटाई और भात मिलता है।] कर्त्रभिप्राये—इतना ही; कटं कारयति परस्य (दूसरे की चटाई बनवाता है। आत्मनेपद नहीं होता है।) ॥७४॥

'कर्त्रभिप्राये' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर, सम्, उद्, आङ्, ये जिसके पूर्व में हैं ऐसी यम् धातु से आत्मनेपद होता है, अगर ग्रन्थविषय का प्रयोग न हो। उदा०—व्रीहीन् संयच्छते। चावल इकट्ठे

'कर्त्रभिप्राये' इति वर्त्तते। सम्, उद्, आङ्—इत्येवम्पूर्वाद् यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति, ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति। व्रीहान् संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। आङ्पूर्वाद-कर्मकाद् 'आङो यमहनः' (१.३.२८) इति सिद्धमेवात्मनेपदम्। सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम्।

अग्रन्थ इति किम्? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः।

कर्त्रभिप्राय इत्येव—संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति॥

२२४. अनुपसर्गाज् ज्ञः॥ ७६॥ (२७४३)

'कर्त्रभिप्राय' इति वर्त्तते। अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति। गां जानीते, अश्वं जानीते।

अनुपसर्गादिति किम्? स्वर्गंलोकं न प्रजानाति मूढः।

'कर्त्रभिप्राय' इत्येव—देवदत्तस्य गां जानाति॥

२२५. विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ ७७॥ (२७४४)

न्यासः

गन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः॥ ७५॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः॥ नास्योपसर्गाः सन्तीति बहुव्रीहिः। सकर्मकार्थश्चेदम्। अन्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्येवं सिद्धत्वात्॥ ७६॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ तत्र 'स्वरितञितः' इत्यादीनि पञ्च सूत्राण्यनुवर्त्तन्ते। **कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योत्य इति।** केन द्योत्ये? प्रकृतत्वादात्मनेपदेनेति विज्ञेयम्। **तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति।**

पदमञ्जरी

शास्त्रमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः॥ ७५॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः॥ सकर्मकार्थमिदम्, अन्यत्र 'अकर्मकाच्च' इति सिद्धत्वात्। **गां जानीत इति। स्वर्गंलोकं न प्रतिजानातीति।** 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यनेनापि न भवति; आध्यानविषयत्वात्। **प्रजानातीति** वा पाठः॥ ७६॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ अप्राप्तविभाषेयमित्याह—**तदुपपदेनेति।** अत्र च 'स्वरितञितः' इत्या-

भावबोधिनी

करता है। भारम् उद्यच्छते। बोझा उठाता है। वस्त्रम् आयच्छते। वस्त्र फैलाता है। 'आङ्' उपसर्गयुक्त अकर्मक यम् से 'आङो यमहनः' (पा० सू० १।३।२८) से ही आत्मनेपद सिद्ध है, सकर्मक के लिए यह सूत्र पुनः बनाया गया है।

'अग्रन्थे' इसका क्या फल है? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः। [वैद्य चिकित्साशास्त्र पढ़ने का उद्योग करता है।]

कर्त्रभिप्राये—इतना ही होना चाहिए—संयच्छति, उदयच्छति, आयच्छति। (यहाँ क्रियाफल दूसरे को मिलने के कारण परस्मैपद होता है)॥७५॥

'कर्त्रभिप्राये' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल रहने पर उपसर्गरहित ज्ञा धातु से आत्मनेपद होता है। उदा०—गां जानीते (अपनी गाय को जानता है); अश्वं जानीते (अपने घोड़े को पहचानता है)।

अनुपसर्गात्—इसका क्या फल है? स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः। मूर्ख पुरुष स्वर्ग को नहीं जानता है।

कर्त्रभिप्राये—इतना ही—देवदत्तस्य गां जानाति (देवदत्त की गाय जानता है, यहाँ कर्तृगामी फल नहीं है। अतः आत्मनेपद नहीं होता है।)॥७६॥

'स्वरितञितः' (पा० सू० १।२।३) आदि पाँच सूत्रों से वहाँ आत्मनेपद किया गया है जहाँ कर्तृगामी क्रिया फल द्योतित रहता है, किन्तु उपपद द्वारा द्योतित रहने पर आत्मनेपद नहीं प्राप्त होता है, अतः यह सूत्र आरम्भ किया

'**स्वरितञितः**' (१.३.७२) इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितम्, तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरम् = उपपदम्, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदं भवति। स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते। स्वं कटं करोति, स्वं कटं कुरुते। स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते। एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

२२६. शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ॥७८॥ (२१५९)

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः, न परस्मैपदनियमः, तत् सर्वतः प्राप्नोति, तदर्थमिदमुच्यते। येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात्। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) **उक्तम्—आस्ते, शेते। ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति—याति, वाति। 'नेर्विशः'** (१.३.१७) **आत्मनेपदमुक्तम्—निविशते। ततोऽन्यत्र परस्मैपदम्—आविशति, प्रविशति।**

न्यासः

उक्तार्थानामप्रयोगात्। एतेनाप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति। ननु च स्वं यज्ञं यजते इत्यत्र स्वशब्दस्योपपदत्वन्नोपपद्यते? यतः 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति द्वितीयधात्वधिकारे यत् सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति, न च स्वशब्द एवंविध इत्याह—**समीपे श्रूयमाणमित्यादि**। एतेनोपोच्चारितं पदमुपपदमित्यन्वर्थस्योपपदस्य ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति। एतच्च पारिभाषिकस्यासम्भवाल्लभ्यते। **स्वं यज्ञमित्यादिना** पञ्चसूत्र्यां यदाद्यं सूत्रं तत्रोदाहरति। **स्वं पुत्रमित्यादिना** यद् द्वितीयं तत्र। **एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यमिति**। अन्यत्रापीति शेषः। पञ्चसूत्र्यन्तर्गते सूत्रे यदुदाहृतं ततोऽन्यत्राप्युदाहार्यमित्यर्थः। स्वं कटं कारयते, कारयति वा। स्वं व्रीहिं संयच्छते, संयच्छति वा। स्वं भारमुद्यच्छते, उद्यच्छति वा। स्वं वस्त्रमायच्छते, आयच्छति वा। स्वां गां जानीते, जानाति वेति। एतानि 'णिचश्च' इत्यादिषु सूत्रेषु यथायोगमुदाहरणानि ॥ ७७ ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ पूर्वेणेति। 'अनुदात्तङित' इत्यादिना। **सर्वत्र प्राप्नोतीति**। अशेषेभ्योऽपि। **तदर्थमिदमुच्यत इति**। सर्वत्र परस्मैपदे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थम्; अर्थशब्दस्य निवृत्तिवचनत्वात्, यथा—मशकार्थो धूम इति। तदेतेनैतत् नियमार्थमित्युक्तं भवति। **येभ्यो धातुभ्य** इत्यादिना शेषत्वं दर्शयति। **येन विशेषणेनेति**। अनुबन्धादिना। **याति, वातीत्यनुबन्धशेषस्योदाहरणम्। आविशति, प्रविशतीत्युपसर्गशेषस्यार्थ-**

पदमञ्जरी

रभ्य पञ्च सूत्राण्यनुवर्तन्ते। **समीपे श्रूयमाणमिति**। न तु पारिभाषिकम्; असंभवात्। **एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यमिति। न केवलमुदाहृतयोर्द्वयोः;** अपि तु पञ्चस्वपि सूत्रेष्वित्यर्थः। स्वं यत्नं कारयते कारयति वा। स्वं व्रीहिं संयच्छते संयच्छतीति वा। स्वां गां जानीते जानातीति वा। ७७॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्। आत्मनेपदनियमः कृत इति। प्रकृत्याश्रयोऽर्थाश्रयश्च, अनुदात्तङितोरेवात्मनेपदं भावकर्मणोरेवेति। **सर्वत इति**। सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वेषु चार्थेष्वित्यर्थः। **तदर्थमिति**। सर्वतः प्राप्तिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। **येन विशेषणेनेति**। अनुबन्धादिना। याति वातीत्यनुबन्धशेषः, आविशति **प्रविशतीत्युप-**

भावबोधिनी

जा रहा है, समीप में सुनाई देने वाला दूसरा शब्द उपपद होता है, उसके द्वारा कर्तृगामी क्रियाफल प्रतीत कराये जाने पर विकल्प से आत्मनेपद होता है। उदा०—स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते। अपना यज्ञ करता है। स्वं कटं करोति, स्वं कटं कुरुते। अपनी चटाई बनाता है। स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते। अपने पुत्र को झूठ सच कहता है। इस प्रकार पाँच सूत्रों के और उदाहरण देने चाहिये ॥७७॥

पूर्वोक्त प्रकरण द्वारा आत्मनेपद का नियम किया गया है, परस्मैपद का नहीं। वह परस्मैपद सभी से प्राप्त होता है, उसका नियम करने के लिए यह कहा जा रहा है। जिन धातुओं से जिस विशेषण के साथ आत्मनेपद कहा गया है, उससे भिन्न जो है, वह शेष है। शेष से कर्ता अर्थ में परस्मैपद होता है—शेष से ही होता है, अन्य से नहीं।

कर्तरीति किम् ? पच्यते, गम्यते।

कर्मकर्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति—पच्यते ओदनः स्वयमेव ? 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे (१.३.१४) **इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते; तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता** (म० भा० १.३.३८), **तत्र परस्मैपदं भवति, कर्मकर्त्तरि न भवति ॥**

२२७. अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ (२७४५)

न्यासः

शेषस्यापि। एवं गन्धनादिभ्योऽन्यत्र करोतीत्येवमादिकमुदाहरणं वेदितव्यम्। ननु शेषादित्यनेन पञ्चम्यन्तेन धातुसमानाधिकरणेन धातुरेव विशिष्यते, नार्थः, ततश्चाशेषेषु गन्धनादिष्वर्थेषु परस्मैपदं प्राप्नोति, नैतदस्ति; गन्धनादयो हि प्रकृतेरेवार्थाः, तत्रासौ शेषग्रहणान्निवर्त्तमानस्तानपि निवर्त्तयति

पच्यते, गम्यते इति। ननु च यद्यत्र परस्मैपदं स्यात्, तदा 'भावकर्मणोः' इति वचनमनर्थकं स्यात्; अनवकाशत्वात्, नैतदस्ति; अस्ति हि तस्यावकाशः। कः पुनरसौ ? यो न शेषः—आस्यते, शय्यते, क्रियत इति। अनुदात्तेत्त्वं ङित्त्वञ्चाशेषः। 'शेषात् कर्तरि' इत्यत्र कर्तृग्रहणं सामान्यमुपात्तमिति यो देशयेत् तं प्रत्याह—**कर्मकर्त्तरीत्यादि।** 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यादिना परिहरति। **कर्तैव यः कर्तेति।** शुद्धो यः कर्त्ता, कर्तृवद्भावरहितो यः कर्तेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अनुपराभ्यांकृञः ॥ ७९ ॥

पदमञ्जरी

सर्गशेषः, गन्धनादेरन्यत्र करोतीत्यादिरर्थशेषः। गन्धनादिविशिष्टो हि कृञादिः शेषग्रहणेन पञ्चम्यन्तेन निवर्त्यमानो नागृहीतविशेषणन्यायेन विशेषणं गन्धनाद्यपि व्यावर्त्तयति। **शेषादेव नान्यस्मादिति। उपलक्षण-**मेतत्, कर्तर्येव नान्यत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्।

पच्यते, गम्यत इति। ननु क्रियमाणेऽपि कर्तरिग्रहणे यदि तावदेवं नियमः—कर्तरि यदि भवति शेषादेवेति; ततोऽशेषात्कर्तरि मा भूत्, शेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः—शेषाद्यदि भवति कर्तर्येवेति, ततः शेषाद्भावकर्मणोर्मा भूद्, अशेषात्तु त्रिष्वपि प्राप्नोति। उक्तोऽत्र परिहारः—'योग-विभागोऽत्राभिप्रेतः' इति। तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः, द्वितीये तु कर्तर्येवेति। कर्मकर्तरीत्यपि भावकर्म-णोरित्यत्रोक्त एवार्थो विस्मरणशीलाननुग्रहीतुं पुनरपि स्मारितः ॥ ७८ ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ अत्रापि द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते। अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव ॥ ७९ ॥

भावबोधिनी

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (पा० सू० १।३।१२) यह कहा गया है—आस्ते, शेते। इससे भिन्न स्थल पर परस्मैपद होता है—याति, वाति। 'नेर्विशः' (पा० सू० १।२।३) इससे आत्मनेपद कहा है—निविशते। इससे भिन्न में आत्मनेपद नहीं होता है परस्मैपद होता है—आविशति, प्रविशति।

कर्तरि [कर्ता अर्थ में]—इसका क्या फल है ? पच्यते, गम्यते। [यहाँ कर्म अर्थ में नहीं होता है] कर्मकर्ता में परस्मैपद क्यों नहीं होता है—पच्यते ओदनः स्वयमेव ? 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (पा० सू० १।३।१४) इससे दूसरे 'कर्तरि' की अनुवृत्ति होती है। इसके कारण—कर्ता हो जो कर्ता होता है वहीं परस्मैपद होता है, कर्मकर्ता में परस्मैपद नहीं होता है ॥७८॥

कर्तृगामी क्रियाफल में और गन्धन [सूचन] आदि अर्थों में 'कृ' धातु से आत्मनेपद का विधान किया गया है, उसका अपवाद परस्मैपद किया जा रहा है। अनु तथा परा—इन दो उपसर्गों के साथ 'कृ' धातु से परस्मैपद ही होता है। उदा० अनुकरोति (अनुकरण करता है), पराकरोति (दूर करता है) ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितम्, तदपवादः परस्मैपदं विधीयते। अनु, परा—इत्येवम्पूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति। अनुकरोति, पराकरोति॥

२२८. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ ८०॥ (२७४६)

'क्षिप प्रेरणे' (धा० पा० १२८६) **स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। अभि, प्रति, अति—इत्येवं पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति। अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति।**

अभिप्रत्यतिभ्य इति किम्? आक्षिपते।

द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते, तेनेह न भवति—अभिक्षिप्यते स्वयमेव॥

२२९. प्राद्वहः॥ ८१॥ (२७४७)

'वह प्रापणे' (धा० पा० १००४) **स्वरितेत्, तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति। प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति।**

प्रादिति किम्? आवहते॥

२३०. परेर्मृषः॥ ८२॥ (२७४८)

'मृष तितिक्षायाम्' (धा० पा० ११६५) **स्वरितेत्, ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति। परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति।**

न्यासः

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ अभिक्षिपतीति। तुदादित्वाच्छः॥ ८०॥

प्राद्वहः परेर्मृषः॥ परिमृष्यतीति। दिवादित्वाच्छ्यन्॥ ८१॥

भावबोधिनी

'क्षिप् प्रेरणे' यह स्वरितेत् है, इससे कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जाता है। अभि, प्रति, अति—ये जिसके पूर्व में हैं ऐसी क्षिप् धातु से परस्मैपद होता है। उदा०—अभिक्षिपति (इधर उधर फेंकता है), प्रतिक्षिपति (बदले में फेंकता है), अतिक्षिपति (बहुत अधिक फेंकता है।) अभि-प्रति-अतिभ्यः—[इनसे परे] इसका क्या फल है? आक्षिपते। [यहाँ आङ् के योग में आत्मनेपद हो जाता है।]

यहाँ भी द्वितीय कर्तृग्रहण की अनुवृत्ति होती है, [अतः कर्ता ही जो कर्ता है, कर्मकर्ता नहीं है वहीं होता है] अतः यहाँ नहीं होता है—अभिक्षिप्यते स्वयमेव [बाण आदि स्वयं फिंक जाता है। यह कर्मकर्तृ प्रयोग है।]॥८०॥

'वह प्रापणे' (प्रापण = पहुँचाना) स्वरितेत् है। इसमें कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जाता है। 'प्र' पूर्वक वह धातु से परस्मैपद होता है। उदा०—प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति। [बहता है।]

'प्रात्' [प्र से परे] इसका क्या फल है? आवहते [यहाँ आङ् के योग में परस्मैपद न होकर आत्मनेपद होता है।]॥ ८१॥

'मृष तितिक्षायाम्' (तितिक्षा = क्षमा = सहन करना अर्थ में मृष) स्वरितेत् है, इससे कर्तृगामी क्रियाफल में आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जाता है। परिपूर्वक मृष् धातु से परस्मैपद होता है। उदा०—

परेरिति किम् ? आमृष्यते ।

वहतिमपि केचिदत्रानुवर्त्तयन्ति—परिवहति ॥

२३१. व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ (२७४९)

'रमु क्रीडायाम्' (धा० पा० ८५४), **अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि, आङ्, परि—इत्येवंपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति ।**

एतेभ्य इति किम् ? अभिरमते ॥

२३२. उपाच्च ॥ ८४ ॥ (२७५०)

न्यासः

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ **उपाच्च ॥** उपाच्चेति चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । **उपरमति देवदत्तमिति ।** ननु चोपपूर्वो रमिरकर्मक एव भवति । तथा ह्युपपूर्वस्यास्य विनाशोऽर्थो भवति, यथा—उपरतानि, नष्टानीति गम्यते । निवृत्तिर्वा भवति, स्वाध्यायादुपरमति, निवर्तत इति गम्यते । न चास्मिन्नर्थे वर्तमानस्य सकर्मकत्वमुपपद्यते, तत् कथं सकर्मकस्योदाहरणं युज्यत इत्याह—**उपरमयतीति यावदिति ।** एतेन ण्यर्थवृत्तितामुपरमतेर्दर्शयन् सकर्मकतामुपपादयतीति । अकर्मको हि धातुर्ण्यर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति, अथ पुनरण्यन्तस्य ण्यर्थवृत्तितोपपद्यते कथम् ? अत आह—**अन्तर्भावितण्यर्थो रमिरित्यादि ।** अन्तर्भावितो बुद्ध्यानुवेशितो ण्यर्थः प्रयोज्यप्रयोजकभावो यस्य स तथोक्तः । एवंविधस्य तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमुपपद्यत एव ।

अथ किमर्थं पृथग् योगः क्रियते, 'न व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः' इत्येक एव योगः क्रियतामित्याह—**पृथग्योगकरणमित्यादि ।** गतार्थम् ॥ ८४ ॥

पदमञ्जरी

उपाच्च ॥ उपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशयोर्वर्तते, उपरतोऽध्ययनाद्, उपरतो निधनादिति । न चानयोरुभयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वमुपपद्यते, तत्कथं सकर्मकस्योदाहरणम् ? अत आह—**उपरमयति यावदिति । कथं पुनरण्यन्तो ण्यर्थे वर्तते ? अत आह—अन्तर्भावितण्यर्थं इति** ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

भावबोधिनी

परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति । [सब प्रकार से सहन करता है ।]

परेः—[परि के बाद] यह किसलिये है ? आमृष्यते [यहाँ आङ् के योग में आत्मनेपद होता है ।]

कुछ आचार्य इसमें वह धातु की भी अनुवृत्ति करते हैं—परिवहति ॥ ८२ ॥

'रमु क्रीडायाम्' यह अनुदात्तेत् है अतः आत्मनेपद प्राप्त रहने पर परस्मैपद का विधान किया जा रहा है । वि, आङ, परि—इन उपसर्गों से परे रम् धातु से परस्मैपद होता है । उदा०—विरमति [रुकता है], आरमति [खेलता है;] परिरमति [चारों ओर खेलता है] ।

इन उपसर्गों से परे ही क्यों ? अभिरमते । [यहाँ अभि के योग में परस्मैपद नहीं होता है ।] ॥ ८३ ॥

रम् से ही, उपपूर्वक रम् धातु से परस्मैपद होता है । उदा०—देवदत्तमुपरमति, यज्ञदत्तमुपरमयति । देवदत्त को हटाता है, यज्ञदत्त को हटाता है । यहाँ [प्रेरणा] अन्तर्भूत है ।

यह अलग सूत्र बनाना आगे वाले सूत्र में अनुवृत्ति के लिये है जिससे अकर्मक धातु से विकल्प कहा जायगा, वह केवल उपपूर्वक धातु से हो ॥ ८४ ॥

'रमः' इत्येव उपपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति। देवदत्तमुपरमति। यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीति यावत्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्। अकर्मकाद् विभाषां वक्ष्यति, सा उपपूर्वादेव यथा स्यात्॥

२३३. विभाषाऽकर्मकात्॥ ८५॥ (२७५१)

'रम' 'उपात्' इति च वर्तते। पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते। उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति। यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते। निवर्तत इत्यर्थः॥

२३४. बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः॥ ८६॥ (२७५२)

न्यासः

विभाषाऽकर्मकात्॥ यावद्भुक्तमिति। 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः। **भुक्तमिति।** 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्ययः। यावन्ति भोजनानि तावद्भ्यो निवर्त्तत इत्यर्थः। अथ वा यावद्भुक्तमिति **यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः।** भोजनाद् भोजनाद् निवर्त्तत इत्यर्थः॥ ८५॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ 'बुध अवगमने', 'युध संप्रहारे', 'णश अदर्शने', **'जनी प्रादुर्भावे'** **'इङ् अध्ययने',** च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् झ्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ', 'दु द्रु गतौ', 'सु स्रु गतौ', जनयतीति। **'जनीजॄष्'** इत्यादिना मित्संज्ञा। मितां ह्रस्वत्वम्। **अध्यापयतीति। एतद्विषयाण्युदाहरणानीति।** प्राप्तिविलयनस्यन्दनविषयाण्येतानि। प्रावयतीत्याद्युदाहरणानि यथाक्रममित्यर्थः। स्यन्दनं चलनमिति लोके **प्रसिद्धम्। ततोऽन्यत्र स्यन्दयतीति बोद्धव्यम्।** प्रावयति = प्रापयति। द्रावयति = विलापयति। स्रावयति = **स्यन्दयतीत्यर्थः॥ ८६॥**

पदमञ्जरी

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ प्राप्नोतीति। गम्यत इति वचनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारः।

कुण्डिका स्रवतीति। कुण्डिकायामुदकं कुण्डिकोदकव्यापारो वा कुण्डिकायां **छिद्रवत्यामुपचर्यते।** ननु स्यन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृकं चलनमेव; तथा प्रसिद्ध्यभावात्॥ ८६॥

भावबोधिनी

'रम' तथा 'उपात्' इनकी अनुवृत्ति होती है। पूर्व सूत्र द्वारा नित्य परस्मैपद प्राप्त रहने पर यह विकल्प आरम्भ किया जा रहा है। अकर्मक, उपपूर्वक रम धातु से विकल्प से परस्मैपद होता है। उदा०—यावत् भुक्तम् उपरमति, यावद् भुक्तम् उपरमते। (यहाँ यावत् = वीप्सा अर्थ में हैं।) भोजन भोजन से हटता है। उपरमते = निवृत्त होता है।॥ ८५॥

कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में 'णिचश्च' (पा० सू० १।३।७४) से आत्मनेपद प्राप्त रहने पर इससे परस्मैपद का विधान किया जाता है। बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु और स्रु—इन णिजन्त धातुओं से परस्मैपद होता है। उदा०—बोधयति, (बोध कराता है), योधयति (लड़ाता है), नाशयति (नाश करता है), जनयति (उत्पन्न करता है।), अध्यापयति (पढ़ाता है), प्रावयति (प्राप्त कराता है।) द्रावयति (पिघलाता है), स्रावयति (टपका ा है)।

इस सूत्र में जो धातुयें अकर्मक हैं उनका तो 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्'—(पा० सू० १।२।३) इसीसे परस्मैपद सिद्ध रहने पर यह सूत्र अचित्तवान कर्ता वाली धातुओं के लिये है। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। [यहाँ सभी कर्त्ता चित्तरहित जड़ पदार्थ हैं। अतः इसीसे परस्मैपद होगा।]

इसमें जो धातुयें चलना अर्थवाली हैं उनको तो 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (पा० सू० १।२।३) इससे सिद्ध रहने पर जब चलना अर्थ नहीं है उसके लिये यह सूत्र है। उदा०—प्रवते=प्राप्त करता है—यह अर्थ प्रतीत होता है। अयो द्रवति। विलीन होता है। कुण्डिका स्रवति-स्यन्दित होती है, यह अर्थ है। इनको विषय बनाने वाले उदाहरण हैं। [प्रावयति = प्रापयति, द्रावयति = विलापयति, स्रावयति = स्यन्दयति—इनमें परस्मैपद के लिये है।]॥ ८६॥

'णिचश्च' (१.३.७४) इति **कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते। बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु, स्रु—इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति। बोधयति। योधयति। नाशयति। जनयति। अध्यापयति। प्रावयति। द्रावयति। स्रावयति।**

येऽत्राकर्मकास्तेषाम् 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' (१.३.८८) **इत्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम्। बोधयति पद्मम्। योधयन्ति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्।**

येऽत्र चलनार्था अपि तेषां 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (१.३.८७) **इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम्—प्रवते। प्राप्नोतीति** गम्यते। **अयो द्रवति। विलीयत इत्यर्थः। कुण्डिका स्रवति। स्यन्दत इत्यर्थः। तद्विषयाण्युदाहरणानि [प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति]।**

२३५. निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ (२७५३)

'णेः' इति **वर्त्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते। निगरणम्=अभ्यवहारः। चलनम्=कम्पनम्।** निगरणार्थेभ्यश्च धातुभ्यो **ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति। निगारयति। आशयति। भोजयति।** चलनार्थेभ्यः—**चलयति, चोपयति, कम्पयति।**

अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च।

न्यास

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ चलयतीति। 'चल कम्पने' घटादिः। **आदयते देवदत्तेनेति। 'गतिबुद्धि'** इत्यादिनाऽणौ कर्तुः कर्मसंज्ञा प्राप्ता, 'अत्तिखाद्योः प्रतिषेधः' इति वचनान्न भवति ॥ ८७॥

पदमञ्जरी

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगारयतीति। 'गॄ निगरणे'। **आशयतीति।** 'अश भोजने'। **भोजयतीति।** 'भुज पालनाभ्यवहारयोः'। **चलयतीति।** 'चल कम्पने'। घटादित्वान्मित्त्वम्, पूर्ववद्ध्रस्वः। **चोपयतीति।** 'चुप मन्दायां गतौ'। **कम्पयतीति।** 'कपि चलने'। अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्चेति। तद्विपरीतेभ्यः 'अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। तत्र येषामुदाहरणान्युपन्यस्तानि, तेषु चलिकम्पी अकर्मकौ द्वौ; तयोरचित्तवत्कर्तृकार्थोऽयं योगः। शेषाणान्तु सकर्मकार्थः।

वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषाऽकर्मकात्' इत्यतो विभाषाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते। तेनादेरन्येभ्यो नित्यं परस्मैपदम्, अदेस्तु न भवत्येव। **आदयते देवदत्तेनेति।** अत्र 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मसंज्ञा न भवति; 'आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः' इति वचनात् ॥ ८७ ॥

भावबोधिनी

'णेः' इसकी अनुवृत्ति होती है। कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद का अपवाद यह परस्मैपद किया जा रहा है। निगरण=भक्षण। चलन=काँपना। णिजन्त निगरण=निगलना अर्थवाली धातुओं से परस्मैपद होता है। उदा०—निगारयति (निगलवाता है।) आशयति (खिलाता है), भोजयति (भोजन कराता है।) चलनार्थक से—चलयति (चलाता है), चोपयति (धीरे धीरे चलाता है), कम्पयति (कँपाता है)। [चलयति यहाँ मित होने के कारण 'मितां ह्रस्वः' (पा० सू० ६।४।९२) से उपधा का ह्रस्व हुआ है।]

यह सूत्र भी सकर्मक के लिये और अचित्तवत्कर्तृक [चित्तरहित कर्तावाली] धातुओं के लिये है।

'अद का प्रतिषेध कहना चाहिये।' उदा०—अत्ति देवदत्तः। आदयते देवदत्तेन [देवदत्त खाता है। देवदत्त खिलाता है। यहाँ परस्मैपद का निषेध हो जाने पर आत्मनेपद होता है।] ॥ ८७ ॥

अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः[1] । अत्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

२३६. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ (२७५४)

'णेः' इति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् ।

न्यासः

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ चेतयमानमिति । 'चिती संज्ञाने', चौरादिकः । अयञ्चाकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च । **हेतुमण्णिचो विधिरिति ।** बुधादेः सूत्रादिह णिज्ग्रहणमनुवर्तते, स च हेतुमण्णिजेव; बुधादिभ्योऽन्यस्य णिचोऽसम्भवात् । यतश्च हेतुमण्णिचो विधिः, प्रत्यासत्तेस्तस्यैव प्रतिषेधो युक्तः । यथाभूत एव विधिभाक्, तथाभूतेनैव प्रतिषेधभाजा भवितव्यम्; प्रत्यासत्तेः । तथा हि—ब्राह्मणाः प्रवेश्यन्तामन्यत्रानधीयानेभ्य इत्युक्ते यथाजातीयकानां प्रवेशो विहितस्तथाजातीयकानामेव प्रत्यासत्तेः पर्युदासो विज्ञायते । **आरोहयमाण इति ।** णेरणावादिसूत्रेणात्मनेपदम् । यद्यप्यत्र हस्तिपकान् प्रति हस्तिनः प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिज् विहितः; तथापि ण्यन्तावस्थायां हस्तिपकाः प्रयोज्यत्वेन न विवक्ष्यन्ते; अन्यथा ह्यणौ यत् कर्म तदेव णौ कर्त्ता न स्यात् । तत्र प्रयोज्यत्वाविवक्षायामारोहयमाण इत्यस्य स्वयमेवारोहयतीत्येषोऽर्थो भवति । तमारोहयमाणं यदान्यः

पदमञ्जरी

अणावकर्मकच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ अणाविति किमिति । ण्यन्तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमवश्यम्भावीति मन्यमानस्य प्रश्नः । **चेतयमानमिति ।** 'चिती संज्ञाने' चुरादिः । **हेतुमण्णिचो विधिरिति ।** बुधादिसूत्रादिह णिज्ग्रहणमनुवर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमत्येव णिच् सम्भवति, तस्मादिहापि तस्यैव ग्रहणमिति भावः । तत्र यथा—'ब्राह्मणा आनीयन्तामन्यत्रानधीयानेभ्यः' इत्युक्ते प्रत्यासत्तेर्यदध्ययनं ब्राह्मणानां सम्भवति तदधीयानेभ्य इति गम्यते, न त्वध्येतव्यमात्रमधीयानेभ्य इति, तद्वदिहापि प्रतिषेधोऽपि तस्यैव गम्यते यज्जातीयस्य विधौ ग्रहणमिति ।

भावबोधिनी

'णेः' इसकी अनुवृत्ति होती है । कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद का अपवाद परस्मैपद किया जा रहा है । अणिजन्त जो धातु अकर्मक तथा चित्तवत्कर्तृक (चेतनकर्तावाली) हो, उस णिजन्त से परस्मैपद का विधान होता है । उदा०—आस्ते देवदत्तः, देवदत्तम् आसयति (देवदत्त को बैठाता है), शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम (देवदत्त को सुलाता है) ।

अणौ (अणिजन्त में)—इसका ग्रहण किसलिये है ? चेतयमानं प्रयोजयति इति चेतयते (यहाँ नहीं होता है) —ऐसा प्रत्युदाहरण कुछ लोग देते हैं, परन्तु यह ठीक नहीं है क्योंकि प्रयोजककर्ता=हेतुमान् अर्थ वाली धातु से णिच् होता है, अतः प्रत्यासत्त्या (उपस्थित होने के कारण) प्रतिषेध भी हेतुमान् अर्थ में होने वाले णिच् का ही होना चाहिये (न कि चौरादिक स्वार्थिक णिच् का) । इसलिये यहाँ 'चेतयति' यह प्रत्युदाहरण है—आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते, आरोहयते (स्वयं बैठाते हुये हाथी को प्रयुक्त करता है) ।

अकर्मकात्—इसका क्या फल है ? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, कारयते । चटाई बनाते हुये को प्रेरित करता है । (यहाँ कृ धातु सकर्मक है ।)

---

१. आकरे नोपलब्धः ।

अणाविति किम् ? चेतयमानं प्रयोजयति = चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम्; हेतुमण्णिचो विधिः, प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः। तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैवभवितव्यम्। इदं तु प्रत्युदाहरणम्—आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते, आरोहयते।

अकर्मकादिति किम् ? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, [प्रयुङ्क्ते] कारयते। चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयते व्रीहीनातपः॥

२३७. न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ (२७५५)

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितम्, तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते। यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते। पा, दमि, आङ्यम, आङ्यस,

न्यासः

प्रयुङ्क्ते, तदा द्वितीयो हेतुमण्णिच्। तदन्तात् 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं भवति। तेनारोहयत इति युक्तमेव प्रत्युदाहरणम् ॥ ८८ ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः। 'पा' इति 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इत्यनेन 'पा पाने' इत्येतस्यैव ग्रहणम्, न 'पा रक्षणे' इत्येतस्य। 'दमु उपशमे', 'यम उपरमे' 'यसु प्रयत्ने' आङ्पूर्वावेतौ। 'मुह वैचित्त्ये', परिपूर्वः, 'रुच दीप्तौ', 'नृती गात्रविक्षेपे' 'वद व्यक्तायां वाचि', 'वस निवासे', आच्छादनार्थस्य वसेर्ग्रहणं पूर्वोक्तादेव हेतोर्न भवति। **पूर्वेण योगद्वयेनेति।** अनन्तरेणेत्यर्थः। **नृतिश्चलनार्थोऽपीति।** अपिशब्दाच्चित्तवत्कर्तृकार्थश्च। **पाययत इति।** 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' । पातेस्त्वकर्मकत्वविवक्षायां परस्मैपदं भवति। **पालयतीति।** 'पातेर्लुग् वक्तव्यः' इत्युपसंख्यानाल्लुगागमः। **दमयत इति।** पूर्ववत् 'मितां ह्रस्वः' **आयामयत इति।** ननु चात्रापि मित्त्वे सति ह्रस्वेन भवितव्यमित्यत आह—**यमोऽपरिवेषण इति।** तत्र हि 'न कम्यमिचमाम्' इत्यतो नेत्यनुवर्तते। **आङिति।** ङिद्विशिष्टस्याकारस्योपादानमुपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनोपसर्गप्रतिरूपको य आकारस्तस्य ग्रहणं न भवति।

पदमञ्जरी

आरोहयमाणमिति। 'णेरणौ' इत्यात्मनेपदं शानच् तत्रैवास्याकर्मकत्वमुपपादितम्। **प्रयुङ्क्त इति** पाठः। **प्रयोजयतीति** पाठे णेरर्थो मृग्यः ॥ ८८ ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति पिबतिवसत्योर्ग्रहणम्, न पातिवस्त्योः; तेनाणावकर्मकत्वविवक्षायां परस्मैपदं भवत्येव। **पाययते इति।** 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्'।

भावबोधिनी

चित्तवत्कर्तृकात् (चित्तवाला = चेतन प्राणी कर्ता हो—) इसका क्या फल है ? शुष्यन्ति व्रीहयः (धान सूखते हैं), शोषयते व्रीहीन् आतपः। आतप = धूप धान को सुखाते हैं। [यहाँ आतप चित्तवान् नहीं हैं। अतः निषेध नहीं होता है।] ॥ ८८ ॥

पूर्ववर्ती दो सूत्रों द्वारा, कर्तृगामी क्रियाफल की विवक्षा में आत्मनेपद का अपवाद परस्मैपद किया गया है, उसका यह प्रतिषेध कहा गया है। कर्तृगामी क्रियाफलविषयक जो आत्मनेपद है, वह अवस्थित है, प्रतिषिद्ध नहीं होता है। पा, दम्, आङ्यम, आङ्यस्, परिमुह, रुच्, नृत्, वद और वस्—इतनी णिजन्त धातुओं से परस्मैपद नहीं होता है। 'णिचश्च' (पा० सू० १।३।७४) इससे आत्मनेपद हो जाता है। इनमें पा = पीने अर्थ वाली, दम् आदि चित्तवान् कर्तावाली है, नृति-चलनार्थक भी है। इनका परस्मैपद नहीं होता है। उदा०—पाययते (पिलाता है), दमयते,

परिमुह, रुचि, नृति, वद, वस—इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति। 'णिचश्च' (१.३.७४) इत्यात्मनेपदं भवति। तत्र पिबतिर्निगरणार्थः। दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। एषां परस्मैपदं न भवति। पा—पाययते। दमि—दमयते। आङ्यम—आयामयते। 'यमोऽपरिवेषणे' (ग० सू० १९३) इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते। आङ्यस—आयासयते। परिमुह—परिमोहयते। रुचि—रोचयते। नृति—नर्तयते। वद—वादयते। वस—वासयते।

पादिषु धेट उपसंख्यानम् (म० भा० १.३.८९ वा० १)। धापये॑ते॒ शिशु॒मेकं॑ समीची (ऋ० १.९६.५)॥

२३८. वा क्यषः ॥९०॥ (२६६९)

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (३.१.१३) इति वक्ष्यति, तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति। लोहितायति, लोहितायते। पटपटायति, पटपटायते।

न्यासः

पादिषु धेट उपसंख्यानमिति। पादिष्विति विषयसप्तमी। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। धेटः पादिविषयस्य परस्मैपदप्रतिषेधस्य प्रतिपादनं कर्तव्यम्। योऽयं पादिविषयः परस्मैपदप्रतिषेधः, स धेटोऽपि भवतीत्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन धेटोऽपि प्रतिषेधो भविष्यति। यद्येवम्, नेत्यनेनैव सिद्धत्वात् पादीनां ग्रहणमनर्थकम्? नानर्थकम्; पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात्। **धापयेते इति**। 'धेट् पाने'। 'आदेचः' इत्यादिनात्त्वम्, पूर्ववत् पुक्। **शिशुमिति**। 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मसंज्ञायां द्वितीया॥ ८९॥

वा क्यषः॥ लोहितायतीति। अलोहितो लोहितो भवतीत्यत्रार्थे 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। **पटपटायतीति**। पटच्छब्दस्य डाचि विषयभूते 'डाचि बहुलं द्वे'

पदमञ्जरी

पादिष्विति। धेडप्यस्मिन् सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः। **समीची इति**। प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ८९॥

वा क्यषः॥ लोहितायते इति। अलोहितो लोहितो भवतीत्यत्रार्थे क्यष्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। **पटपटायतीति**। पटच्छब्दस्य डाज्विषये द्विर्वचनम्, 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाच्, टिलोपः, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि'। **कथमिति**। न कथञ्चिदित्यर्थः। किं कारणमित्याह—**यावतेति**। न नियमेन व्यावर्त्तितमात्मनेपदमनेन शक्यं प्रापयितुम्, ह्यशक्यार्थे वचनस्य व्यापारः, वावचनं तु केवलस्य लस्य प्रयोगार्थं स्यादिति भावः। **एवं तर्हीत्यादि—**परिहारः। विकल्पितं विभाषितम्, पाक्षिकमित्यर्थः। कथं पुनः परस्मैपदप्रकरणेन विच्छिन्नमात्मनेपदं शक्यं विधातुम्, अत आह—**तच्चेति**। ननु शाब्दः सन्निधिः सम्बन्धकारणम्, प्रतिषेधेन

भावबोधिनी

(दबाता है), आयामयते (फिकवाता है), 'यमोऽपरिवेषणे' इससे मित् संज्ञा का निषेध होता है (अतः ह्रस्व नहीं होता।) आङ्यस्—आयासयते (फिकवाता है)। परिमुह—परिमोहयते (अच्छी तरह मोह कराता है)। रुच्—रोचयते (पसन्द कराता है)। नृत् = नर्तयते (नचाता है)। वद = वादयते (कहलाता है)। वस् = वासयते (बसाता है)।

'पादि में धेट् को भी कहना चाहिये। उदा० धापयते शिशुमेकं समीची। (ऋ० १।९६।५) एक शिशु को पिलवाती है॥ ८९॥

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (पा० सू० ३।१।३) यह आगे कहा जायगा, क्यषन्त धातु से विकल्प से परस्मैपद होता है। उदा०—लोहितायति, लोहितायते। लाल होता है। पटपटायति, पटपटायते [पट पट शब्द करता है।]

अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते, यावता 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्नियतम् ? एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपद-प्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते। तेन मुक्ते, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं (१.३.७८) भवति ॥

२३९. द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥ (२३४५)

न्यासः

इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम्, 'अव्यक्तानुकरणाद्' इत्यादिना डाच्, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पटच्छब्दस्य योऽन्त्यस्तकारः, यश्च तस्मात् परः पकारः—तयोः पररूपत्वमेकादेशः।

कथमिति। न कथञ्चिदित्यर्थः। किं कारणं न लभ्यत इत्यत आह—**यावतेत्यादि**। आत्मनेपदं हि 'अनुदात्तङितः' इत्यादि नियतम्, अतो न शक्यते क्यषन्ताद् विज्ञातुमिति। **एवं तर्हीत्यादिना** परिहरति। **विकल्पितमिति** विभाषितम्, पाक्षिकमित्यर्थः। ननु चात्मनेपदं परस्मैपदेन व्यवच्छिन्नम्, अतोऽसन्निहितत्वान्न शक्यते विज्ञातुमित्याह—**तच्चेत्यादि**। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विवक्षित आत्मनेपदे प्राप्ते तदपवादेन 'अणावकर्म-कात्' इत्यादिना योगद्वयेन परस्मैपदं विहितम्। तस्यापवादस्यानन्तरसूत्रेण यः प्रतिषेधो विहितः, तेनापवादेन परस्मैपदमपनयतात्मनेपदं सन्निधापितम्। अपवादे ह्यपनीते नियोगत एवोत्सर्गेण भवितव्यम्। तदेवं प्रतिषेधेन सन्निधापितमिहात्मनेपदं सम्बध्यते। यदि तर्ह्यनेन कर्तर्यात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते, पक्षे परस्मैपदं कथं लभ्यत इत्याह—**तेनेत्यादि** ॥ ९० ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ननु च द्युतेरेकत्वाद् बहुवचननिर्देशो नोपपद्यत इत्याह—**तत्साहचर्यादित्यादि**।

पदमञ्जरी

चापवादभूतस्य भावमात्रं प्रतिपाद्यते, आत्मनेपदं तु स्वेन शास्त्रेण भवति, न भावेन तस्य सन्निधिर्भवति, उच्यते; तात्पर्यतोऽपि सन्निधिः, सन्निधिरेवापवादापनयनस्य चोत्सर्गप्रवृत्तौ तात्पर्यम्, तेन परस्मैपदं भवतीत्यस्यात्मनेपदं भवतीति तात्पर्यार्थः। यद्वा—इहापि प्रतिषेध एव विधेयः स च पूर्वसूत्रवदिहात्मनेपदं प्रवर्त्तयिष्यति। किं तर्हि उच्यते—अनन्तरं सन्निधापितमिति, नन्वेवमिहैव सन्निधापितं भवति ? स्यादेवम्, यदि परस्मैपदेन क्यषन्ता-दात्मनेपदं बाधितं स्याद्, नियमेन तद्व्यावृत्तिः, तत्र स्वविषये परस्मैपदप्रतिषेधो विकल्प्यमानः किं कारण-मात्मनेपदं प्रवर्त्तयेत् ? पूर्वत्र त्वपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपदं प्रवर्त्त्यते, तस्मादिहापि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् यादृशः प्रतिषेध आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभावी प्रकृतः, तादृश एव विधीयत इति मत्वोक्तम्—'अनन्तरं सन्निधा-पितम्' इति। यद्यात्मनेपदं विधीयते, केनेदानीं परस्मैपदं पक्षे भवतीत्यत आह—**तेन मुक्त इति**। इह 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यनन्तरं 'क्यषः' इति सूत्रं कर्त्तव्यम्—क्यषन्तादात्मनेपदं भवतीति, नेदं दुःख-मनुभवितव्यं भवति, 'वा' ग्रहणञ्च न कर्तव्यं भवति, उत्तरमपि योगद्वयं तत्रैव कार्यम् ? **तथा तु न कृतमित्येव** ॥ ९० ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ द्युतेरेकत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**तत्साहचर्यादिति**। छत्रिन्यायेनेति

भावबोधिनी

यहाँ परस्मैपद से मुक्त होने पर आत्मनेपद कैसे लक्षित होता है क्योंकि 'अनुदात्तङित' (पा० सू० १।२।३) आदि प्रकरण द्वारा आत्मनेपद को नियमित कर दिया गया है ? यदि ऐसी बात है तो यहाँ आत्मनेपद का ही विकल्प किया जाता है। और वह परस्मैपद के प्रतिषेध से उपस्थापित कराया जाता हुआ यहाँ सम्बद्ध हो जाता है। उस आत्मनेपद से मुक्त होने पर 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (पा० सू० १।३।७८) से परस्मैपद होता है ॥ ९० ॥

-'वा' इसकी ही अनुवृत्ति होती है। द्युत दीप्ति अर्थ में है, इसके साहचर्य से लुठ से लेकर कृपू तक धातुयें भी द्युतादि कही जाती हैं। (द्युद्भ्यः इस) बहुवचन के निर्देश से 'आदि' अर्थ लिया जाता है। अनुदात्तेत् होने के

वेत्येव । 'द्युत दीप्तौ' (धा० पा० ७४१), तत्साहचर्याद् लुठादयोऽपि 'कृपू' (धा० पा० ७६२)-।पर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति । अनुदात्तेत्त्वान्नित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति ।

व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट ।

लुङीति किम् ? द्योतते ॥

२४०. वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥ (२३४७)

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । 'वृतु वर्तने' (धा० पा० ७५८) 'वृधु वृद्धौ' (धा० पा० ७५९), 'शृधु शब्दकुत्सायाम्' (धा० पा० ७६०), 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (धा० पा ७६१), 'कृपू सामर्थ्ये' (धा० पा० ७६२)—एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत्—वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति; वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत्, विवर्तिषते । वृध्—वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति; वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते ।

न्यासः

यथैकेन छत्रिणा साहचर्यादन्येऽपि तत्सहचारिणश्छत्रिण इत्युच्यन्ते—छत्रिणो गच्छन्तीति, तथेहापि द्युतिना साहचर्यात् श्वितादयोऽपि 'द्युत' इति व्यपदिश्यन्ते । कथं पुनरेकस्य व्यपदेशे सत्ययमभिप्रेतोऽर्थः सम्पद्यत इत्याह—बहुवचननिर्देशादित्यादि । एवं हि विनाप्यादिशब्देन तदर्थो लभ्यत इत्येषोऽर्थः सम्पद्यत इति दर्शयति । कृपूपर्यन्ता इति । अनेन कृपेः परे ये पठ्यन्ते ते द्युतादयो न भवन्तीत्याचष्टे । एतच्च तदनन्तरं वृत्करणाद् गणपरिसमाप्तिलिङ्गाद् विज्ञायते । व्यद्युतदिति । पुषादित्वादङ् । यद्येवम्, तत एवाङ्विधानात् परस्मैपदं तेभ्यो भविष्यति, किमनेन योगेन ? नैतदस्ति; ज्ञापकाद्धि नित्यं लुङि परस्मैपदं विज्ञायते । किञ्च—लुङोऽन्यत्रात्मनेपदं न भवतीति सम्भाव्येत । ननु चानुदात्तेत्करणसामर्थ्यादन्यत्र न भविष्यति, नैतत् अनुदात्तेत्करणम् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युजर्थं स्यात् । तस्मात् कर्तव्योऽयं योगः । अलुठत् । 'रुठ लुठ प्रतीघाते' ॥ ९१ ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ स्यसनोरिति सतो सप्तमीयम् । वर्त्स्यतीत्यादौ 'सेऽसिचि' इत्यादेः सूत्रादसिचि स इत्यनुवर्त्तमाने 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यतः परस्मैपदे च 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इतीट्प्रतिषेधः । आत्मनेपदे

पदमञ्जरी

भावः । लुठादयोऽपीति । प्रत्यासन्नानामेव साहचर्यात् प्रतीतिः स्यादित्याशङ्कामपनेतुं दूरवर्तिनामुपादानम् । क्वचित् श्वित्यादय इत्यनन्तराणामेव पाठः । कृपूपर्यन्ता इति । तदनन्तरं वृत्करणाद् एतदुक्तं भवतीत्याह—बहुवचननिर्देशादिति । व्यद्युतदिति । 'पुष्वादि' इति सूत्रेणाङ् । न च तत एवाङ्विधानात् परस्मैपदं शक्यं विज्ञातुम्; नित्यत्वप्रसङ्गात्, लुङोऽन्यत्रापि प्रसङ्गाच्च । अनुदात्तेत्त्वं तु युजर्थं स्यात् ॥ ९१ ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ 'स्यसनोः' इति सत्सप्तमी । द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्त इति । यद्येवमियं प्राप्तिर्वृद्भ्यः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत, ततश्च अवृतत्, अवर्त्तिष्टेति लुङि विकल्पो न स्यात्, तथा चोत्तरत चकारः

भावबोधिनी

कारण नित्य ही आत्मनेपद प्राप्त रहने पर लुङ् परे रहते द्युतादि धातुओं से विकल्प से परस्मैपद होता है । उदा०—व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । (परस्मैपद में 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' (पा० सू० ३।१।५५) से च्लि का अङ् होता है और आत्मनेपद में च्लि का सिच् होता है ।)

'लुङि' इसका क्या फल है ? द्योतते [लट् में विकल्प नहीं होता है] ॥ ९१ ॥

द्युतादि के अन्तर्गत ही वृतादि पठित हैं । वृतु वर्तने एध वृद्धौ, शृधु शब्दकुत्सायाम्, स्यन्दू प्रस्रवणे, कृपू सामर्थ्ये—इतनी धातुओं के बाद स्य और सन् प्रत्यय रहने पर विकल्प से परस्मैपद होता है । वृत् = वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति, [परस्मैपद के कारण इट् का प्रतिषेध हो जाता है ।] वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत, विवर्तिषते । वृध् का भी (ध् का चर्त्व होने के कारण) वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति [इट् नहीं होता है ।] वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते ।

स्यसनोरिति किम् ? वर्तते ॥

२४१. लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ (२३५१)

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः, लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत, तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः । कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्सति । कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

—o—

न्यासः

त्विड् भवत्येव । **विवृत्सतीति** । 'हलन्ताच्च' इति किर्त्वाद् गुणाभावः ॥ ९२ ॥

लुटि च क्लृपः ॥ चकारस्तर्हीत्यादि । स्यसनोर्वृतादित्वादेव सिद्धे विकल्प इत्यभिप्रायः । **एवं तर्हीत्यादिना** विशेषविधानं सामान्यविधानस्य बाधकं भवतीति विज्ञायते । ननु च यदीयं **प्राप्तिः क्लृपेः पूर्वां प्राप्तिं** बाधते, द्युतादिषु पाठस्य तस्यानर्थक्यं प्रसज्येत ? नैतदस्ति; अङर्थत्वात् । ननु च स्यसनोरिति **स्वरितत्वमिष्यते**, तेन तस्य बाधा न भविष्यतीति, सत्यमेतत् सूत्रकारस्तु चकारं वैचित्र्यार्थं चकार, न **स्वरितत्वार्थम्** । **कल्प्तेति** । पूर्ववदधिकारद्वयानुवृत्तौ सत्याम् 'तासि च क्लृपः' इतीट्प्रतिषेधः । 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति डादेशः । 'कृपो रो लः' इति लत्वम् । **चिक्लृप्सतीति** । पूर्ववत् किर्त्वाद् गुणाभावः ॥ ९३ ॥

॥ इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

—o—

पदमञ्जरी

क्रियते—इमां प्राप्तिं पक्षे इतरा प्राप्तिर्न बाधेतेति, द्युतादिपाठसा[म]र्थ्यात्सोऽपि भविष्यति । **यद्वा—लङ्गेत्यत्र स्वरयिष्यते,** वर्त्स्यतीत्यादौ 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति इट्-प्रतिषेधः ॥ ९२ ॥

लुटि च क्लृपः ॥ एवं तर्हीति । सामान्यस्य विशेषो बाधक इति भावः । **कल्प्तेत्यादौ** 'तासि च क्लृपः' इतीट्प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

॥ इति श्रीहरदत्तविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

—o—

भावबोधिनी

स्यसनोः—(स्य और सन् में) इसका क्या फल है ? वर्तते । [लुट् में विकल्प नहीं होता] ॥ ९२ ॥

वृतादि के अन्तर्गत होने के कारण स्य तथा सन् में विकल्प सिद्ध है, लुट् में विकल्प का विधान किया जा रहा है । तब तो स्य तथा सन् के अनुकर्षण के लिये चकार लिखने की आवश्यकता नहीं है । यदि ऐसी बात है तो यह प्राप्ति पहले वाली प्राप्ति को बाध लेगी; अतः स्य और सन् के अनुकर्षण = अनुवृत्ति कराने के लिये चकार का उल्लेख आवश्यक है । लुट् परे रहते तथा स्य और सन् में क्लृप् का परस्मैपद विकल्प से होता है । उदा०—कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः । कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्सति । [परस्मैपद में इट् का निषेध हो जाता है ।] कल्पिता, कल्पितारौ, कल्पितारः अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते ॥ ९३ ॥

॥ इस प्रकार जयादित्य-विरचित काशिकावृत्ति में अष्टाध्यायी-प्रथमाध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ॥

॥ जयशङ्करलालत्रिपाठि-विरचित भावबोधिनी हिन्दी-व्याख्या में काशिकावृत्ति के प्रथमाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ॥

—o—